

ISSN 2788-659X

ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ARHIV HABARŞYSY

2
2025

*Біріңді қазақ, бірің дос,
көрмесең істің бәрі бос*

АБАЙ

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 2 (18) /2025

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (18) /2025

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2025

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ:

«Астана қаласының Мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

Бас редакторы:**Бимолдин Ж.Б.,** Астана қаласының Мемлекеттік архивінің директоры**Редакциялық кеңес мүшелері:**

Есіркеп С.З.	Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы
Сыдықов Е.Б.	ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ ректоры
Қышқашбай Т.Ә.	МАНПО академигі, п.ғ.д., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қойгелдиев М.Қ.	ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Әбжанов Х.М.	ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филол.ғ.д., профессор, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
Аяған Б.Ғ.	ҚР ҰҒА құрметті академия, т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихшылары мен қоғамтанушылары Академиясының академигі, ҚР Саясаттану ғылымдары Академиясының академигі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
Қабылдинов З.Е.	ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Көкебаева Г.К.	Т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Қурманов З.К.	Т.ғ.д., профессор, ҚТҚА академигі, Қырғызстан Республикасының СІМ Дипломатиялық академиясының ғылым жөніндегі проректоры
Ишанходжаева З.Р.	Т.ғ.д., Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры
Алпысбаева Г.А.	Т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
Гумаров Ф.Л.	Т.ғ.к., Қазан университеті Халықаралық қатынастар институтының аймақтану және цифрлық гуманитаристика кафедрасының доценті
Мынбай Д.К.	Техн.ғ.к., мемлекет және қоғам қайраткері
Годовова Е.В.	Т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
Мусабалина Г.Т.	Т.ғ.д., МАНПО академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Шілдебай С. К.	Т.ғ.к., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры
Сатаева С.А.	Т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
Маликова С.З.	Т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінің директоры
Исахан Ғ.Т.	Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты редактор
Баяхметов С.Ү.	Философия (PhD) докторы, Ғылыми-зерттеу жұмысы бөлімінің басшысы, шығаруға жауапты

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы, М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

© Астана қаласының Мемлекеттік архиві

УЧРЕДИТЕЛЬ: Государственное учреждение «Государственный архив города Астана»

Главный редактор: Бимолдин Ж.Б., Директор Государственного архива города Астана

Члены редакционного совета:

Есиркеп С.З.	Руководитель Управления по развитию языков и архивного дела г. Астана
Сыдыков Е.Б.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, председатель Национального конгресса историков Казахстана, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ректор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Қышқашбай Т.А.	Академик МАНПО, д.п.н., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Койгелдиев М. К.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая
Абжанов Х.М.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, профессор кафедры История Казахстана КазНПУ им. Абая
Камзабекулы Д.	Академик НАН РК, д.филол.н., профессор, Генеральный директор ТОО «Қазақ газеттері»
Аяган Б.Г.	Почетный академик НАН РК, д.и.н., профессор, Председатель ОО «Лига историков и обществоведов», Президент Академии историков и общественных наук, заместитель директора Института истории государства МНВО РК
Кабылдинов З.Е.	Академик НАН РК, д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МНВО РК
Курманов З.К.	Д.и.н., профессор, Академик АИОН РК, проректор по науке Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики
Ишанходжаева З.Р.	Д.и.н., профессор Национального Университета Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Кокебаева Г.К.	Д.и.н., профессор Казахского национального университета имени Аль-Фараби
Алпысбаева Г.А.	Д.и.н., профессор Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина
Гумаров Ф.Л.	К.и.н., доцент кафедры регионоведения и цифровой гуманитаристики, Института международных отношений Казанского университета
Мынбай Д.К.	К.т.н., государственный и общественный деятель
Годовова Е.В.	Д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета
Мусабалина Г.Т.	Д.и.н., академик МАНПО, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Шілдебай С. К.	К.и.н., директор Центрального государственного архива Республики Казахстан
Сатаева С.А.	К.и.н., зам. директор Центрального государственного архива кино-фотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан
Маликова С.З.	К.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
Исахан Г.Т.	Руководитель службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Государственного архива города Астана, ответственный редактор
Баяхметов С.У.	Доктор философии (PhD), Руководитель отдела научно-исследовательской работы, ответственный за выпуск

Адрес редакции:

010000, г. Астана, Сарыаркинский р-н, ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 119,134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

© Государственный архив города Астана

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

Бас редактордың алғы сөзі. Жаңғырып тұрар жадымыз	6
ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА және ДЕРЕКТАНУ	
Негимов С. Абай және Шығыстың көркем мәдениеті	7
Қышқашбай Т.А. Коллаж бен симбиоз орта ғасыр кезеңіндегі қазақ өнері түрлерінің өзара байланыс парадигмасы	14
Ишанходжаева З.Р. Архивы и их цифровая база данных как ключевой инструмент реконструкции истории военной эвакуации в Узбекистан (1941–1945 гг.)	27
Курманов З.К. Историко-теоретические основы Кыргызского типа парламентаризма	35
Аяган Б.Г. Роберт Конквест: историк и мыслитель...	45
Antsibor Yelena Sergeevna Studying the cultural and historical heritage of a country as one of the ways of forming patriotism in future officers	49
АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ	
Абдулхаиров А.З. Крымские татары в истории Казахской ССР в период с 1944–1987 гг.	54
Муканова Г.К. Жертва репрессий Бейсенов Мухамеджан (1895 - 1938): реконструкция по архивным источникам	68
Жалмурзина А.Ж. Становление и развитие системы здравоохранения в Костанайской области с 1950-1980 годы	76
Исахан Ғ.Т. Ә. Сембиновтың тұлғалық қасиеттері	86
АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ және ІС ЖҮРГІЗУ	
Бағдәулетова А. Н. Архивте қағаз негізіндегі құжаттарға реставрация жасау	94
Уайс А. Ғазиза Исахан: Архивті шаң баспайды	98
АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ	
Кошербаева С. Темеш руынан шыққан болыс Сыпан	103

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

Қамзабекұлы Д. «Әлмұқан Сембинов. Тағдыры тарихқа айналған...» құжаттар мен материалдар жинағы туралы	108
Мажитова Ж.С. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Ақмола. Акмолинск в годы Второй мировой войны	109
Балабекова Э.Л. Ата жұртқа оралған аманат	112

АҚПАРАТ және ХРОНИКА

ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН

Mark Your Calendars: 2025 ICA Congress in Barcelona – Where Archives Meet the Future!	113
Call for Participants: Regional Training Programme «Emergency Response for Documentary Heritage»	114
Reply of the Section on Archives and Human Rights to the call for input on «Documentation of serious human rights violations in the context of transitional justice processes» by the UN Special Rapporteur on truth, justice, and reparation	116
Литва. Международный день Архивов и Центральный государственный архив кино-фотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан.	118

ОТАҢДЫҚ және ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН

«Ақмола екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында» атты фотоқұжаттар жинағы	119
Жыр алаңындағы Жұбан	120
Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві мен Сауд Арабиясы Корольдігінің Король Абделазиз атындағы ғылыми-зерттеу және архив қоры арасындағы ынтымақтастық туралы меморандум	121
Франция елшісімен кездесу: бірлескен жобалар пысықталды	122
Шығыс қолжазбаларын қалпына келтіру ерекшеліктері	123
«Қараөткел құпиялары» кітабының тұсаукесері	124

Ардақты ағайын, құрметті оқырман!

Архив дегеніміз – ұдайы жаңғырып тұратын жанды тарих. Мұнда талай тағдырдың үні мен үміті, елдің еңсесін биіктеткен істердің ғибратты ізі сайрап жатыр. Арғы тарихтың ақиқатын тек архивтер ғана аша алады. Бұл ретте «Архив хабаршысы» ғылыми-көпшілік, ақпараттық-әдістемелік журналы қоғам мен тарихтың арасындағы алтын көпір, болашақпен байланыстың жетекші құралы ретінде өзіне жүктелген міндетті тиянақты атқарып келеді.

2025 жылдың екінші тоқсанындағы санымыз – архив әлеміндегі ізденістер мен жаңғырулар, тың деректер мен тағылымды кездесулер кезеңінің айғағы. Журналдың осы санында Абай мен шығыс мәдениеті байланысынан бастап, ортағасырлық өнер үлгілерінің синтезі, әскери эвакуация кезіндегі архивтер рөлі, Қостанай өңірінің денсаулық сақтау саласының даму кезеңдері сияқты терең зерттеулер жарық көріп отыр. Әлмұхан Сембинов туралы мақалаларда батырдың рухани-тұлғалық бейнесі архив деректері негізінде қайта жаңғырды. Сонымен қатар, архив ісінің тәжірибесі, құжат реставрациясы, сирек деректер мен әдеби сын үлгілері де осы санның мазмұнын, ұлт шежіресінің көркем бояуын айшықтай түскенін айта кетуіміз керек.

Бұл нөмірдің шырайын кіргізіп, мазмұнын байытуға атсалысқан елімізге белгілі ғалымдар, тарихшылар, архив саласының тәжірибелі мамандарының ізденістері мен зерделі еңбектері зерек оқырманның зейінін аудармай қоймайды. Олардың әр мақаласы – тек ғылыми пайым ғана емес, елдік жадыны жаңғыртуға қосылған шынайы үлес һәм танымдық жағынан терең, тағылымдық тұрғыдан тұшымды дүниеге толы, мазмұны мен мәні үйлесім тапқан тұтас рухани кеңістік деуге толық негіз бар. Журнал мазмұнын толықтырған отандық және шетелдік архив жаңалықтары да жаһандық архив кеңістігімен байланысымыздың нақты көрінісі іспетті.

Екінші тоқсанда архив ұжымы тек ғылыми ізденістермен ғана емес, қоғамдық-мәдени өмірмен де тығыз байланыста еңбек етті. Ұлы Жеңістің 80 жылдығына орай Астана қаласы Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасымен бірлесіп, «Ерлік даңқы ешқашан өшпейді» атты алқалы жиын өтті. Жиын барысында «Ақмола Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында» атты фотоқұжаттар жинағы мен «Естелікке айналған есімдер» электронды базасы жұртшылық назарына ұсынылды. Сонымен бірге, «Әлмұқан Сембинов. Тағдыры тарихқа айналған...» атты кітап жарыққа шығып, Ақмола облысына қарасты Оразақ ауылында «Даңқ» орденінің толық иегері Әлмұхан Сембиновке арналған тақтайша орнатылды.

Жеңіс рухын ұлықтау «Жыр алаңындағы Жұбан» атты поэзиялық кешпен жалғасын тапты. Ал 19-21 мамыр аралығында өткен республикалық форумда архив қызметкерлері Мәдениет және өнер қызметкерлері күні аясында ел мәдениеті мен руханиятының ортақ мәселелеріне үн қосты. Маусымның 9-13 аралығында Халықаралық архивтер апталығы шеңберінде көптеген маңызды бастамаларға жол ашылды. «Микрография» ғылыми-зерттеу институтының мамандары елорда архивінде тәжірибе алмасса, Қазақстан және Орталық Азия тарихын зерттеу институтымен әріптестік жөнінде меморандумға қол қойылды. Президент архивінде өткен VIII Халықаралық жас архившілердің жазғы мектебінде елордалық архив қызметкерлері өзекті мәселелер төңірегінде ой бөлісті.

Апталық аясында Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығымен бірлесіп, белгілі журналист Бейбіт Құсанбек пен оның жары, архивтанушы Ғазиза Исакханның отбасылық архиві мемлекеттік қорға тапсырылды. Бұл тарихи оқиға «Тамыры тереңдеген тұлға» атты тағылымды іс-шарамен ерекшеленді. Сол секілді, 1823 жылғы Құран кітабына арналған «дөңгелек үстел», «Құжаттар архивке қалай жеткізіледі?» атты бейнематериалдың әзірленуі де архив ісінің жаңа форматта сөйлей бастағанын байқатты.

Тоқсан соңын белгілі ғалым Жамбыл Артықбаевтың тарихи-танымдық «Қараөткел құпиялары» атты кітабының тұсаукесерімен түйіндедік. Бұл еңбек – кейінгі ұрпақты елорда тарихына құрметпен үңілдіріп, сүйіспеншілігін арттыруға үлес қосатын рухани қымбат мұра.

Ізгі ниетпен, Ж. Бимолдин,

Астана қаласы Мемлекеттік архивінің директоры, Бас редактор

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

Серік Негимов

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
e-mail: negimov@mail.ru

АБАЙ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТЫҢ КӨРКЕМ МӘДЕНИЕТІ

Абай – адамзат тарихындағы ұлы ойшылдардың шығармаларынан, философиялық ой-толғамдарынан, көркемдік қазынасынан барынша терең сусындаған, тұрлаулы тұжырымдар туындатқан, шын мәнісіндегі хакім еді. Ойдың да, тілдің де көсемі еді. Оның шығармашылық еңбегінде Шығыстың классикалық көркем мәдениетінің әсері жарқын көрініс тапқан. Оның басты себебі – араб-парсы, шығыс тілдерін және Шығыс өркениетін жетік білген-ді. Үнді, араб-парсы, Орта және Орталық Азия халықтарының ертеке- аңыздарының негізінде жырланған «Шахнама», «Тотының тоқсан тарауы», «Мың бір түн» хикаялары мен «Жүсіп-Зылиха», «Хұсрау-Шырын», «Атымтай Жомарт», «Бозжігіт», «Тахир-Зухра» және т.с.с. дастандардың тағылым-тәжірибесін, құдіретін бойына, болмысына дарытқан.

Шығыс мәдениеті сан қатпарлы, терең тамырлы, алуан түрлі әдеби-мәдени және тарихи дәстүрлерді бойына сіңірген адамзат тарихындағы көркем құбылыс. Бұған араб-парсы, үнді-қытай, көне иран өркениеті(бұған X ғасырда араб-мұсылман мәдениеті қосылады) енеді. Мысалы, иран тілдес халықтардың әдебиеті б.з.б. бірінші мыңжылдықтан бастау алады. Ал жазба әдеби үлгілері б.з. 3-ші ғасырына дейін Ахемен патшаларының сына жазулы ескерткіштері мен «Авестада» сақталған.

Абай Ахмет Риза медресесінде оқыған жылдарында (1857-1859) араб-парсы, түркі тілдерін ыждаһатпен үйреніп, Қожа Хафиз ғазалдарын (сыршылдық жырларын), Сағдидың «Гүлстан», «Миуалы бақша» дастандарын және ғаламның жаралғанынан бастап, имам Құсайынның Кербала шөлінде өлген кезіне шейінгі ұбақ-шұбақ тарихи дәуірлерді сипаттайтын түрік ақыны Сайхалидің «Диуани Сайхали» тарихи дастанын құмарта оқыған, тоқыған.

Медресе мұғалімі араб мәтінін бір мәрте оқып, «бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін» дереу «жатқа айтып шыға алатындай зерек болады».

Абайдың медреседе үйренген білімі қандай болды дегенге мынадай деректерді яғни оқылған, тыңдалған пәндерді санап шыққан дұрыс болар. Негізінде, ислам мәдениетінде білімнің 300-дей түрі бар екен. XIX ғасырдағы «Мұхаммадия», «Қасимия» (Қазан қаласы), «Хұсайния» (Орынбор), «Ғалия» (Уфа), «Расулия» (Троицк) дейтін атақты медреселердің оқу бағдарламаларында Еуропа мен Шығыс тілдері, риторика, ғұн, угро-фин, монғол, Поволжья, Сібір тарихы, юриспруденция, алгебра, геометрия, физика, химия, каллиграфия, жаратылыстану, география, философия, стилистика, морфология, семантика, синтаксис, көркем сөз оқу, лексикология, этика, педагогика, логика, психология, астрономия, медицина пәндері болған-ды. Задында, ислам өркениеті тарихында білім берудің жүйесі мен бірегей концепциясы қандай келісті, толық құрастырылып, дұрыс жолға қойылған.

«Жас кезінде парсы жұртының ертегілерін: Жәмшид, Қаһарман сықылды кітаптарын да көп оқыса керек. Өзім көрген «Мың бір түннің» кітабын оқыса, алғаш біздің елге «Мың бір түнмен» таныстырған кісі менің әкем еді» - деп жазады Тұрағұл. Я болмаса 1909 жылы Санкт-Петербургте «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлы өлеңдері» кітабын бастырған Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев (1852-1918) көрсетуінше: «Абай ғарапша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымынан хабардар еді. Сол талаппенен қырда ғарапша, парсышаға Абайдан артық білетін ешкім болмады». Ал «Уақыт» газетінде (№322, 1908 жыл): «араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымы тұқымды еді» – делінген.

Абай адамзаттың ақыл-ой алыптары Сократ («Жиырма жетінші сөзінде» Сократ хакім даналығына жүгінеді), Платон, Солон, Софокл, Аристотель, Әл-Фараби, Ғұламаһи Дауани, Шығыстың ұлы шайырлары Рудаки (858-941), Әбілқасым Фирдоуси (934-1027), Омар Хайям (1042-1131), Ибн-Рушд (1126-1198), Низами (1141-1209), Сағди (1181-1291), Руми (1207-1273), Қожа Хафиз Ширази (1326-1390), Жәми (1414-1492), Әлішер Науаи (1444-1486), Сайхали (XV ғ.), Физули (1494-1556) және грек халқының ұлы ақыны Гомер сынды майталмандардың мұрасымен ынтызарлықпен танысқан.

Сонымен қатар Абайдың кейбір даналықты ой түйіндері шумерліктердің де жаратындыларымен қабысады. Мысалы,

1. Қайғы шығар ілімнен,

Ыза шығар білімнен,

2. Уайым – ер қорғаны, есі барлық.

3. Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кеніш болса керек («Төртінші сөз»). Ал шумерлерде «Знание рождает печаль» делінген.

Абайдың ілімі тарихындағы алып тұлға М.О. Әуезовтің пікіріне жүгінсек, 1858 жылы «Иузи-рәушан» мен «Физули, Шәмси» және 1864 жылы «Әлиф-би өлеңі» жазылған.

Абайдың өзі қаршадайынан қастерлеген адамзат руханияты тарихындағы шамшырақ көсемдері:

Физули, Шәмси, Сәйхали,

Науай, Сағди, Фирдоуси,

Қожа Хафиз – бұ хәммәси

Мәдәт бер шағири фәрияд.

Шағири – ақын, фәрияд – дауыс, үн. Бұл жерде, тілек сыйыну мәнінде.

«... Абай Шығыс ақындарының бар үлгісін терең меңгерген. Теңеулері шектен асқан әсірелеуді көрсетеді» - деп М.О.Әуезов Абайдың өте жас уақытындағы өлеңдерінің жалпы сипатын танытады. «Өлеңнің уәзін ырғағы» да, жеке сөздердің айтылуы да, «ғаруз өлшеуінің үлгісі» екендігін ескертеді. Және де «Әлифби» өлеңінде Науаи ғазалдарының сыртқы сымбатын алғанын атайды. Тегінде, шығыстық өрнектер Абайдың өлең құру шеберлігін ұстартып, жаңалығын тудыруда ақындық қабілет белгілі бір дәрежеде ұштағандай. Дегенмен де Абай 1865 жылға дейін Шығыс шайырларына таза еліктеу дәуірі екенін көрсетеді.

Абайдың ақындық мұрасында, қара сөздерінде «исләмият өсиетінің сөздігі», «дұғалықтың, тағат-ғибадаттың сөздері», мұсылмашылық ұғым-нанымдар философиялық ой-танымын, ойшылдық көзқарасын, дүние тану өрісін айтуға болады. Және де «шығыс классик поэзиясының тіл көркемдігін, жалпы уәзін - ырғақ, сөз-сарынды» енгізгенін де орынды ескертеді.

Абай «шығыстық дастан-аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерге құрылған» «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» поэмаларын туындатты. Бір атап өтерлік жәйт, «Әзім әңгімесі» тұтас күйінде жетпеген. Ал «Масғұт» пен «Ескендір» поэмалары аңыздық-ертегілік сюжетті арқау етсе де, ақынның «адамгершілік, ағартушылық идеялары», философиялық-этикалық, «ұстаздық, тәрбиелік» ойлары орасан ұшан-теңіз. Шығыстың ақыл-ой қазынасынан еркін сусындаған данышпан Абай «қасиетті жазбалар жинағы» Авестадағы сан замандар бойғы тіршілік пен шығармашылықтың басты ұстанымы болған ізгі ой, ізгі сөз, ізгі қимыл дейтін ұштаған адамгершілік тастүйін мұратты тұтынғанын көруге болады. Мұның да жөні бар. «Авестаны» ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәстүрін басынан кешірген қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар». М. Әуезовше айтқанда, уақиғасы мен тақырыбы шығыс халықтарының аңызынікі. Масғұттың ғұмыр кешкен мекені – Бағдат шаһары, Һарон-Рашид Халифтің заманы. Және мұсылман қауымның құтпаны Қызыр (Қыдыр). Абай тағдырдың тартыс-таласына кез болған Масғұтқа «сапалы адамгершіліктің қасиеттерін бітірмекші», ар-ожданы орасан биік, таза етпекші, өнегелі ғибрат бермекші.

Тегінде, «Масғұт» поэмасының идеялық-көркемдік мақсаты бөлекше, ерекше. Масғұт шаһар ішінде жүргенде бір ұрының оқыстан еш себепсіз бір бейшара шалды сабап жатқанның үстінен түседі.

*Шал байгүс айғайлады аттан салып,
Айырып алған жан жоқ оны барып, –*

деп баяндайды. Бұл жалғанда безбүйректердің көптігінен хабар береді. Осы бір мезетте Масғұт ұрыға ұша ұмтылады. Ұры Масғұтқа қылышын жарқылдатып ұмтылса да, шал екеуінің оққағар періштесі бар екен, ажалдың қанды тырнағынан аман-сау қалады. Жиһанкез жарықтық:

*- Ей, жігіт, не қылсаң да, ер екенсің,
Көргейсің ерлігіңнің берекесін.
Себеп боп мені ажалдан сен айырдың,
Маған қылған қарызыңды Алла өтесін, –*

дейді Масғұтқа ағынан жарылып. Тағы да «бір базарлығым» бар, «пәлен жерден алып кетерсің» деп екертеді. Масғұт та тар жерде арашаға түсу «Алла хақы» екендігін айтады.

Масғұт келсе, бейне бір солқылдаған гүлдің басында былқылдап ақ, қызыл, сары түсті жемістер өсіп тұр екен.

Толықсып жайнаған меруерттей мөлтілдеген жемістерді көрсеткен шал: Ағын жесең, ақылың жаннан асар,

*Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар.
Егер де қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашы да жан болмас сенен қашар, –*

деп таңдатады. Жас науша қызыл жемісті таңдайды да, былайша тіл қатады:

*Мен болсам егер, ағын жемек дедім,
Ақылды болдым елден бөлек дедім.
Мен ақылды билемен не қылсам да,
Ақыл мені билесе керек дедім.
Ақылды жан табылмас маған сырлас
Көріне тентек көп надан мойын бұрмас.
Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды
Көре тұра көңілде тыныштық тұрмас.*

Абайша айтқанда, «түбі терең сөз» мағынасының сырты тұңғиық. Әйел затына құрмет – Пайғамбардың хадистері мен Иассауидің хикметтерінде жарқын көріністер тапқан. Адам баласы тағдыр тәлкегіне ұшыраса, қызғыштай қорғайтын, басу айтатын әйел екендігін бек түсіндіреді.

«Ақылды жан табылмас маған сырлас» деуі қоғамдық ортаға қатысты. Сұңғыланы сұрпақпайлар, «ақылы көзіндегі ақымағы» көп көрсоқыр орта жақтырмайтыны сөзсіз. М.Әуезов «Абай жолы» атты даңқты эпопеясында Абайдың аузына «Қарамықтың дәні болғанша, бидайдың сабаны бол; Жаман қауымның жақсысы болғанша, жақсы қауымның жаманы бол» – деген сөз салады. Немесе Әуезов тәржімелеген И.С. Тургенев (1818-1883) «Дворян ұясы» романының кейіпкері Лаврецкий: «Амансың ба, құлазыған кәрілік! Сөне бер, пайдасыз тірлік» – дейді.

Қыдыр қарияның ақ тілеуі, бата тілегі қабыл болып, Масғұт Шәмсі-жиһан («бұл дүниенің күні») атаныпты. «Аталы сөзі атан түйеге татитын» абзал жандар-ай! Дереву Абай:

*Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған,
Жалғанның дәмін бұзып, хауіп қылғызған,
Ақыл мен мал екеуін асырай алмай,
Арашашы іздепді қатын, қыздан.
Ендігіге не сұрау бұл жалғанда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда, –*

деп күніренеді. Ақынның дүние-жалған, тұрмыс-тіршілік, жақсылық пен жамандық жайлы ой-тұжырымдары деуіміз керек. Тереңдете түсер болсақ, 1898 жылдың маусымында Мұқырда болыс сайлауында озбыр топ Абайды соққыға жыққаны мәлім. Ол оқиға былайша өрбіген еді. Кәкітай: «Тақсыр, жау қаптады. Абайды өлтірді» – дейді, Ояз есік алдында тұрған стражниктеріне: «Ат!»-деп бұйрық береді. Олар қамап алған топтың басынан асыра мылтық атады. Көкбай мен Уәйістің

жоңынан тиген қамшы арқаларын осып кетеді. Абайдың самайын қанатады. «Қазақтың жалғыз» (Әлихан Бөкейхан сипаттамасы) Абай атына мініп, алды-артына қарамай елсізге шаба жөнеледі. Кәкітай атының шылбырына жармасып, әйтеуір райынан қайтарады. Ақын тағдырындағы осы жағдай осы шумақта елес бергендей.

Поэмадағы оқиғаны әрі қарай жалғастырсақ, Масғұт халифаның уәзірі болып, толқынды топ пен көп шуылдақтың ақылшысы болады. Бірде түсінде қыдыр қария аян беріп, жауын жауады, «жауынның суында кесапат бар», «ертерек таза судан су жиып ал» деп тіл қатады.

Болған соң уәделі күн, жауын жауды,

Судан ішкен жынды боп, ақылы азды.

Жұрт құндыздай шұбап, ұлардай шулап, хан мен уәзір есінен таныпты, жер жастандырайық деп гүілдепті. Бұлардан сескенген хан мен уәзір «жынды судан» ішіп, өңкей әумесерлермен қосыла құтырыпты. Көп қыңыр-қисықтар санаулы естілерді есер еткенін мәлімдейді.

Абайдың тарихи танымы-пайымы, көркемдік дүниетанымы, ақындық шеберлігі «Ескендір» деген поэмасынан айрықша байқалады. Абайдың шығармашылық тұлғасының терең білімпазы М.О. Әуезов: «Поэmanın шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданатын ақындық сөздігі – бәрі де шешендік, нақтылық жағынан қарағанда, Абайдың ақындық өнеріне сай келген» – деп жазады.

М.О. Әуезов шығыс әлемінде «нәзира», «нәзирагөйлік» яғни «қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен санасу есепті бір салт» кең қанат жайғанын айтады. Бұл ретте Жүсіп-Зылиха, Ләйлі-Мәжнүн, Фархад-Шырын, Жеті шұғыла, Ескендір тақырыптарын жаңғыртып жырлаушылар жеткілікті. М.О. Әуезовтің көрсетуінше, Абай пайдаланған сюжет («топырақтан біткен топырақтан ғана тойым табады») Низами жырлаған «Ескендірнамадан» «өзінше өзгертіп» алған.

Абайдың тарихи білімі теңіздей терең, ақындық қуаты ерек, сөз саптауы, ой толғауы тың. Македония шаһарын мекендеген Филипп патшаның сайыпқыран ұлы ашкөз Ескендір патша қомағайлықпен жат жұрттарға қырғидай тиіп, бодан етеді. Бұл ісі өртке тиген дауылдай өршелене түседі. Жердің жүзін билегісі, билігімен үрейлендіріп ұстағысы бар. Жолбарысша жорытып жүргенде «адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп, басына құдай салды қиын істі». Сандалған, қаталаған жұрт тұйыққа тірелді.

Мысалы астындағы ат о-дағы ұшты,

Ескендір де атының жолын құшты.

Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге,

Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Сөйтіп, «бейне бір таспадай сылдыр қаққан мөлдір бұлаққа» кезігіп, балдай тәтті суға шөлін қандырады. Осы бір сәтте кепкен балықты көріп, оны суға шайғызып көрсе, иісі, дәмі, жұпар иісіндей аңқып, таңдайдың суын ағызады.

Ескендір қолына айтты: «Бұл неткен су?

Бәрің де ішіп, бұл суға бетіңді жу!

Бір бай елден осы су шыққан шығар,

Өрлеп барып, үстіне тігелік тү...» -

дейді де, Жарлық шашып, қолды бастап, тынымсыз жүріп отырып, алтын қорғанды сәулетті шаһарға жетеді. Қаншалықты әрекеттенсе де ханның ішке кіруге ешқандай мүмкіндігі болмады.

- Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,

Бұл – құдайға бастайтын қақпа, - деді.

Есер патша екіленіп «қақпаңды аш», -

деп одан бетер қасарысады. Содан:

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,

Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең!

Іші тар, көре алмастың біреуі сен,

Ондай кісі бұл жерге келмейді тең, -

деген оған лебіз жетеді. Бұл әділеттің сөзі, ар-ожданның даусы. Жалғанды жалпағынан басқан Ескендір «белгі болар бір нәрсе бер» деп жалынады. Не керек, қақпаның аржағынан орамал

лақтырылады. Ораулы орамалдың ішінен «адамның көз сүйегі» шығады. Долданған патша орамалды кері лақтырады.

*Жолдасы Аристотель ақылы мол,
Лақтырған сүйекті алады сол.
Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте
Көзіңе көрсетейін хабардар бол...»
-Таразыны әкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап өлшеп қара!*

Қу сүйектің салмағы алтын мен күмістен басым-ды. Ескендірдің дүние-байлықтың арзандығына көзі жетті. «Бар қаруын алтынға қоса салса да» қу сүйек әуелгісінен де зілдене түсті.

Патша Аристотель хакімнен:

*Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?
Ақылыңмен ойланып тапшы! – деді.*

Ойшыл-дана бір уыс топырақты сүйекке шапа салып еді, сүйек басы жоғары көтерілді де кетті.

*Бұл – адам көз сүйегі, - деді ханға.
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда.*

*Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен.
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.*

Аристотель хакімнің Ескендір патшаға ұғындырып, куәлендіріп айтқан дәйекті ғибраты. Өлбетте, адам баласының тірлік-әрекетінде тойымсыздық пен қанағаттың жақсы мен жаманның, ізгілік пен пенделіктің ара-жігін майдан қыл суырғандай шеберлікпен жеткізген. Абайдың «жаңа сыншыл биік ойы» (Әуезов бағасы) осы.

«Ескендір» поэмасының қортындысын Абай «өсер ұрпақ, келер дәурен, туар тарих қауымына» ортақ керемет ой-пікірлерімен бөліседі:

*Мақтанасын біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.
Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды?!*

Абайдың «Әзім әңгімесі» поэмасы «Мың бір түндегі» (774-827 түндер) «Хасан зергер туралы әңгіменің» сюжеттік желісіне құрылып, ертегілік дәстүр негізінде жырланған. Поэmanın құлаққүйіндегі:

*Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып көрген,
Өлең қып сол сөзімді айтқым келген, –*

дегені айғақ.

Поэма мәтінін 1927 жылы М. Әуезов Ырысайдың Ысқағынан жазып алған-ды.

Бағдат шаһарында үйелмелі-сүйелмелі Мұстапа мен Сапа дейтін талабы таудай қос жетімек болыпты. Мұстапа суретшілік ғылымды білсе, Сапа тігінші, кестеші екен. Екеуі де тәуекелшіл. Тағдырдың бұйрығымен Шын-Машынға Сапа, Балсураға Мұстапа жөнеген. Мұстапаның жолын, кәсібін тәңірі оңғарып жар сүйіп, Әзім атты сәби сүйіп, «пұл құрап, киім түзеп, қағазға өрнек жасап, сурет ойған». Әзім есейіп, медреседе оқып, «жақсы ғылым нәсіп етіп» атаның өнерін, hareketін өркендеткен. Дүкен ұстайды. Содан күндердің күнінде лапкесінде «химия ғылымын

білуші ем, мысты алтын жасаушы ем, харекетім суретшілік, бояушылық» деп жәдігөй шал келеді. Алпыс айлалы дінсіз кәпір жәдігөйдің арбауына шырмалады. Өзімнің қасіретті, тауқыметті өмірі басталады. Өзімнің үйіне оңашада шалдың келуі, дәм-тұзын татып отырып, ішкілікке білдірмей дәру қосып, естен тануы, табытқа салғызып, кемеңнің ішінде қол-аяғы байланып, жүз рет дүре алуы, қаскөй жәдігөйдің отқа шоқынасың, дініме кіресің деуі, желмаяның қарнына енгізіп, самұрықтың құздан лақтыруы, «қара ұсақ топырақты қапқа толтырып, арқанға байлап жіберуі, жылман қаққан антұрғанның арқанды өзіне жұлқа тартып алуы, құздан жол іздеуі, айдаһардың қамауы және оны қылышпен шауып, жон терісінен таспа тіліп, бір-біріне жалғап арқан жасауы, құтылуы, алтынды үйдің ішіндегі екі сұлу қызға жолығуы, олардың Өзімнің жайына қанығуы, дос болуға серт байласуы, қыздардың алтынды үйдің тегіс аралауға рұқсат беруі, тек бір есікті ғана ашпа дегені баяндалады.

Абай поэзиясындағы ой-толғаныстар мен қара сөздеріндегі терең пайымдауларды шеберлік, көркемдік, тіл, ой-сезім тұрғысынан алатын болсақ, мәдениет тарихындағы күрделі, сиқырлы ұлы құбылыс. Абайдың ұстанымы, қағидаты, яғни М. Әуезовше айтқанда, Абайдың діні – ақылдың, адамгершіліктің, сыншыл ойдың діні. Абайдың философиялық көзқарастарында адамгершіліктің мәселелері, жаратылыс сыры, сыншы сана табиғаты, сопылық дүниетанымның мәдени-тарихи кеңістігі жан-жақты сараланып сипатталған. Нақтылы айтқанда, философиялық-сопылық ұғым-түсініктер, мұсылмандық-түркілік дүниетаным шарттары: Алла, жан мен тән, ақыл мен жан, («жан сыры», «жанның жарығы», «жан қуаты», «жан тамағы», «жан құмары»), хауаси хамса заһири (жаратушының сыйы), үш сүю (имани гүл, имани нұр, имани сыр), түзу сөз, түгел сөз, түбі терең сөз, жүрек («жүрек сөзі», «жүрек – теңіз»), рух («Өлсе өлер табиғат адам өлмес»), түп ие, ғылым, білім, тәңір, хикмет, тағдыр, періште, нәпсі, қанағат, себеп, қайғы, рахым, әулие, хакім, махаббат, ғаделет, мақсат, ұят, ахирет, хақ, сипат, затия, құдірет, нақлия, ғақлия, хадис шариф және т.с.с.

Абайдың «Отыз сегізінші сөзі» түбір-тамыры терең мағыналы толғам-байламдарға мейлінше бай. Мысалдарға жүгінейік:

«Махаббат – әуелі адамның адамдығы, ақыл, ғылым деген нәрселермен».

«Ғылым – Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адалдық дүр».

Абайдың даналық мұрасында «толық инсаният» (толық адамгершілік), «жәуанмәртлік» ұғымына 1) шындық, 2) ізгілік, 3) даналық тәрізді ұлы қасиеттерді сиғызады: «Бұл айтылмыш үш хисләттің иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң – әулиелер, онан соң – хакимдер, ең ақыры – кәміл мұсылмандар».

«Отыз сегізінші сөзде» «әддүния мәзрәғәтул – ахирет» (дүние - ахиреттің егіні) деп жазылған. Абайдың осы пікірі Ахмет Йүгінекидің «Хибатул – хақайық» шығармасында (ХІ ғ.) «Пайғамбар дүниені егінжай деп айтты» дейтін сөзімен үндеседі.

Ұлы жаратылыстың сырын, ұлылығын ынтызарлықпен былайша жеткізген: «Құдайтағала дүниені кәмәлатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өсіп-өнсін деп жаратқан». Я болмаса: «...құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, кәмәлатты бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылықты бина¹ қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын».

Әл-Фараби таным мәселесінде ақылға айрықша ықылас аударған. Ғылымды ақылдың жемісі деп таныған. Ендеше, Абайдың «Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылық бірлән өсер» дегенінде Фараби пайымдауларымен рухтастық бар.

Абай өз заманының жайына да, білім беру жағдайына да ой көзімен шолады. «Бұл күнде тәхсил-ғұлум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болады. Соған қарай Ғұсманияда² мектеп харбия³ мектеп рүшидиалар⁴ салынып, жаңа низамға айналған».

Жүсіп Хас Қажыб Баласағұнның «Құтты білік» (ХІ ғ.) дастанынан:

Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын,

Білім – жарық, нұрын саған шашатын.

Абай:

- 1 Бина – негіз, тірек
- 2 Ғұсмания – бұрынғы Түркия патшалығы
- 3 харбия – әскери мектеп
- 4 рүшидиа – түрлі пәндер оқытылатұғын мектеп.

*Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.*

Жүсіп Баласағұн «тектіні алсаң қор боласың, сұлуды алсаң күлкі боласың, төркіні зорды алсаң күшік-күйеу боларсың» - деп ескертеді. Ал Абай:

*Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей көңіл берме!*

«Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ» («Оныншы сөз»); «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл берсеңіз» («Ғылым таппай мақтанба»); «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды» («Он төртінші сөз»); «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де мейірленеді, тезірек қолға түседі» («Отыз екінші сөз»); Жан қуатыменен адам хасип қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады» («Отыз сегізінші сөз»); «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезім... Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол ғақил» («Қырық бесінші сөз»).

Жинақтай айтқанда, Абай Шығыстың көркем мәдениетін, моральдық философиясын, этикасын, теологиялық бағыттағы діни ғылымдарын, объективтік заңдарға негізделген табиғат ғылымдарының тарихын өте жақсы білген, сұңғылалықпен саралап зерделеген. М. Әуезовтың: «Араб, иран мәдениетінің тарихын зерттеген Абай Рашид-ад-Дин, Мұхаммед Хайдар, Бабыр, Әбілғазы Баһадүр хан сияқты арғы-бергі тарихшылардың еңбегін жақсы білген» – деп жазады. Сондықтан да Абайдың даңқты даналық мұрасында шығыстық сарындар, үлгі-өрнектер өзгеше көрініс тапқан.

Тлеуғали Қышқашбай

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

КОЛЛАЖ БЕН СИМБИОЗ ОРТА ҒАСЫР КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӨНЕРІ ТҮРЛЕРІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫС ПАРАДИГМАСЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада автор қазақ өнерінің даму ерекшелігін әлемдік және өзінің ішкі ерекшелігімен сипатталатын процесс ретінде қарастырады. Әрбір этникалық өнер өзінің шығу тегімен ерекшеленеді.

Орта ғасырларда қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен тәуелсіздік үшін күрес кезеңінде коллаж және симбиоз түрінде берілген өнерде синтездің жаңа түрі пайда болған. Коллаж және симбиоз орта ғасырларда қалыптасқан діни ойлау түріне байланысты. Хронологиялық түрде орта ғасырлық ретінде белгіленген бұл кезең, барлық әлемдік діндердің қалыптасу және тарау, сол сияқты қоғамның топтық құрылымдардың дамуы мен мемлекеттік жүйелердің даму кезеңі.

Түйін сөздер: Қазақ өнерін зерттеу, коллаж, симбиоз, орта ғасыр кезеңіндегі қазақ өнері, өнер түрлері, өнердегі өзара байланыс парадигмасы.

Қазақ өнері синтезделуінің жаңа түрі қазақ мемлекеттігі қалыптасар кезеңде және Тәуелсіздік үшін күрес кезеңінде коллаж бен симбиоз түрінде берілді. Олар синкретизм мен қосымша бағындырудың өзара негізделген, өзара байланысты түсініктері. Синкретизм және қосымша бағындыру адамның мифологиялық санасына негізделеді. Өйткені, коллаж бен симбиоз орта ғасырда орныққан ойлаудың діни түріне байланысты.

Орта ғасыр түрлі діндер мен діни нанымдардың бір мезгілде жүзеге асуымен ерекшеленеді. Өзге діндердің пайда болуына осынша сирек кездесетін жоғары төзімділік таныту әлемдік діннің қалыптасуымен және қандай да бір діннің барлық кеңістікті жаулап алуға деген ұмтылысымен, яғни, діни-экстремизмнің болмауымен түсіндіріледі.

Бұл коллаж бен симбиоз сияқты синтездің екі түрінің қалыптасуын қамтамасыз етті. Коллаж бен симбиоз арасындағы айырмашылық бір-бірімен жалғасқан түрлі элементтердің бір-бірін бағындыру деңгейінен және олардың соңғы нәтижеге ықпалынан болады.

Симбиозға қарағанда коллаждың қосымша бағындыру деңгейі неғұрлым күштірек, зер салып қарасақ, коллаж неғұрлым қатаң сипатта байқалады. Өйткені, түрлі материалдардың бірігу процесінде жапсырылу, сығымдалу соңғы нәтижеге тікелей әсер ететін физикалық формалар болып табылады. Әрине, қосымша бағындыру принципінің әрекеті орта ғасырда айтарлықтай күшті болды, оның дәстүрлері әлі де жалғасып жатқан, бұл коллаж ерекшелігінің өзара байланыс принципіне әсер етті. Көріп отырғанымыздай, өзара байланыстың келесі сатысына өтер кезде синтездің өткен формасындағы сипаты міндетті түрде есепке алынады, яғни, дәстүр принциптері және оның жаңа процестер мен құбылыстарға әсер етуі туралы айтуға болады.

Орта ғасыр діндері арасында барлық әлемдік діндерге жол салушы шаманизм болды. Алайда, оның пайда болу хронологиясы әлі күнге дау туғызып келеді.

Е. Тұрсынов шаманизмнің пайда болуын анықтауға байланысты ғылымда қалыптасқан жағдай туралы белгілі деңгейде мысқылмен былай деп жазады: «Шаманизмнің туындау кезеңі туралы әңгіме

болғанда қазақ фольклоршылары «шамандар сонау шаманизм дәуірінде пайда болған», «бақсы» сөзі және оған байланысты түсініктер шаманизм басым дін болған кезде туындады», «шаманизм адамзаттың ең жабайы, сәби дәуірінде пайда болған» деген сияқты ескертпелермен шектеледі» [1, 54-55 бб.]. Ғалымның өзі шаманизмнің туындау уақытын таптардың пайда болу дәуірінде болған дейді.

Шамандар жасайтын (қазақтың мәдени дәстүрінде – бақсы) рәсімдерді мифологиялық дәстүрлермен салыстыру бір жағынан зайырлы, емдік, сиқырлық және рухани функцияларды біріктіретін шаманизмнің синтездік сипатын ашады. Екінші жағынан, ол біздің театр өнерінің Қазақстандағы салттық-дәстүрлік мифологиялық бастаулары туралы түсінігімізді кеңіте түседі.

Шаманизм азды-көпті айқын түрде әлемдік діндердің ықпалына түспей немесе оларға салқынқандылық таныта отырып осы күнге дейін жетті, ол барлық құрлықта және барлық дүниеде орын алған діни формаларда көрінді.

Шаманның салттық-жоралғылық, әдет-ғұрыптық әрекетінен театрға жақын, бірақ оған қосылмайтын тарихи формасын атап көрсету керек. Шаманизм театрдың қайнар көзі болуы мүмкін, бірақ оның театрға өтуі мүмкін емес, ол театрмен қатар және оған тәуелсіз тұрғыда дамиды.

Театралды жағдай адамдар ұжымында болады және күтпеген жерден дамиды. Шаманның қойылымы ауқымды сахналық өнер сияқты. Оған құдаймен, қандай да бір ғарыштық күштермен тілдесуге бағытталған шиеленісті сезім тән болады. Сондықтан «театралды» ұғымы туралы айтқанда, шаманның әрекетімен негізі қаланған театр табиғатын жоққа шығару қажеттілігінің керекті жоқ, сонымен бірге «театр» ұғымын шексіз кеңейте беруден де сақтануға болады.

Адамзат дамуының өте ерте кезінде аңшылық биі адамға оның еңбек әрекетінің басты нысанын тануға мүмкіндік берді. Сол себепті де адамдар басты күнкөріс объектісі жануарларды бейнеледі. Бір жағынан, аңдар қауіпті жыртқыштар, адамдардың қарсыласы, екінші жағынан, оны таңғалдыратын, табындыратын объект. Аңшылардың биінде алғаш пайда болған аң бейнесін көрсету әрекеті одан арғы дамуында тотемдік билер мен рәсімдерде көрінді.

Қасқыр мен ана қасқыр образын бірден бөлектеп алу керек. Ана қасқыр образы өнімділік және адамның баласына жаны ашудың символы ретінде ежелгі мәдениеттің өн бойынан табылады. Ол ерекше тараған. Ертедегі түркі мифологиясында әлемдік мифологиямен өзектес мынадай сюжет бар. Қолға түскен жас баланың аяқ-қолын кесіп жау далаға тастап кетеді. Сонда оны ана қасқыр емізіп, өз сүтімен бірге өшпенділік рухын сіңіріп, өлтірмей, алып қалады. Алайда, бұл сюжет некелік тұрғыда да айтылады. Ана қасқыр оған күйеуге шығып, күшті де әдемі ұлдар туып береді.

Еуразияның көптеген халықтары ұжымында қасқырдың образы жауынгерлік жасақты (немесе соғыс құдайы) бастаушы нанымымен басым байқалады. Бабалардың осындай мифологиясында тайпа көсемі қасқырдың немесе қасқырға айналып кететін қабілеттілік образдарында байқалады. Қасқыр образы басқа аңдармен синтезделуге жақын тұрады. Мәселен, сақтардың ұжымында қасқыр мен ит образы өзара ауыспалы образдар. Скифтерде ол бір мезгілде қасқырға да, итке де айналады, яғни, синтезделген қасқыр-ит образын танытады.

Синтезделген образ ретінде қасқырлар Скандинавия мифологиясында да кездеседі: олар Один құдайының қасында серік болып жүреді, бірақ бәрібір «Один иттері» аталады. Қасқырлар америкалық тайпалар мен этностардың мифологиясы мен фольклорында да бар. Қасқыр образының бұлайша таралуы қасқыр архетипінің дәлелі болады [2].

Қасқыр зұлым, жыртқыш аң саналады, сонымен қатар жақсы қасиеті де көрініс береді. Түркі тілдес этностар ұжымының ерекшелігі сонда, оларда қасқырдың әйел бейнесіндегі семантикалық образы толық жоғалған. Оларға қарағанда моңғол тілдес мәдениетте қасқыр образы әлі күшті және кең тараған. Қазақ этносы үшін ана қасқыр образы неғұрлым маңызды. Алайда мұнымен бірге ақ және қара қасқыр образындағы рух символикасын көрсететін ер адамның ипотасы туралы ұғым да сақталып келеді. Қасқырдың мұндай симбиотикалық символын жекелеген ғалымдар ай мен күн құдайымен байланыстырады.

«Тотем» түсінігіне тайпаға қамқорлық жасайтын қуатты күштің образы ретінде айқындама бере отырып, зерттеушілер олардың символикалық сипаттамасын атап көрсетеді. Тотемде архетип сияқты тек сол мәдениетке тән символика көрінеді. Тотемді алғашқы болмысының қайнар көзі ретінде қарастыруға болады.

Культорологиялық әдебиеттерде тотемнің табиғаты туралы және оның киелілік және тұрмыстық мәдениетке қосылатыны жөніндегі мәселе бірнеше мәрте алға қойылды.

Сонымен тотемдік билердің ерекше белгісі мыналар: бір жануарға ру немесе тайпаның нақты тотеміне табыну, тотем образының тұмар болатын қасиетін туғызу, перспективалық міндеттер қою, ру мен тайпаның әлі туындай қоймаған проблемаларын шешу, оны игілікпен және қауіпсіздікпен қамтамасыз ету.

Тотемдік билердің аталған мақсаттары мен міндеттері тотемнің басты сипаттамалық белгісін жануар образын жасаудың антропоморфтық сипатын негіздеді. Дегенмен, аңшылық билердің бөлектеп қарайтын белгілері мынадай болды: түрлі аңдардың образдарын шақыру, олардың негізгі сипаттары мен әдеттерін келтіру, жақын арадағы міндеттер қойылымы, руды таяу уақыттарда тамақпен қамтамасыз етудің нақты, кезек күттірмейтін міндеттерінің шешімі.

Сондықтан да аңшы биінің басты сипаттамалық белгісі жабайы аңдар образдарының зооморфолық мінез-құлқын келтіру болып табылады. Тотемдік би де, аңшылық би де қазақ өнеріне өз үлесін қосты [3].

Символдың қысқаша тарихына оны салмақтау теориясынан «ұжымдық санасыздықты мойындаудан бастап З. Фрейдманның оны ашып көрсеткеніне дейін және саналылық саласына «өзіндік құрылым процесін және жанының өзін-өзі ашуын қосу» дәлел болады.

Символдандыру принципі Упанишадта бар, ол Сократқа дейінгілерге де белгілі болған. Платон бірінші болып символды Абсолюттілік формасын берудің бірден-бір дұрыс жағдайы ретінде бірегей философиялық-эстетикалық категория деп түсінеді. Алайда символ орта ғасырдағы, әсіресе, ерте орта ғасырдағы неғұрлым кең тараған шығармашылық әдіске айналады.

А.Л. Доброхотов айтқандай, еуропалық ортағасырға қатысты керемет еңбектердің бірі нағыз сол кезден бастап символ (нышан) жалпы мәдениет принциптерінің бірі болып табылады. Символдың ықшамдылығы оның геральдикалық және эмблемалық мүмкіндігінің шегін қысқартуға қолайлы жағдай жасады [4].

Символдың жиылу мүмкіндігі оны тек геральдикалық белгі, эмблема ретінде қабылдаудың ұзақ нәтижесінде орын алды. Тек XX ғасырдың 20 жылдарында ғана нышан орыс жазушылары мен ақындарының тарапынан лайықты баға алып, орыс символисттерін әлемдік деңгейге танымал етті. Символизм С. Соловьевтың [5], В. Ивановтың [6], П. Флоренскийдің [7], А.Ф. Лосевтің [8] және басқа зерттеушілердің тарапынан жүйеге келтіріліп, көп нысанды философиялық негізге ие болды. Хайдеггер символдың негізінде терең онтология теориясын [9], ал Гадамер – герменевтика теориясын дайындады [10]. Барлық ғалымдар символдың мүмкіндігін тіл философиясы, ал түсінушілер оны «әлемді түсінуге арналған өзіне-өзі жеткілікті құрал» ретінде ашуға тырысқан.

Әлем халықтарының аңыздар энциклопедиясында символға мынадай анықтама берген: «(гректің *simbolon* - белгі, әрекет, зат, бейне, эмблема) тек белгінің өзін ғана білдіретін және мағынасы өзін түсіндіру арқылы ашылатын заттармен байланысты белгі» [11]. Шынында да, символдың табиғаты өзгеше.

Символ екі жақты: бір жағынан, өзі қорытынды болғанына қарамастан, қиын қорытындыланады; ал екінші жағынан, ол өте кейіпті және ерекше болса да, түрлі көркемдік соқпақтарға қарағанда тек өз белгісіне ғана қызмет етеді.

Символдың өз мінездемелері де бар. Біріншіден, ол басқа соқпақтарға қарағанда таң қаларлықтай функционалды. Екіншіден, нышан өзін түсіндіру тәжірибесімен және оны ұғындыратындармен тікелей байланыс орнатумен де байланысты. А.Л. Доброхотов дәл айтқандай, нышан «тек шығармашылықтың ғана емес, сонымен қатар туынгер объектінің өмірін де жаппай мифологияландыруға ұмтылады» [12].

Ал, үшіншіден, символ жаратылыс бөлігінің қозғалысынан шынайылыққа және болжамды тұтастыққа тырысады. Символ бір кезде бөлек те, тұтас та бола алатындықтан нағыз осы сипаттары арқылы оның ерекшелігін байқауға болады. Осылайша, символ қосылмастың қосындысы, ол өте екі жақты. Оның көркемдік құбылыс ретіндегі күші де осында.

Орта ғасырдағы өнер синтездері принциптерінің әрқайсысы символдың сипатына түрлі ықпал етіп, оны пайдаланудың бірқатар параметрлерін анықтады. Коллаж бен симбиоз өнер

элементтері тепе-теңдік жағдайда, алайда, түрлі негіздермен белгіленген жағдайдағы өзара әрекет етуді білдіреді. Коллажда бұл жағдайға күштеп ілестіру – түрлі өнердің жекелеген элементтерін «біріктіру» ықпал етсе, симбиозда – түрлі өнер элементтерін тең біріктіру және «жаңа бір нәрсеге тоғыстыру» ықпал етеді. Екі жағдайда да, уақыт, оның көріністері мен жүзеге асырылуы символ көріністерінің элементтері болып табылады.

Б. Асафьев көрсеткендей, [13], еуропалық классикалық әуеннің уақыты оның сызықтылығына байланысты үнемделіп, бөлшектелді және жүзеге асырылды. Сонымен бірге, уақытша процесс қайтымсыз және кристалданған. Уақыттың қайтымсыздығы оның дамуының сызықты бағытына байланысты. Музыкадағы процестің осындай дамуын Б. Асафьев I-M-T формуласы арқылы түсіндіреді, «I-movere-tempore» («импульс-қозғалыс-аяқтау») [13].

Қазақ музыкасында уақыт мүлдем басқаша сипаттамаларға ие. А. Мухамбетова айтқандай, көшпенділердің уақыты басы мен аяғын біріктірумен, Хаос пен Космостың түсініксіздігімен, ол – жанды және рухтандырғыш, иерархиялық тік, үздіксіз және шексіз [14].

Осылайша, отырықшы Еуропа әуеніндегі уақыттың түсінігі мен көшпенді уақыт өз ағыстарының деңгейіндегі параметрлер бойынша сәйкес келмейді (отырықшылық саттар бойынша ол бір жақты, үзік, ал көшпенділерде ол тік-иерархиялы, шиыршықты-домалақ).

Сал мен серілер шығармашылығындағы уақыттың ерекшелігі өте айқын көрінеді. Сал және серілер тәртібінің театрландырылған нысанының принциптік түп-тамыры «рәсімдер стратегияларының әртүрлілігінде» жатыр. Сал мен серілердің шығармашылығы [15, 76 б.] ертедегі театрландырылған көріністерден-ақ байқалады, ол жайында Шерефеддин Али Йезди, Ибн Арабшах, Клавихо, Марко Поло [15, 53-57 б.] жазған. Қушан хандығы кезеңінде драма дами бастаған. Сақталып қалған жазуларда актерлар жайында сөз болып, олардың көріністері бейнелеу өнерінің көне ескерткіштерінде кездеседі. Орта ғасырдағы (VI-IX ғ.ғ.) театр өнері мен ойын-сауық көріністері Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның тарихи-мәдени салаларында кеңінен тарады. «Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстандағы араб басқыншылығы, исламның тарауы, ежелгі дәстүрлер мен мәдениетті, сол сияқты ойын-сауық көріністерінің қатысуымен болатын мерекелерді жойған жоқ [16, 17 б.].

Орта ғасырдағы қазақтардың өмірі халық драма шығармашылығының түрлі нысандарымен жалғасып, оны көпшілік көңіл көтеру және ойын-сауық көріністерінің арнайы нысандарының қатарына енгізді. Олардың кейбіреуі өмірмен, тұрмыспен, шаруашылықпен тікелей байланысты болды. Фольклорлық театрдың нысандарымен жақындаса отырып, адамның эстетикалық сезімдерін қанағаттандыруға ықпал етті.

II-V ғасырлар «халықтардың Ұлы көшінің кезеңі» деген атаққа ие болды. Осы кезде Орта Азияда климатқа қатысты ірі өзгерістер болды. Ұзаққа созылған құрғақшылық өзендер мен көлдердің тартылуына, ірі құмды жазықтардың пайда болуына және аймақтарға қатысты дақылдардың өзгеруіне әкелді. Қоныс аудару кезінде көшпенді хунну тайпалары Орта Азиядан Батысқа бет алып, тұрғындардың құрамы мен бөлшектенуіне ғана емес, сонымен қатар мәдениетіне де өзгерістер енгізді [17].

Алғашқы «түркі» этномимі 542 жылдардағы қытай қолжазбаларына тиісті. 552 жылы түркілердің көсемі Бумын қаған титулын қабылдап, түркі қағанатының мемлекетін құрды. 603 жылы Түркі қағанаты: Шығыс және Батыс Түркі қағанаты болып бөлінді. Қаратаудан Жоңғар тауына дейінгі үйсіндердің «он тайпасы» Батыс-Түркі қағанатының өзегі болды. Оның астанасы Шу жазығындағы Суяб қаласы, ал жазғы резиденциясы – Түркістан қаласының жанындағы Минг-Бұлақ болды.

Хуннуда (ғұндар) қолөнер кәсібі мен сауда дамыған еді. Хунндар көмілген жерлерден темірден, сүйектен, мүйізден, тастан, лайдан, ағаш пен керамикадан жасалған бұйымдар табылды. Жібек маталар мен қытайлық лақ, ағаш, нефрит және айнадан жасалған сәнді бұйымдары хунндардың сауда-саттықпен байланыстарын білдіреді. Оларда класстық қоғам мен мемлекет құрылды [17]. Хунну өз күнтізбесін ойлап тапқан. Күнтізбе Айдың Жердің төңірегінде айналуының және оның Үркер-Плеяд шоқжұлдызына енуінің негізінде құрылды. Күнтізбе Қазақстан көшпенділерінің өмірінде ерекше орын алды. Күлтегіннің Үлкен жазбасында «уақытты Тенгри таратады» деп жазылған [18].

Қазақстан аумағында сармат-массагеттік тайпалар белгілі болған. «Массагет» және «сармат» этнонимдері б.э.д. III ғасырлардағы көне авторлардан белгілі (Геродот кітап «Тарих»; Страбон «География» VI, 2, VII, 29, 2). Алайда, олар қазақ даласындағы аумақтарда б.э.д VI ғасырдан б.э. IV ғасырға дейін өмір сүрді [19].

Түркілер, табиғаттың өзіне сыйына отырып, өз діндері тенгриандықты ойлап тапқан. Тенгри аспан құдайы болған. Тенгридің басты іске асырушысы күн болып саналған. Ежелгі түркілердің ертегілеріндегі: Алтын мүйізді ақ Бұғы, алтын қарға және т.б. сияқты күннің белгілерімен ерекшеленген көптеген мифологиялық бейнелердің пайда болу себебі де осында жатыр. Ашин руының өкілі-символы ретінде алтын мүйізді Ақ Бұғының бейнесімен таңбаланған таутекені айтуға болады. Ұмай көбейтуші Құдай ана болып саналған. Тенгриандықтар жерді-жердегі бар заттың анасы ретінде, ал жер мен түнді, жарық пен түнекті, өмірге ылғал сыйлайтын жаңбырмен байланыстыра отырып, аспанды әке ретінде құрметтеген. Тенгриандықтар қағандардың тәңірлік тектерін күннің белгісімен байланыстырған.

Түркілер осылайша өздерінің түсіну нысандарын кеңейтіп, синкретизм принциптерін түсінуден изоморфизм, аналогия, дифференциация, нәтиже мен сәйкестікті анықтау принциптеріне ауысты. Табынушылық пен символдар жүйесі осылай туындады.

I және XI ғасырларда Қазақстан аумағында кангюлердің, Түркі қағанаттарының, оғуздар мен Караханидтердің қысқа мерзімді (бір-екі ғасыр ғана) мемлекеттік құрылымдары орнады.

VI-VII ғасырлар VII ғасырдың басында Батыс және Шығыс қағанаттары болып екі мемлекетке тараған Түркі қағанаттары орнаған кезең ретінде танылды. Бұл шағын этникалық құрылымдардың нағыз көрінісі болды, алайда, бұл құбылыс «түркі әлемі» түсінігіне бастама беріп, өнердің коллаж бен симбиоз сияқты екі түрінің принциптерінің негізін қалады.

Осы кезеңдегі ежелгі түркілерге тән көріністердің орны ерекше, өйткені тұрмыстары әскер-көшпелі өмірмен байланысты болғандықтан, олар алғашқылар болып қатты садақтар мен сәл иіліп жасалған қылыштарды ойлап тапқан. Олар Ұлы Жібек жолының басым бөлігінде орналасқан сауда қалаларын қадағалап отырған. Дегенмен, түркілердің өздері саудамен айналыспаған.

Түркілер өз мемлекеттерінде және Азияда кеңінен тараған құқықтық тәртіптің өзіндік «әлемнің төрт бұрышы» тұжырымдамасын құрды.

Ежелгі түркі жазбалары Үндістандағы «пілдер патшасы», Қытайдағы «адамдар патшасы», Иран мен Византиядағы «әшекейлер патшасы» сияқты «жылқылар патшасы» империясының орнауына жол салды.

Ерте орта ғасырдағы кең тараған өнер түрлерінің бірі – қолөнер. Ол, бір жағынан, тікелей сақтар мен үйсіндердің дәстүрлерін жалғастырды, ал екінші жағынан, синтездің жаңа нысаны – коллаж көрініс тапты.

Оғыздар мемлекетінің тарихы Қыпшақтар мемлекеті Ұлы Дешті Қыпшақ тарихының алды болды. Оғыздардың құлауымен Қазақстан тарихындағы, мәдениетіндегі және өнеріндегі ежелгі түркі кезеңі де аяқталды. Бірақ оғуздар кезеңі қазақ жерінің, қазіргі түркі әлемінің негізін қалады.

Еуразия әдебиеттерінде қыпшақтарды «половцы» («полова» – «солома» – сабан) деп атаған. Орыс халқының ауызша шығармашылығында «Сабан жолы» «Млечный путь» деп аталған. Қыпшақтардың синонимінде «половцы» атауы арғы тектерін Ақ Тор (Млечный путь) деп санаған көшпенділердің мифологиялық пікірлерінен туындаған. Қыпшақтардың текті рудың жолын қууы Кавказды монғолдар жаулап алу кезінен пайда болды.

Дешті Қыпшақты араб саяхатшылары «қалалар елі» атады. X-XII ғасырлар Ежелгі Қазақстанның қалалық мәдениеті мен сәулетінің дамыған кезеңі болды. Қалалардың жалпы саны 200 жетті. Қалалардың болуы ғылым мен сауаттылықтың өркендеуіне әсерін тигізді. Қалалардың дамуы, ең алдымен, ғылымның дамуына ықпал етті.

Ежелгі Қазақстандағы қалалар орта ғасырларда ғылым мен өнердің орталығы болды. Көптеген ғалымдардың есімдері белгілі: Әбу Насыр Әл-Фараби, Абу Мухаммед Абдрахман ибн Яхья, Махмуд Қашқар. Философ және дәрігер Әл-Фараби замандастары тарапынан Аристотельден кейінгі Екінші Ұстаз атанған. Ол – «Философиялық трактаттар» мен «Дәрігерлік қағидаларды» өмірге әкелді.

Қазақ тілінің тарихы үшін XI ғасырда жазылған, Махмуд Қашқаридің «Түркі етістіктерінің сөздігі» атты еңбегінің алар орны ерекше [20]. 1069 жылы Жүсіп Баласағұн «Қалай бақытты болуға болатыны туралы ғылым» поэмасын жазды [21]. Ол Ыстық көл жазығы мен Қашқария, Жетісу өңірлерінің эпизодтары мен тыныс-тіршілігіне негізделген эпопеяны құрайды. Онда нақты тарихи қайраткерлер, Чигил, Карлук, Хунн тайпалары, Баласағұн, Тараз, Сырдария өзендері жайында сөз болады. Ақын Қожа Ахмет Яссауи «Даналық кітабының» авторы – исламның түркі тармағы-софылықтың негізін қалаушы болды [22].

Исламның бағыттарының бірі Құдайды Шындық ретінде тану туралы мұсылмандық мистикалық бағытты насихаттаған софылық болды. Ислам сенімнің бес бағытын айқындайды: қатаң монотеизм идеясы, Аллаға сену; күн сайын нақты белгіленген уақытта дұға жасау – намаз оқу; ораза – ай күнтізбесі бойынша бір ай бойы – рамазан айында ауыз бекіту; кедейлер мен жарлыларға садақа беру – зекет; Меккеге Қағбаға қажылыққа бару.

Мұсылмандардың табыну орны мешіт болған. Алғашқыда бұл исламды насихаттаушы Мұхаммед пайғамбардың үйі болған. Софылық исламмен салыстырғанда түзу болды, софылыққа деген сенім қыпшақ мәдениетінде шаманизмнің қолданылуына кедергі жасамады.

Графика мен сурет өнері осы кезеңде кеңінен дамыды. Бұл тек қана сауданың дамуымен ғана емес, сонымен қатар кітап басу және кітапты безендіру, иллюстрацияның дамуымен байланысты болды.

Қыпшақтар кітапты безендірумен қатар кітап графикасында табыстарға қол жеткізді. Кітапты безендіру саласындағы қыпшақтардың жоғары жетістіктері кітап мәдениетінің дәстүрімен көркемделген. Бұл 1130-1140 жылдардағы Радзилов шежіресінде көрсетілген [23]. Қыпшақтардағы сурет өнері шыңдағы суреттер дәстүрін жалғастырды, дегенмен қыпшақ миниатюраларындағы көрермен қатары стильді және айқын.

Ғылым, архитектура және қалалардың дамуының бәрі өнердің өзара бірігу үрдісін жеделдетуге, сондай-ақ, синтездің жаңа принциптері – концентрация мен алуды (снятие) бөліп қарауға негіз болды. Қыпшақ өнерінің стандартизациясы мен символизмі көркемдік бейне ретінде қыпшақ мәдениетінің аяқталуы мен нақтылығын құрды. Дешті Қыпшақ мемлекеті өнерінің бұл қасиеті байтақ дала мемлекетінде XIII ғасырда болған, итальяндық монах-саяхатшы Плано Карпинидің тарапынан бағаланған [24].

Қыпшақтардың Тенгриандық діни орындары өздерінің аспанға деген құштарлығымен қасиетті таудың келбетін қайталады. Содан діни орындардың мұнарасы пайда болды. Тенгриандықтар үшін діни орталықтар қашан да адамдар үшін емес, Тенгридің дем алатын орны ретінде қабылданған. Дұға оқуға арналған алаң «Харам» деп аталған. Құрбандық шалуға арналған орын – алтарь шығысқа қараған. Тенгриандық орындардың жоғарғы жағы сегіз қырлы болған. Діни орындардың күмбездері алты немесе сегіз жапырақтан құралған. Бұл нысан дәстүрлі дала архитектурасынан алынған. Осындай діни орындардың бірі Дешті Қыпшақ аумағында белгілі археолог М.Г. Магомедов дала қаласы Белеңжерде өткізген қазба жұмыстары кезінде табылған [25].

XV ғасырда Қазақстанның аумағында Қазақ хандығы құрылды. Бірақ, сонымен қатар Қазақстанның шығысында наймандар мен кереиттердің екі үлкен мемлекеті бой көтерді. Қыпшақтар, наймандар мен керейлердің мәдениеті жайында П. Карпини [26] мен В. Рубрук [27] жазды. Олардың ойынша, керейлер мен наймандар қыпшақтардың дәстүрлерін жалғастырды. Олар әйелдер мен ерлердің жұмыстарын бөліп берді. Үй тұрмысына пайдалануға қажетті заттар мен киімдерді әйелдер дайындады. Олар әйелдердің бас киімдерін алтыннан немесе күмістен жасалған жұқа сымдармен безендірген. Ер адамдар найза мен садақ, ат әбзелдері, арба және киіз үйлер жасаған.

Керейлер мен наймандар мемлекетіндегі «жеті ата» Заңы көшпенді қоғам-билердің құқықтық құрылымына негізделді. Билер рулар, рулық қауымдар, кейінірек жүздер арасындағы дау-дамайларға қатысты билік шығарған. Дат-суилар көшпенді қауымның рухани-әлеуметтік ұйымын нығайтып, оның дұрыс қалыптасуын қамтамасыз еткен. Керейлер мен наймандар мемлекетінің кезеңінен бастап Дат-Суилар көшпенділердің мәдениетіне ықпалын тигізе отырып, кейінгі ғасырларда да жетіле бастады.

XIII ғасырдың басында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның аумағына моңғол әскерлері басып кірді. Отырар, Жент, Сығанақ, Испиджаб, Усбаникетті от шалды. Сырдарияның және Қаратау қалалары Түркістан, Отырар, Сығанақ, Сузақ, Құмкент, Жент және Янгикент көп ұзамай қайта жаңарды. Осылайша, моңғол мемлекеті құрылды. Оның негізін қалаушы Темучин болды. Ол 1205 жылдың көктемінде Онон өзенінің бойында монғол көсемдерінің хуралында (сайлау органы) жоғарғы билеуші болып сайланып, ақ кілеммен көтеріліп, Шыңғысхан (Шығыс билеушісі) аталған.

Моңғолдар мемлекеті әскери ұйым болды. Қазақстанды Шыңғысхан өз ұлдарының арасында ұлыстарға бөлді. Олар ел билеушінің басқару, орны мен рөлін, оның қоғаммен қатынасын түсіну принциптерінің дұрыс қабылдануына және Қазақ хандығы (XV-XVIII) кезіне де сіңіп кетуіне мүмкіндік берді. XV ғасырдағы ел билеушінің рөлі сакралдандырылған. Ханды ақ кілемнің үстіне көтеру дәстүрі бекіді.

Жүйе (система) өзара байланысты және заңдылықпен орналасқан бөліктердің бірегейлігін білдіретін тұтастық ретінде қоршаған ортаның барлық көріністерінде орын тепкен. Сол себепті көшпенді адам жүйенің нысандарын танып, оларды өз қоғамының құрылымдық негізі ретінде тани білді. Осылайша, ағаш, тау, адам бейнесінің нысандары олардың өз қоғамдарын ұйымдастыру принциптері болды. Бас – хан, қол – батырлар, арқа – халық.

Табиғаттағы дүниелердің бәрі бірегей ұқсастық заңына бағынатындықтан, мифологиялық нысандардың қолданылуы керемет қолайлы болды.

Егер Дешті Қыпшақ дәуірі «қазақ ғылымы мен өнерінің Алтын дәуірі» саналса, XV-XVIII ғасырлардағы қазақ хандығы «қазақ өнерінің Күміс дәуірі» ретінде орынды аталған. Бұл кезең қазақ әдебиетінде батыр-жыраулар поэзиясының нағыз көркейген кезі.

Поэзия-жыр шығарушылардың бірі – Қазтуған (XV). Ол ханға, халыққа немесе Отанына емес, өзіне арналған «Мадақ әнінің» (Хвалебная песня) авторы. Халықтың ауызша поэзиясының айқын өкілдері ретінде Асан қайғыны (XIV), Шалкиізді (XV), Доспамбетті (XVI), Жиембетті (XVII), Бұқар жырауды (XVII-XVIII) айтуға болады. Ш.Уәлиханов Асан қайғыны «көшпенділердің философы» деп атаған. Оның поэзиясындағы тұрмыс, саясат, азаматтық жайындағы дұғалар философиялық тереңдікпен баяндады. XVIII ғасырдың жырауы Бұқар Қалқаманұлы Абылай ханның ерліктерін жыр етті. Ол оған бірқатар шығармаларын: «Ей, заман-ай, заман-ай», «Ашуланба, Абылай» атты жырларын арнады.

Батыр жыраулардың институты хандықтар институтымен тікелей байланысты. Институттардың байланысы симбиоз ретінде анықтауға болатын қарым-қатынастардың жаңа жүйесімен ауысады. Симбиоз – бір өнердің екінші өнер түріне тең құқылы ауысуы жүзеге асырылатын өнер қатынасының бір түрі [28]. Сөз бен әуен өнерінің осындай симбиотикалық қатынасы батыр-жыраулардың шығармашылығында өз көрінісін тапты.

Орта ғасырдың басы коллаж принципінің дамып, жетілуіне ықпал етті. Қазақстан аумағындағы, ең алдымен, тайпалардың, кейінірек мемлекеттік құрылымдардың жағдайының қарқынды өзгеруі, әсіресе, қолөнердегі коллаж принципінің туындауы мен нығайуына негіз болды. Кеңінен тараған және өзіне еріксіз көңіл аудартатын өнер түрлерінің бірі – VI және XIII ғасырлардағы оғуздар мен түркілер қалдырып кеткен тас мүсіндер. Сол кездерден мүсіндердің екі түрі – тас ескерткіштері мен тас скульптуралары. Сондай-ақ, әйелдердің, әскери жабдықталған ер адамдардың тас бейнелері аударылып немесе дұрыс түрдегі ыдыстың екі түрі бейнеленген мүсіндер позициясы археологтар, өнертанушылар тарапынан қазақстандық зерттеушілердің алдында семантикалық сипаттағы шешілмеген көптеген проблемаларды көтеруде. Осы тас бейнелердің функциялары мен семантикасына қатысты түрлі пікірлер айтылуда, бірақ олардың бәрі оларды теориялық тұрғыдан зерттеу әлі де жалғасуда деген бір ғана пікірмен келіспейді [29].

Орта ғасырдағы діни плюрализм коллаж бен симбиоз принциптерінің көшпенділер өмірінің әр деңгейін тұрмысы мен мерекелеріне бастап, мемлекеттік құрылымын, өнерін қамти отырып жан-жақты анықталуына себеп болды.

Әрине, симбиоз көрініс ретінде коллаж принципінің атмосферасында кешірек қалыптасты, сонымен бірге қалыптасқан түрлі діни жағдайларды ескерсек, симбиоз принципіндегі өзара қарым-қатынастар сипатының жұмсақтығын анықтауға болады. Симбиоз-нәтижесінде бірін-бірі толықтыратын өнер түрлерінің өзара тең құқылығы.

Байқағанымыздай, егер коллаж принципінде бір элементтерді басқа элементтермен бағындыру заңы қалыптасса, симбиоздың принципінде олардың тең құқылылығы байқалады, яғни өнердің әр түрінің бір-бірімен байланысы сияқты, өнер элементі ретінде, тепе-теңдікті түпкілікті өзгертетін, тең мағыналы тепе-теңдік. Бұл процесске мәдениеттің түрлі көріністерінің, яғни өнердің екі не бірнеше түрінің немесе қандай-да бір тәжірибелік қызмет түрімен байланысына тән тең құқылы қатынас.

Дәл осы жағдай бірінші тарауда айтылғандай, орта ғасыр дәуіріндегі ерте көшпенділердің мәдениетінде өз уақытын күтіп, жинақталған жағдайда қалыптасқан, өнердің сол бір «ұрықты» нысандарының күшейе дамуына әсер етті. Олардың көптен күткен уақыты келіп, орта ғасырда «бір актердің театры» – қу, шаншарлар, сал-серілер сияқты өнердің жасанды түрлері қалыптасты.

Симбиоз принципі қу, шаншарлар, сал-серілердің өнерлерінде айқын көрінді. Орта ғасыр дәуірінде олардың кейбіреулері өз шегіне жетсе, енді біреулері тез қалыптасып, жетіліп жатты. Қу мен шаншарлардың өнері өнердің жеке түріне айналған фольклорлық дәстүрлерден шықты. Орта ғасырлардағы өнерлердің барлық түрлеріне тән ерекшелік – өнердің жасандылығы. Олар дәстүрлердің, ұлттық ойындар мен фольклорлық дәстүрлердің бірігуінің негізінде біртұтас өнер түріне айналды.

Осылайша, қала мәдениетінің дамуы мен онымен байланысты ғылымның дамуы концентрация принципін өнер шығармаларында соншалықты ерте қолданылуына ықпал етті.

Символ білімнің ауқымды жүйесі ретінде халықтың дүниені түсіну және тіршілік ету негізі болды. Осындай дүниені түсіне білу шындықты түйсіну және байланыстыра білу бірегейлігін және қазақтардың ынтымақтастығын сезіну мәдениетінің ерекше құрылымы қалыптасқан этнос ретінде айқындауға септігін тигізді. Өнер терең мағыналарға толы жүйе ретінде көшпенділер қоғамында тарихи ескерткіштер түрінде қалыптасты. Осы орайда, қазақ этносының екі дәстүрі үйлесім тапты: өнер тарихи естеліктің нысаны және уақытты билеушінің атымен өлшеу дәстүрі. Сонымен бірге, эпоста көшпенділіктің ұжымдық механизмі, батыр-жыраулардың поэзиясында алғаш рет билеушінің емес, қоғам мүшесінің жеке басына деген қызығушылық көрінісі. Алайда, адам тақырыбы «кішкентай ғана адам» тақырыбы емес, өзіне деген құрметке лайық, өз абыройын сезінетін және білдіре алатын жеке тұлға ретінде туындады.

XV–XVIII ғасырлардың өзінде-ақ қазақтарда жазбаша әдебиет қалыптасып, діни немесе тарихи сипатта болды. Тарихи хабарламалар мен генеалогия (шежіре) қолданылды. Тарихи әдебиеттің маңызды ескерткіштерінің бірі Қадырғали Жалаиридің «Джамид ат-тауарих» атты кітабы [30]. Тарихшы Мухаммед Хайдар Дулати да XVI ғасырда өмір сүрген. Оның «Тарих-и-Рашиди» атты еңбегі қазақ хандығының өмірінен қызықты деректерді баяндайды [31].

Музыка өнері қазақтардың өмірінде маңызды орын алған. Осыған орай, «ерте, ерте, ертеде, ешкі құйрығы келтеде, жер жаһандағы халықтардың ешқайсысы не өлең, не ән білмеген екен» деген ғажайып ертегі айтылады. Өлең-жырсыз өмір-жетім, ал әнсіз өмір – тұл. Өлеңнің речитативі мен ырғақты әуенін естімеген адамдар қуанышсыз, күлкісіз өмір сүрген. Ол уақытта мерекелер мен тойлар, көңілді де шулы жиындар болмаған. Адамдар үнемі көңілсіз, мұңлы күйде болған, ал жанын қайғы басқан кезде қайғысын ұмыттырып, көңілін көтеретін сиқырлы әнді көмекке шақыра алмаған. Қайғы-мұңды басынан бір рет өткізген адам өмір бойы қайғырып, көңілсіз жүрген, өйткені ол кезде ән жерден алшақта өмір сүрген. Ол кездерде жылғалардан аққан, тұнығының түбіне тас тұнған өзендер де сыңғырламаған, жұмсақ желдің үрлегенінен орман да шуылдамаған, алаулап таң атып, тамаша кешкі далада күн ұясына кіргенде құстар ән салмаған, жазық даланың тыныштығын тек дауылдың қуатты соғысы ғана бұзған, ал ол кезде әннің тамаша құдыретімен тек аспан ғана таласқан еді. Ақыры, тамаша да жұмбақ, күшті де сиқырлы ән өзінің ескі тұрағын тастап, дүниенің төрт құбыласын тамашалауға шықты. Қазақ поэзиясының байлығы мен молшылығының себебі де осында [32].

Қазақтардың XV-XVIII ғасырлардағы музыка өнері күйлермен танымал болған. Осы кезеңдегі өнер ерекшеліктерінің бірі – өнердің өрістеуі мен дамуына хандардың өздері тікелей атсалысқан. Осылай, Абылай хан керемет ел басқарушы стратег ғана емес сонымен қатар, талантты композитор болған. Ол «Қара жорға» және т.б. жеті музыкалық күйдің авторы.

Сол сияқты, ән өнерінің жаңа нысаны – терме кең тарады. Терме жанрында музыка өнерінің дамуындағы концентрация принципі пайда болды.

Терменің негізінде қазақ ақындары суырып-салмашылық күйлер шығарған. Күйлердегі концентрация принципін жүзеге асыру арнау және нақты немесе тарихи оқиғаларды таңдау, сол сияқты эпикалық, тарихи, ертегі не тұрмыстық тақырыптар негізінде жүзеге асырылып, оларды оқиғалармен байланыстырды. «Ақсақ құлан және Жошы хан» күйлері, «Ескендір» (Александр Македонский туралы) және «Ақсақ темір» (Темір туралы) әндері жарық көрген.

Музыкалық өнердің жинақталуы күйлерді нақты тарихи персонаждарға («Сырым сазы») арнау дәстүрі арқылы қалыптасты. Күй авторларын белгілеу дәстүрі осы кезеңнен басталады. Домбырашы, әрі күйші Байжігіттің шығармашылығы ерекше белгілі болатын. Ол аса қиын тарихи кезеңдерді бейнелейтін, тарихи тақырыптарға арналған бірнеше музыкалық шығармалар жазды.

Қазақ музыка өнерінің классикасы болған «Ақтабан шұбырынды», «Қайын сауған» сияқты күйлер де осы кезде туындаған. Жоңғар шапқыншылығы туралы көп тараған әндердің бірі – «Елім-ай». Қазақ музыка өнеріне тән ерекшеліктердің бірі аңыз-ертегіші, ақын, музыкант және композитордың бір бейнеге тоғысуы. Қазақ хандығы дәуіріндегі музыкалық орындаушылар сал мен серілерге бөлінген.

XVI-XVII ғасырларда ұлттық музыка аспаптары домбыра, қобыз бен сыбызғыда ойнау қазақтардың өміріне қайта енді.

Домбыра дәстүрінің тарихы ғасырлардың тереңінде жатыр. Ол туралы, мысалы, ежелгі Хорезмнің, сол сияқты Пазырық қорғандары мен Қазақстан аумағында өткізілген қазақстандық археологтар тапқан олжалардан байқауға болады. Мәліметтерге қарағанда, домбыра мен қобыз ертедегі көшпенділердің арасында кең тараған музыкалық аспаптар болған. Ұлттың тарихы мен этнографиясы, мәдениет ескерткіштері, архитектурасы мен қыл қалам өнерін жылдар бойы зерделегенмен, ұлттық аспаптарын тыңдамай, оның жан-дүниесін түсінбей кетуге болады. Домбыра мен қобыздың үнін тыңдамай, қазақ халқының мінез-құлқы туралы кесіп айту қиын.

Ұлттық музыкалық аспаптар қазақ мәдениетін зерделеудің нағыз қайнар көзі болып табылады. Домбыра – олардың ең сүйікті аспабы болған. Домбыра музыкасының тарихы халық тарихымен тығыз байланысты.

XIII ғасырда өмір сүрген Жошы хан туралы «Ақсақ құлан» аңызы кең тараған. Жошы ханның ұлы аңшылыққа шыққанда жаралы құланның қолынан қайтыс болады.

Домбыра – көшпелі тайпалардың ерекше де сыңғырлы тарихы. Оның ішектері жүзжылдық музыкалық құпиясын сақтап келеді. Домбыра қимақтардың музыкалық аспабы болған. Олардың «Ертіс толқындары», «Мұңлы қыз», «Тепен көк», «Ақсақ қаз», «Бозінген», «Желмая», «Құланның терпугі», «Көкейкесті» сияқты сүйікті әуен-күйлері осы уақытқа дейін жетті. Домбыра аталатын аспаптар қазақтарға мәдениеті, тұрмысы мен тарихы жағынан ұқсас, туыстас көптеген халықтарда да кездеседі. Тәжіктің думрағын, өзбектің думбырасын, думбрағын, қырғыздың қомызын, түркіменнің дутарын, башы мен думбырасын салыстырып көріңіздерші. XIV ғасырдағы жазбаларда көрсетілген орыстың домра атты музыкалық аспабының алғашқы нысаны мен құрылымы қазақтың думбырасын еске түсіреді. Олардың атаулары мен шығу тарихының ұқсастығы В.Ф. Платоновтың: «домра, домбра, думбыра, думбара, думбрак» және т.б. сияқты сөздері ішекті шертпе музыкалық аспаптардың атаулары ретінде қазақ, татар, башқұрт, өзбек тілдері сияқты көптеген түркі тілді халықтардың этнографиялық лексикасына енген.

Қобызда орындаудың тарихы бақсы-шамандардың діни-сиқырлы рәсімдерімен тығыз байланысты болған. Қобыз бақсылардың өз аруақтары-көмекшілерімен байланысу құралы болған. Сонымен қатар, қобыз дәстүрі тек қана рәсіммен ғана емес, көшпенді ортада көрнекті орынға ие болған, жыраулардың эпикалық шығармашылығымен де байланысты. Қобызға арналған күйлер үшін: қасқырдың ұлығаны, аққудың үні, аттың шабысы, атылған жебенің ызылы сияқты дыбыстарды бейнелеу ерекшеліктері тән.

Қобыз – көнеден келе жатқан қазақ халқының музыкалық аспабы. Ол Сібір, Орта Азия, Повольжье, Кавказ және басқа да елдердің халықтары арасында сақталып қалған ежелгі ысқысы бар аспаптардың қатарына жатады. Әр халықтың ысқылы аспабының атаулары басқа болғанымен,

олар құрылысы, қылды шектері, күйіне келтіруі, ойнау тәсілдері жағынан ұқсас. Аспаптың құрылысының өзі оның ежелгі аспаптар қатарынан екенін білдіреді. Қобыз-арша, үйеңкі, қайың, қарағай секілді ағаштардың тұтас бөлігінен ойылып жасалады.

Сыбызғы. Үрмелі аспаптардың ішіндегі ең сүйікті аспап ретінде халықтың музыкалық өміріне кеңінен енген. Бұл аспапта көбіне бақташылар мал бағып жүрген кезде жалғыздықты жеңу үшін ойнаған, ал кешкілік уақытта сыбызғы жыр-аңыздарды сүйемелдеуге пайдаланылған. Сыбызғышылар тойлар мен мерекелер кезіндегі сыйлы қонақтардың бірі болған. Сыбызғы өзінің оңай дайындалатындығымен ерекшеленген. Сыбызғы аспабын қуыс талдардың қурайынан жасап, оған үш саңылау ойған. Сыбызғы аспабын жасау оңай әрі тез болғанына қарамастан, аспапта ойнау өте күрделі. Әдетте сыбызғы аспабында орындалатын күйлер екі дауысты болып келеді. Бір дауыс орындаушы дыбысы болса, екінші дауыс аспаптан шығады. Екі дауысты бір мезетте ойнау техникасын меңгеру қажет болған. Қурай сыбызғымен қатар ағаш сыбызғылар да болған.

Шертер – қазақ халқының көне шекті музыкалық аспабы. Шертер аспабында ойнау тәсілі домбыра тартуға ұқсайды. Бірақ, шертер көлемі жағынан домбырадан кіші. Аспапта бір ғана бұранда болады. Шертер аспабы ағаштан ойылып, шанағы ешкі терісімен қапталған. Ішегіне аттың қылы тағылады. Ішектердің бір басы бұрандаға, бірі басқа жағына бекітіледі. Дыбыс күші қапталған тері мен ішектердің қалыңдығына байланысты.

Асатаяқ – ұрмалы аспаптардың қатарында. Аспапта ойнау тәсілі айтарлықтай, қиын емес. Асатаяқты ырғап, сілкіп, шайқап ойнайды. Аспаптың дауысын күшейту мақсатында, асатаяқ басына қоңыраулар орнатқан. Аспапты сілкілеген кезде қоңырау метал дыбыстарының дауысымен ұласқан. Асатаяқ пен даңғыра бақсылық рәсімдерде қолданылғандықтан, халықтың музыкалық тұрмысынан тыс қалды.

Дабыл – қазақтың ұрмалы саз аспабы, шанағы ағаштардан дөңгелек шеңбер түрінде иіліп, оған тері қапталып жасалады. Дабылды әдетте жауынгерлер (шабуыл кезінде) пайдаланған. Бұл өте қатты дауысты, ежелден дыбыс беру құралы болған.

Даңғыра – ұрмалы-сылдырмақты, қатты дыбысты музыкалық аспап. Бұл бір жағы терімен қапталған, ішкі жағынан темір алқалар, сақиналар мен сылдырмалар ілінген дөңгелек шығыршық. Даңғыра шамандық әдет-ғұрыптардың бөлінбес белгілемесі болып табылды.

Мүйіз сырнай – мүштік арқылы үрлеп ойналатын аспаптардың ескі түрі. Ол үш тесікті мүйізден жасалады. Сырнай-сынсымалы дыбыспен ерекшеленеді және жол сапарларда хабар беруші аспап ретінде қолданылған.

Бұл аспаптарды түрлі құстардың, жануарлардың немесе жай ғана домалақ түрінде саздан ойып, 1-3 ойық қуыс қалдырып жасаған. Бұл аспаптардың дауысы ашық та жағымды.

Ұран – үрлеп ойналатын музыкалық аспап. Оны жауынгерлер көп пайдаланған. Ұзындықтары әртүрлі, екі түтіктің әрқайсысында үш-үштен тесігі бар. Бұл аспапты 1880 жылдарда қазақтарда кездестірген, музыкант, зерттеуші А. Эйхгорнның суреті бойынша дайындалған. Түркі халықтарындағы үрмелі аспаптар ерте кезден бар. Зерттеушілер үрмелі аспаптардың Орта Азия халықтарынан шыққандығын мәлімдейді.

Шаңқобыз. Тілдің көмегімен ойналатын аспаптардың қатарына жатады. Аспап көптеген халықтарда әртүрлі атпен кездеседі. Варган, темір қомыз, комуз, аура, комус, ванияр, кубыз, тумра, коусян т.б. атаумен шаңқобызға ұқсас аспаптар түрікмен, қырғыз, өзбек, қалмақ, тува, якут, хакас, татар, қарақалпақ, дүнген, башқұрт, украин, орыс, моңғол т.б. халықтары арасында кең тараған. Аспаптың құрылымы өте қарапайым. Бұл аспаптың темірден немесе күмістен жасалған сүйір тілшесі болады. Шаңқобызды ерінге қойып, тіске тіреп ойнайды. Аспап дыбысы тілшені саусақпен шалып тартқан кезде серіппенің тербелісі арқылы шығады. Ауыз қуысы аспап резонатордың қызметін атқарады [32].

Музыкалық аспаптарда ойнаудың жаңа түрлері қалыптаса бастады. Белгілі қазақ композиторы Тәттімбет домбырада ойнаудың ерекше түрі – шертпе күйдің авторы және орындаушысы ретінде танымал болған. Тәттімбет дәстүрлі «Қосбасар», «Терісқақпай», «Боз айғыр», «Боз торғай», «Алшағыр» және т.б. күйлердің классикалық бейнесін сомдады. Тәттімбеттің «Сарыжайлау», «Сылқылдақ», «Былқылдақ», «Көкейкесті» сияқты күйлері қазақ аспапты музыкасының таңдаулы шығармаларының қатарына жатады.

Шығайұлы Дәулеткерей – қазақтың әйгілі күйші-композиторы, төре күйлерінің негізін қалыптастырушы. Дарынды күйші «Қыз Ақжелең», «Қосалқа», «Құдаша», «Жеңгем сүйер», «Ақбала қыз», «Жұмабике», «Көркем ханым» сияқты күйлерінде әйелдердің нәзік психологиялық портретін жасаған. Ал, «Қоңыр», «Топан» күйлері композитордың нәзік ой толғанысын білдірген, «Салық өлген» сияқты қайғылы шығармалары да бар.

Құрманғазы Сағырбайұлы – күйші композитор, қазақ аспапты музыкасының классигі. Оның «Кішкентай» атты күйі ұлттық көтерілістің қолбасшысы Исатай Тайманұлына арналған. «Ақбай», «Ақсақ киік», «Түрмеден қашқан», «Адай», «Көбік шашқан», «Кісен ашқан» күйлерінде ол халықтың азаттықты көксеген арманын, әділетсіздікке қарсылықты, қоғамдық мүдделердің өзара қақтығысын білдіреді. Оның қазақ мәдениетіне сіңірген еңбегі шексіз. Туған жерді тастап, қашуға мәжбүр еткен түрлі басқыншылықтар мен жұттар XI-XIII ғасырларда жоқтау әндерінің туындауына себеп болды. Қазақ әдебиетіндегі ең зарлы ән «Елім-ай» әні сол кезде туындаған.

Жерлеу рәсімдері кезінде айтылатын жоқтау әндерінің орны бөлек. Олар халық арасында нақты дәрежеленген. Қайтыс болған адамды жоқтау әндерін өлген адамның әйелі, қызы немесе туыстары айтады. Естірту әндерін (қазаны хабарлау) ауылдан арнайы тағайындалған адамдар айтады. Көңіл айту, қоштасу әндерінің талғаммен айтылуы қазақ мәдениетінде қайтыс болған адаммен қоштасу рәсімін өткізудің мұқияттылығын білдіреді.

Жоқтау әндерді алғаш рет XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынов жинақтаған. Жоқтау әндер XVIII ғасырдан бастап, белгілі батырдың қызы Қамқаның әкесін «асқар тауым құлады» деп жырлаған жоқтау жырынан кейін қазақ мәдениетіне дәстүрлі түрде енген. Ықпал ету жағынан және қайтыс болған адамның барлық туыстары үшін маңыздылығын көркемдік-символикалық түрде танытатын керемет образ. Жерлеу, еске алу рәсінде, осы жанрдағы әндер сияқты, рәсімдік әрекеттердің бар сатысын реттеп қана қоймай, басында қайтыс болған адамның қасиеттері, соңынан оның өмірі мен қайғысының туыстары үшін алатын орны туралы баяндалатын жоқтаудың композициялық құрылымдарын реттейтін концентрация принципі байқалады.

Өнердің дамуының келесі кезеңі өнердің әр түріндегі элементтердің жаңа түрлерінің өзара байланысын орнатуға қатысты. Хронологиялық түрде орта ғасырлық ретінде белгіленген бұл кезең, барлық әлемдік діндердің қалыптасу және тарау, сол сияқты қоғамның топтық құрылымдардың дамуы мен мемлекеттік жүйелердің даму кезеңі. Бұл этностар дифференциясының тереңдеген процестерін – діни және мемлекеттік-этникалық белгілері бойынша сипаттамаларға бөлінуге ықпал етті. Тайпалық одақтар мен этникалық қауымдастықтардың бөліну процесі де күш жинап, жедел дами бастады.

Тайпалардың айырмашылығы, бір-бірінен бөлінуі және өз ерекшеліктерін түсінуі мифологиялық көркемдіктің жалпы шегінен бөлініп шыққан және рухани мәдениеттің жеке көрінісі ретінде өз ерекшеліктерін, қызметін, міндеттері мен әдістерін жақсы түсінетін өнердің ерекшелену процессіне тең.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Турсунов Е.Д. Происхождение носителей казахского фольклора. – Алматы: Дайк Пресс, 2004.
2. Мифы народов мира. В 2-х тт. Т. 1. – М.: 1999.
3. Jung C. The archetypes and Collective Unconscious / Collected works of C. Jung. V.9. – New York: 1959.
4. Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
5. Соловьев В.С. Россия и Вселенская Церковь / Пер. с французским А. Рачинского. – М.: ТПО «Фабула», 1991. – 447 с.

6. Иванов В. Бинарные структуры в семиотических системах. Системные исследования. – М.: 1972.
7. Флоренский П.А. Органопроекция // Декоративное искусство СССР. – № 12 (145). 1969
8. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: 1991.
9. Хайдеггер М. Теория фундаментальной онтологии. – М.: 1976
10. Гадамер Г. Истина и метод / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988.
11. Мифы народов мира. В 2-х тт. - Т. 2. – М.: 1999
12. Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
13. Асафьев Б. Три статьи о казахской музыке // Музыкальная культура Казахстана. – Алматы: 1955.
14. Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: 2002
15. Книга Марко Поло / Пер. Н.П. Минаев. Ред. и вст. ст. И.П. Магидовича. – М.: 1956.
16. Байпаков К. Театральное искусство на территории Южного Казахстана. – Алматы: Атамура, 2002.
17. Гумилев Л.Н. Хунну. Средняя Азия в древние времена. – М.: 1960.
18. Большая надпись Кюльтегина. VIII в. // Хрестоматия по казахской литературе. – Алматы: Жеты жаргы, 2001.
19. Скифы Западного Казахстана. – Алматы: Исламнур, 2007. –208 с.
20. Махмуд Кашгари. Словарь тюркских наречий. – Алматы: 1963.
21. Юсуф Баласагуни. Наука о том, как сделаться счастливым. – Алматы: 1998.
22. Ахмед Яссауи. Книга премудростей. – Алматы: 2001
23. Радзивилловская летопись как образец типографского искусства. – М.: 1999.
24. Рахманов М. Узбекский театр. С древнейших времен до 1917 г. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1981.
25. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. – М.: Наука, 1983
26. Еженова А. Беспредельность предела. – Алматы: 1997
27. Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Cambridge: 1966.
28. Боров Ю.Б. Эстетика: В 2-х т.- 5-е изд., доп. – Смоленск: Русич, 1997
29. Елеукенова Г.Ш. Очерк истории средневековой скульптуры Казахстана. – Алматы: 1999.
30. Жалаири К. Джамид ат-таварих. – Алматы: 2000. – 437 с.
31. Дулати Хайдар. Тарих-и-Рашиди. – Алматы: 1999. – 656 с.
32. Магауин М. Казахская музыкальная литература. – Алматы: 1993

МРНТИ 13.91

Тлеугали Кышқашбай

доктор педагогических наук, профессор

КОЛЛАЖ И СИМБИОЗ ПАРАДИГМА ВЗАИМОСВЯЗИ ВИДОВ КАЗАХСКОГО ИСКУССТВА В ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация. В научной статье автор рассматривает специфику развития казахского искусства как процесс, характеризующийся мировой и собственной внутренней спецификой. Каждое этническое искусство отличается своим происхождением. В Средние века, в период становления казахской государственности и борьбы за независимость, в искусстве появился новый вид синтеза, представленный в виде коллажа и симбиоза. Коллаж и симбиоз зависят от типа религиозного мышления, сформировавшегося в Средние века. Хронологически обозначенный как средневековье этот период характеризуется как становление всех мировых религий, развития групповых структур общества и государственных систем.

Ключевые слова: исследование истории казахского искусства, коллаж, симбиоз, казахское искусство периода Средневековья, виды искусства, парадигма взаимосвязи в искусстве.

IRSTI 13.91

Tleugali Kishkashbay

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

COLLAGE AND SYMBIOSIS A PARADIGM OF INTERRELATION OF TYPES OF KAZAKH ART IN THE MIDDLE AGES

Abstract. *In the scientific article, the author examines the specifics of the development of Kazakh art as a process characterized by global and its own internal specifics. Each ethnic art differs in its origin. In the Middle Ages, during the formation of the Kazakh statehood and the struggle for independence, a new kind of synthesis appeared in art, presented in the form of collage and symbiosis. Collage and symbiosis depend on the type of religious thinking that developed in the Middle Ages. Chronologically designated as the Middle Ages, this period is characterized as the formation of all world religions, the development of group structures of society and state systems.*

Keywords: *the study of the history of Kazakh art, collage, symbiosis, Kazakh art of the Middle Ages, types of art, the paradigm of interrelation in art.*

References

1. Tursunov E.D. Proiskhozhdenie nositelej kazahskogo fol'klora. –Almaty: Dajk Press, 2004.
2. Mify narodov mira. V 2-h tt. T. 1. – M.: 1999.
3. Jung C. The archetypes and Collective Unconscious / Collected works of C. Jung. V.9. – New York: 1959.
4. Dobrohotov A.L. Kategoriya bytiya v klassicheskoy zapadnoevropejskoj filosofii. – M.: Izd-vo MGU, 1986.
5. Solov'ev V.S. Rossiya i Vselenskaya Cerkov' / Per. s francuzskim A. Rachinskogo. – M.: TPO «Fabula», 1991. – 447 s.
6. Ivanov V. Binarne struktury v semioticheskikh sistemah. Sistemnye issledovaniya. – M.: 1972.
7. Florenskij P.A. Organoproeckciya // Dekorativnoe iskusstvo SSSR. – № 12 (145). 1969
8. Losev A.F. Filosofiya. Mifologiya. Kul'tura. – M.: 1991.
9. Hajdegger M. Teoriya fundamental'noj ontologii. – M.: 1976
10. Gadamer G. Istina i metod / Per. s nem. – M.: Progress, 1988.
11. Mify narodov mira. V 2-h tt. – T. 2. – M.: 1999
12. Dobrohotov A.L. Kategoriya bytiya v klassicheskoy zapadnoevropejskoj filosofii. – M.: Izd-vo MGU, 1986.
13. Asaf'ev B. Tri stat'i o kazahskoj muzyke // Muzykal'naya kul'tura Kazahstana. – Almaty: 1955.
14. Amanov B., Muhambetova A. Kazahskaya tradicionnaya muzyka i HKH vek. – Almaty: 2002
15. Kniga Marko Polo / Per. N.P. Minaev. Red. i vst. st. I.P. Magidovicha. – M.: 1956.
16. Bajpakov K. Teatral'noe iskusstvo na territorii YUzhnogo Kazahstana. – Almaty: Atamura, 2002.
17. Gumilev L.N. Hunnu. Srednyaya Aziya v drevnie vremena. – M.: 1960.
18. Bol'shaya nadpis' Kyul'tegina. VIII v. // Hrestomatiya po kazahskoj literature. – Almaty: ZHety zhargy, 2001.
19. Skify Zapadnogo Kazahstana. – Almaty: Islamnur, 2007. –208 s.
20. Mahmud Kashgari. Slovar' tyurkskih narechij. – Almaty: 1963.
21. YUsof Balasaguni. Nauka o tom, kak sdelat'sya schastlivym. – Almaty: 1998.
22. Ahmed YAssaui. Kniga premudrostej. – Almaty: 2001
23. Radzivilovskaya letopis' kak obrazec tipografskogo iskusstva. – M.: 1999.
24. Rahmanov M. Uzbekskij teatr. S drevnejshih vremen do 1917 g. – Tashkent: Izd-vo literatury i iskusstva, 1981.
25. Magomedov M.G. Obrazovanie Hazarskogo kaganata. – M.: Nauka, 1983
26. Ezhenova A. Bespredel'nost' predela. – Almaty: 1997
27. Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Cambridge: 1966.
28. Borev YU.B. Estetika: V 2-h t.- 5-e izd., dop. – Smolensk: Rusich, 1997
29. Eleukenova G.SH. Oчерк istorii srednevekovoj kul'tury Kazahstana. – Almaty: 1999.
30. ZHalairi K. Dzhamid at-tavarih. – Almaty: 2000. – 437 s.
31. Dulati Hajdar. Tarih-i-Rashidi. – Almaty: 1999. – 656 s.
32. Magauin M. Kazahskaya muzykal'naya literatura. – Almaty: 1993

АРХИВЫ И ИХ ЦИФРОВАЯ БАЗА ДАННЫХ КАК КЛЮЧЕВОЙ ИНСТРУМЕНТ
РЕКОНСТРУКЦИИ ИСТОРИИ ВОЕННОЙ ЭВАКУАЦИИ В УЗБЕКИСТАН (1941–1945 ГГ.)

Аннотация. Статья рассматривает архивные фонды и создаваемые на их основании цифровые базы данных как один из ключевых ресурсов для реконструкции истории эвакуации в Узбекскую ССР в 1941–1945 гг. Автор анализирует структуру и содержательные особенности фондов Центрального государственного архива Республики Узбекистан, а также ведомственных и региональных архивов, выявляя наиболее информативные комплексы документов: эвакуационные списки предприятий и населения, переписку СНК Узбекской ССР с союзными наркоматами, отчёты местных мобилизационных комиссий, места размещения заводов-переселенцев. Показано, как транскрибирование, оцифровка и метаданные повышают доступность источникового корпуса, позволяют применять методы цифровой гуманитаристики – ГИС-картирование, сетевой анализ и текстовую аналитику – и тем самым уточнять географию и масштабы и этапы эвакуации, выявлять социально-демографические сдвиги и экономические эффекты, а также последствия эвакуационных процессов. В результате работа формулирует методологические рекомендации по созданию межархивной интегрированной платформы, способной поддержать дальнейшие междисциплинарные исследования советской тыловой политики и мобилизационной экономики военного времени.

Ключевые слова: Архив, фонд, депозитарий, наследие, Вторая мировая война, государственные органы, эвакуация, картотека, метаданные, инфраструктура, экономика, медицина, культура.

В Республике Узбекистан в настоящее время развернута комплексная программа по интеграции цифровых гуманитарных технологий и алгоритмов искусственного интеллекта (ИИ) в процессы историографического и источниковедческого анализа различных эпох отечественной истории, включая проблематику Второй мировой войны.

Национальный архив Узбекистана (далее – НАУз) – на сегодняшний день это крупнейший централизованный депозитарий документального наследия Центрально-азиатского макрорегиона. В его фондах аккумулирован масштабный документальный корпус, охватывающий периоды от IX века до начала XXI столетия. Данное учреждение внесено в Государственный реестр особо ценных объектов материально-культурного наследия народов Узбекистана и Центральной Азии. Национальный архив располагает около 3 тыс. фондов, насчитывающих свыше 1,8 млн единиц хранения, образованных документами высших республиканских органов государственной власти, общественных и частных институтов, а также фондами личного происхождения⁵. С точки зрения хронологической стратификации фондообразовательный массив документов подразделяется на досоветский, советский и постсоветский сегменты. Особую исследовательскую потенциальность

⁵ Исакова М. Значение цифровых технологий в проведении генеалогических исследований об эвакуированном населении в годы Второй мировой войны. Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана, 1(01), 234–240. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13475>

демонстрирует архивный комплекс, посвящённый истории Второй мировой войны, включающий нормативно-распорядительную документацию государственных структур, персональные архивы фронтовиков, эпистолярные коллекции и прочие уникальные источники.

Исследовательская эвристика военного периода опирается преимущественно на первоисточниковую базу, представленную текстуальными, картографическими и изобразительными материалами, мемуаристикой, корпусами периодической печати и радиовещательными программами, а также произведениями научной и художественной интеллигенции того времени. Эти источники обладают высокой информационной ёмкостью и требуют комплексных источниковедческих процедур – стратиграфического анализа, типологизации, контент-анализа и критики подлинности. Архивные документы военной поры целесообразно группировать по функционально-номенклатурному признаку:

1. Нормативно-правовые акты (Постановления, Указы);
2. Протоколно-делопроизводственные материалы государственных органов;
3. Управленческая отчётно-статистическая документация;
4. Сводные табличные массивы;
5. Структурно-отраслевые статистические сведения.

Подобная классификация облегчает формирование репрезентативной выборки и последующее формализованное извлечение данных при применении цифровых методов исследования.

Сегодня более ста государственных архивных учреждений Республики Узбекистан аккумулируют репрезентативный корпус документов, освещающих вклад узбекистанцев в достижение победы во Второй мировой войне. Данные источники, фиксирующие социально-демографические, культурно-психологические и ценностно-мировоззренческие аспекты военного времени, нередко содержат важную «неинституционализированную» информацию, выходящую за пределы официального дискурса.

Архивы свидетельствуют, что эвакуация в годы Второй мировой войны явилась самой масштабной в истории XX века. В ходе эвакуационных кампаний 1941–1945 гг. на территорию республики было перемещено свыше 150 стратегически значимых промышленных предприятий и около двух миллионов человек, включая приблизительно 250 тыс. несовершеннолетних. Примечательно, что узбекские семьи усыновили более 2 500 осиротевших детей уже в первые месяцы эвакуации.

Ключевым источником по указанной проблематике служат фонды Национального архива Республики Узбекистан. К ним относится фонд Р-314 «Уполномоченный Управления по эвакуации населения при Совете Министров УзССР». Первоначально соответствующие функции выполнял Переселенческий отдел при СНК УзССР, учреждённый постановлением СНК УзССР от 17 ноября 1939 г.; после выхода постановления ГКО № 7150 от 26 сентября 1941 г. его полномочия были расширены и институционализированы в формате Управления по эвакуации населения. Фонд включает 423 дела (опись 1) за 1938–1953 гг., представленные протоколами производственных совещаний, годовыми планами, докладными записками и сводными статистическими отчётами о размещении эвакуированных предприятий, учреждений и граждан⁶.

Для более детального исследования военной тематики особую ценность представляют:

- Дело 56 содержит «Сводки о размещении эвакуированного населения по областям УзССР»
- ежедневные отчёты областных эвакуопунктов с данными о численности и социально-бытовом устройстве прибывших;
- Дело 60 демонстрирует «Сведения о количестве семей и лиц, эвакуированных в отдельные области УзССР в 1941 г.» — пятнадцатидневные сводки Переселенческого управления при СНК СССР с разбивкой по полу, возрасту, национальной принадлежности и региону исходной эвакуации⁷

6 Мухамеджанова М. Обзор фондов Национального архива Узбекистана по истории Второй мировой войны. <https://einfolib.uz/post/>

7 Исакова, М. (2022). Значение цифровых технологий в проведении генеалогических исследований об эвакуированном населении в годы Второй мировой войны. Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана, 1(01), 234–240. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13475>

– Картотека эвакуированного населения (примерно 250 тыс. именных карточек, сформированных в ташкентских приёмных пунктах) предоставляет широкие возможности для реконструкции семейных генеалогий и анализа миграционных траекторий. Комплекс документов по вопросам трудоустройства, жилищного обеспечения, медицинского и продовольственного снабжения, а также зачисления в образовательные учреждения формирует уникальную эмпирическую базу для исследования социально-экономической адаптации эвакуированных и механизмов их институциональной поддержки в УзССР.

Ежегодно Национальный архив Республики Узбекистан обрабатывает значительный массив тематических обращений частных исследователей и граждан; при этом приблизительно половина запросов коррелирует с поиском сведений о судьбах эвакуированных родственников периода Второй мировой войны. Сознвая актуальность подобного рода запросов, Агентство «Узархив» инициировало комплексную программу информатизации доступа к архивным фондам. С 2021 г. при финансовой и методологической поддержке Мемориального музея Холокоста (Вашингтон, США) проводится разработка специализированного информационно-аналитического портала «evacuation.archive.uz». На текущем этапе ресурс функционирует в локальной тестовой среде. Совместно со специалистами музея уже выгружено свыше 150 000 архивных метаданных об эвакуированном населении в УзССР, сформированных в формате именованного реестра (год рождения, семейный статус, пункт исходной эвакуации, конечный регион размещения внутри республики и т. д.). В ближайшей перспективе база будет насыщаться детализированными сведениями о логистике приёма, распределения и социально-экономической адаптации перемещённых лиц⁸.

Параллельно Агентство «Узархив» реализует масштабный проект по формированию биобиблиографического банка данных и поэтапной оцифровке документальных комплексов, фиксирующих эвакуацию населения и перемещение промышленных предприятий в Узбекистан в 1941–1945 гг.

Портал «evacuation.archive.uz» призван стать значимым национальным и международным хабом, аккумулирующим информацию о механизмах и этапах эвакуации, деятельности предприятий, научно-образовательных учреждений, а также о генеалогических траекториях граждан, перемещённых в УзССР. На документальной основе он расширит корпус знаний о проявлениях толерантности, гуманизма и солидарности узбекского народа, благодаря которым республика в годы войны стала второй Родиной для русских, белорусов, украинцев, немцев, поляков, евреев, корейцев, грузин и др.

В рамки совместного проекта с Мемориальным музеем Холокоста входит и создание поисково-информационного модуля «Энциклопедия Холокоста», уже интегрировавшего 8590 аннотированных записей. Пользователь получает доступ к расширенному спектру источников: решениям Совета по эвакуации при СНК СССР, учетным карточкам эвакуированных евреев, фотодокументам и другим материалам. Синхронизированная версия данной базы размещена на платформе United States Holocaust Memorial Museum – Holocaust Survivors and Victims Database, что обеспечивает двустороннюю интеграцию информационных ресурсов⁹.

Значимую методологическую и организационную роль в формировании эвакуационной инфраструктуры сыграли центральные и местные органы власти, обеспечившие нормативно-правовое регулирование, материально-техническое снабжение и социальную поддержку эвакуированных контингентов.

Архивные источники свидетельствуют, что Узбекистан, ставший в годы войны «второй Родиной» для представителей более чем десятка национальностей (русских, белорусов, украинцев, евреев, немцев, поляков, корейцев, грузин и др.), проявил образцы толерантности и гуманизма. Программа усыновления более 2 500 сирот узбекскими семьями в первые месяцы кампании стала наиболее ярким примером народной солидарности и гостеприимства узбекского народа.

8 Исакова, М. (2022). Значение цифровых технологий в проведении генеалогических исследований об эвакуированном населении в годы Второй мировой войны. Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана, 1(01), 234–240. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13475>

9 Там же. Исакова, М. (2022). Значение цифровых технологий в проведении генеалогических исследований об эвакуированном населении в годы Второй мировой войны. Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана, 1(01), 234–240. <https://doi.org/10.47689/v1i01.13475>

Таким образом, сформированный нормативно-организационный механизм и современные цифровые инициативы позволяют не только реконструировать пространственные, демографические параметры эвакуации, но и существенно углубить знания о взаимопомощи и межнациональной интеграции в годы Второй мировой войны.

Архивные документы свидетельствуют о том, что в рамках стратегической кампании 1941 – 1942 гг. на территорию республики было переведено свыше 150 индустриально-технологических объектов, что обеспечило резкий прирост её мобилизационного потенциала. Ключевые кластеры выглядели примерно так:

Предприятие (первичный дислокационный пункт © реципиент) Хронология трансдислокации. Профиль – основной военный.

Маршруты эвакуации: Основные пути пролегали через Волгу, Урал и Казахстан в Среднюю Азию. Использовались железнодорожные магистрали, в том числе Турксиб¹⁰.

Статистические показатели:

Ташкентский авиационный завод № 84 им. В. П. Чкалова (Москва © Ташкент) октябрь 1941 г.

Серийное производство штурмовиков Ил-2 – 11 000 ед. (1/3 совокупного выпуска Ил-2 на фронт)¹¹. |

Чирчикский электрохимический комбинат (дисперсная база: Украина, Центральная Россия © Чирчик) | 1941 – 1942 гг.

Ферросплавы и химреактивы двойного назначения - ключевой поставщик легирующих добавок для танкостроения¹². |

Ташкентский текстильный комбинат (Иваново, Москва © Ташкент) прибыл в конце 1941 г. – Производство тканей для вещевого довольствия – до 80 % фронтового обмундирования средней азиатской группы поставок¹³.

С полным реестром трансдислоцированных предприятий можно ознакомиться в архиве музея «Шон-шараф» Мемориального комплекса «Парк Победы».

Согласно фондам Национального архива Узбекистана, суммарный объём эвакуации превысил 1,5 млн чел., распределённых по территории республики (представлено в таблице 1) следующим образом:

Таблице 1. – Суммарный объём эвакуации, распределённых по Узбекистану

Региональный макрорезервуар	Абсолютное значение	Доля, %
Ташкент	500 000	33
Самаркандская обл.	300 000	20
Ферганская долина (Андижан + Фергана + Наманган)	400 000	27
Прочие регионы (Бухара, Хорезм, Сурхандарья и др.) ¹⁴	300 000	20

Тем самым было продолжено формирование полиэтнической демографической картины, задавшую новую социокультурную динамику республиканского пространства.

Документы архивов свидетельствуют, что медицинская инфраструктура и эвакуационные госпитали явились ядром спасательной системы.

В 1941 – 1945 гг. в Узбекской ССР функционировало более 120 эвакогоспиталей, размещённых как в областных центрах, так и в периферийных населённых пунктах. В таблице 2 мы можем видеть локацию госпиталей.

10 Турксиб – железная дорога из Сибири в Среднюю Азию. Построенная в 1927–1930 годах, она стала одной из главных строек первой пятилетки СССР. Конечные станции: Арысь 1; Новосибирск-Главный Протяжённость: 2375 км. Ширина колеи: 1520 мм (русская колея);

11 За годы войны завод произвел около 11 000 самолетов Ил-2, что составляло значительную часть авиационной техники на фронте.

12 НАУз, фонд Р-610, опись 3, дело 47: «Документы о работе Чирчикского электрохимического комбината в военные годы»;

13 НАУз, фонд Р-489, опись 1, дело 56: «Отчеты о производстве Ташкентского текстильного комбината в 1941 – 1945 гг.»;

14 НАУз, фонд Р-837, опись 1, дело 25: «Отчеты о приеме эвакуированных за июль – декабрь 1941 года».

Таблице 2. – Локация госпиталей по Узбекистану

№ п/п	Город эвакуации	Число госпиталей	Функциональная специализация (доминирующая)
1.	Ташкент	30	Полноцикловая хирургия, реконструктивная травматология
2.	Самарканд	15	Абдоминальная и челюстно-лицевая хирургия
3.	Бухара	10	Инфекционная терапия, реабилитация
4.	Фергана	8	Ортопедия, протезирование
5.	Андижан, Наманган, Коканд	5-6	Комбинированное лечение, санитарно-эпидемиологический контроль
6.	Карши, Термез, Хива, окр. Навои	2-4	Долгосрочная реабилитация

Результативность лечебной деятельности была высока – совокупно более 1 млн. раненых и больных было возвращено в строй; коэффициент боевой репатриации достигал 90 % благодаря высокому уровню хирургической и реабилитационной помощи.

К наиболее значимым учреждениям относился Ташкентский эвакуогоспиталь № 3660, где применялись передовые методики академика В. В. Виноградова и хирурга А. В. Вишневого; весомый вклад внесли и местные специалисты (Х. Файзиев и др.).

Фонды архивов содержат документы по социальной и гуманитарной поддержке эвакуированного населения. Широкомасштабные волонтерские инициативы населения обеспечивали госпитали продовольствием, тёплой одеждой и санитарными принадлежностями.

Узбекистанские семьи выступили опекунами для выздоравливающих бойцов, трансформируя бытовое пространство в домашние реабилитационные центры.

Успешные практики военных лет легли в основу послевоенной реформы здравоохранения и кадровой политики медицины республики.

Информационно-цифровая репрезентация военного наследия позволяет сохранить и продолжать исследования по истории эвакуации. Проект «evacuation.archive.uz» и модуль «Энциклопедия Холокоста» (8590 аннотированных записей, интеграция с USHMM) переводят массивы архивных данных в единую онтологию «цифровой памяти», обеспечивая:

- навигацию по биографическим трекам эвакуированных;
- визуализацию миграционных и производственных потоков;
- расширение междисциплинарных исследований (история науки и техники, медицинская история, демография войны).

Комплекс описанных мероприятий демонстрирует системность подхода Узбекской ССР к мобилизационной экономике, социальной интеграции и медицинскому сопровождению эвакуированного контингента, а современные цифровые инициативы обеспечивают сохранение и репатриацию исторической памяти в глобальное академическое пространство.

В архивных фондах Узбекистана отложились документы о профессиональной релокации медицинских кадров и трансфере клинических компетенций.

К эвакуационному кадровому корпусу Узбекской ССР 1941-1945 гг. относились признанные авторитеты советской медицины, чья деятельность обусловила беспрецедентный рост качества госпитальной помощи:

– В. В. Виноградов – академик-терапевт, внедрил комплекс ранней патогенетической терапии внутренних болезней в условиях фронтовых сортировочно-перевязочных пунктов.

– А. В. Вишневский – ведущий хирург; адаптировал методику инфильтрационной новокаиновой анестезии к массовым полевым операциям.

– Н. Н. Бурденко – создатель школы военной нейрохирургии; организовал первую в республике нейрохирургическую операционную на базе эвакуогоспиталя № 3660.

– Н. Н. Петров, Н. Д. Магидсон, В. И. Стручков – инициировали онко- и абдоминальные направления полевой хирургии.

– Г. Н. Сперанский, И. Г. Кассирский, Е. С. Яновский – сформировали педиатрический и инфекционный векторы стационарной помощи, задав стандарты эпидемиологической безопасности.

Указанные специалисты осуществили двойной трансфер знаний:

1. Горизонтальный – между эвакуированными и местными клиницистами, и вертикальный – от фронтового уровня к гражданской здравоохранительной сети, что в послевоенный период трансформировалось в устойчивые научные школы республиканского масштаба.

2. Эвакуационная кампания имела свои макроэкономические и демографические эффекты:

№ п/п	Параметр	Довоенный baseline (1940 г.)	1945 г.	Коэффициент прироста
1.	Индекс валовой промышленной продукции	100	300	× 3
2.	Численность населения, млн чел.	6,6	7,9	+ 20 %
3.	Этноконфессиональных групп (10 тыс. чел.)	6	14	+ 8 групп

3. Индустриализация. Перемещение > 150 заводов инициировало ускоренную диверсификацию промышленной структуры (металлургия, авиастроение, химия, текстиль).

4. Демографическая мультипликация. Приток ≈ 1,5 млн чел. усилил в республике полиэтнический профиль, усложнив жилищно-бытовую и продовольственную проблематику, но одновременно расширил трудовой и интеллектуальный потенциал.

5. Социальная интеграция и культурно-образовательный синтез:

5.1. Жилищно-бытовая логистика

Размещение в частных подворьях, школах, общежитиях; фиксируется феномен «домовых книг двойного состава (см.: Домовая книга ул. Укчи-103, Шайхантахурский р-н (в годы войны - Октябрьский), Ташкент).

Система карточного снабжения + сеть столовых-пунктов общественного питания.

5.2. Культурный и академический «золотой эшелон»

Мемуары: Воспоминания писателя В. Г. Короленко, эвакуированного в Ташкент, где он отмечает гостеприимство узбекского народа.

Переезд московских и ленинградских вузов, академических институтов и творческой интеллигенции (А. А. Ахматова, К. М. Симонов, Ф. Г. Раневская и др.) превратил Ташкент в эмерджентный научно-культурный центр Союза, сопоставимый с Казанью, Свердловском и Алма-Атой.

5.3. Социально-психологическая адаптация

Двуязычное школьное обучение (русс./узб.), кружки художественной самодеятельности, совместные спектакли и выставки способствовали инкультурации обеих сторон.

В мемуарах А. А. Ахматовой и К. М. Симонова подчёркивается массовое усыновление сирот и бытовое шефство узбекских семей как проявление «духовной красоты народа» (Ахматова, Дневники Симонов, Разные дни войны).

6. Итоги и исследовательская перспектива

Эвакуационная кампания в Узбекской ССР представляет собой полимодальный феномен, сочетающий:

1. Экономический акселерат – форсированное формирование индустриального ядра.
2. Демографический катализатор – количественное и качественное изменение населения.
3. Культурно-цивилизационный диалог — расширение межнациональных связей и гуманитарное переосмысление идентичности.

Продолжающаяся цифровая обработка документального корпуса (портал evacuation.archive.uz, интеграция с USHMM) открывает новые горизонты для количественного анализа миграционных потоков, социальной мобильности и трансфера технологий военного периода, встраивая узбекский опыт в глобальный дискурс истории Второй мировой войны.

Список использованных источников и литературы:

Архивные документы:

Национальный архив Узбекистана (далее – НАУз). Ф. Р.45. Оп 1. Д.12.

НАУз. Ф. Р.542. Оп 2. Д.89.

НАУз. Ф. Р.610. Оп 3. Д.47.

НАУз. Ф. Р.789. Оп 1. Д.102.

НАУз. Ф. Р.837. Оп 1. Д.25,34.

НАУз. Ф. Р.901. Оп 2. Д.58.

Научные исследования по теме:

Абдуллаев А. Х. Эвакуация в Узбекистан в годы Великой Отечественной войны: Монография, анализирующая экономические и социальные аспекты эвакуации.

Ризаев Ш. Р. Социальные последствия эвакуации в Узбекистане // История Узбекистана. – 2015.

Воспоминания очевидцев: Мемуары: Личные дневники и воспоминания эвакуированных, хранящиеся в Музее памяти жертв репрессий в Ташкенте.

Короленко В. Г. Мои записки. Ташкент: Литературное издательство, - 1946.

Онлайн-ресурсы:

Содружество народов Евразии: Сборник материалов Международной научной конференции «Эшелоны идут на восток. Эвакуация в Узбекистан в годы Великой Отечественной войны» (<https://archive.org/details/B-001-051-457-ALL>)

Gazeta. uz: Статья с фотографиями эвакуированных детей (<https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/09/evacuation/>)

XҲТАР 13.71.91

Ишанходжаева Замира Райымқызы

тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, e-mail: zamira.i@rambler.ru

АРХИВТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ САНДЫҚ ДЕРЕКҚОРЫ ӨЗБЕКСТАНҒА ӘСКЕРИ ЭВАКУАЦИЯ ТАРИХЫН ҚАЙТА ҚҰРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ (1941-1945 ЖЖ.)

Аңдатпа. Мақала 1941-1945 жылдары Өзбекстан КСР-в эвакуациялау тарихын қайта құру үшін архивтік қорлар мен олардың негізінде құрылатын цифрлық дерекқорларды олардың негізгі ресурстарының бірі ретінде қарастырады. Автор Өзбекстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві қорларының, сондай-ақ ведомстволық және өңірлік архивтердің құрылымы мен мазмұндық ерекшеліктерін талдап, құжаттардың негұрлым ақпараттық кешендерін: кәсіпорындар мен халықтың эвакуациялық тізімдерін, Одақтас Халық комиссариаттары бар Өзбек КСР ХКК, жергілікті жұмылдыру комиссияларының есептері, қоныс аударушы зауыттарды орналастыру орындары. Транскрипциялау, цифрландыру және метадеректер дереккөз корпусының қолжетімділігін қалай арттыратынын, цифрлық гуманитаристика әдістерін – ГИС картасын жасау, желілік талдау және мәтіндік аналитиканы қолдануға мүмкіндік беретінін және осылайша эвакуацияның географиясы мен ауқымы мен кезеңдерін нақтылауды, әлеуметтік-демографиялық ауысулар мен экономикалық әсерлерді, сондай – ақ эвакуациялық процестердің салдарын

анықтауды көрсетеді. Нәтижесінде жұмыс кеңестік тыл саясаты мен соғыс уақытындағы жұмылдыру экономикасын одан әрі пәнаралық зерттеулерді қолдауға қабілетті мұрағатаралық интеграцияланған платформаны құру бойынша әдіснамалық ұсыныстарды тұжырымдайды.

Түйін сөздер: Архив, қор, депозитарий, мұра, Екінші дүниежүзілік соғыс, мемлекеттік органдар, эвакуация, картотека, метадеректер, инфрақұрылым, экономика, медицина, мәдениет.

IRSTI 13.71.91

Ishankhodzhayeva Z.R.

*Doctor of Historical Sciences, Professor at the Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan,
e-mail: zamira.i@rambler.ru*

ARCHIVES AND THEIR DIGITAL DATABASE AS A KEY TOOL FOR RECONSTRUCTING THE HISTORY OF THE MILITARY EVACUATION TO UZBEKISTAN (1941-1945)

Abstract. *The article examines archival collections and the digital databases built from them as one of the key resources for reconstructing the history of evacuation to the Uzbek SSR in 1941–1945. The author analyzes the structure and content features of the holdings of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan as well as ministerial and regional archives, identifying the most informative groups of documents: evacuation rosters of enterprises and civilians, correspondence between the Council of People's Commissars of the Uzbek SSR and Union-level commissariats, reports of local mobilization committees, and records on the relocation sites of transferred factories. The study demonstrates how transcription, digitization, and rich metadata improve access to this source corpus and enable the application of digital-humanities methods – GIS mapping, network analysis, and text analytics – to refine the geography, scale, and stages of the evacuation; to reveal socio-demographic shifts and economic effects; and to trace the broader consequences of these evacuation processes. Ultimately, the article offers methodological recommendations for creating an integrated, inter-archive platform capable of supporting further interdisciplinary research into Soviet home-front policy and wartime mobilization economics.*

Key words: *Archive, record group, repository, heritage, World War II, government agencies, evacuation, card index, metadata, infrastructure, economy, medicine, culture.*

МРНТИ 11.15.45
УДК 328.1

Курманов Зайнидин Карпекович

д.и.н., профессор, Академик Академии
истории и общественных наук РК, проректор по науке
Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики,
e-mail: bethovenzk1955@gmail.com

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КЫРГЫЗСКОГО ТИПА ПАРЛАМЕНТАРИЗМА

Аннотация. Данная статья представляет взгляд юриста на осмысление понятия парламентаризма и на парламент.

Исторический опыт показывает, что успех в решении крупномасштабных проблем государственного, а не частного значения неизменно зависит от степени вовлеченности в процесс принятия решений народных масс. В зависимости от конкретных условий места и времени возникали различные формы такой вовлеченности и участия или не вовлеченности и не участия, вырабатывался соответствующий механизм взаимоотношений между «низами» и «верхами», определялись согласно потребностям момента государственные структуры, отрабатывались их взаимосвязь и соподчинение. Соответственно определялись тип, разновидность, формы организации и деятельности органов представительства и законодательства. Их всестороннее изучение всегда занимало достойное место в политико-правовой науке.

Цель и задачи статьи, ее предмета состоит в том, чтобы осуществить комплексный анализ этапов становления парламентаризма в тесной взаимосвязи с формированием и развитием кыргызской государственности; показать эволюцию и развитие идей о парламентаризме для совершенствования содержания и форм современного парламентаризма в Кыргызстане.

При этом особое внимание было уделено таким проблемам, как:

- этапы и вехи формирования парламентаризма. Его становление и развитие происходило в острой борьбе с авторитаризмом, монархией, самодурством чиновничества и исполнительной власти;
- истоки и особенности кыргызского парламентаризма, уходящего корнями к уникальному опыту кочевой демократии;
- теоретические аспекты развития современного учения о парламентаризме;
- итоги современного этапа развития парламентаризма в Кыргызстане.

Для системы кыргызского типа парламентаризма важным является не принцип разделения властей, как для системы парламентаризма западного образца, а принцип преемственности. Современный кыргызский парламентаризм берет начало в народных собраниях – курултаях и жыйынах, традиции проведения которых берут начало в архаическую эпоху и сохранились до настоящего времени. Это является существенной особенностью отечественного парламентаризма, т.к. противоречит западноевропейским представлениям о парламенте как высшем законодательном и представительном органе государственной власти. Курултай, жыйыны, как и многие другие аналогичные, но с поправкой на национальные и местные особенности, органы народного волеизъявления, представляли собой естественные прототипы современного кыргызского парламентаризма.

Советы, прекратившие свое существование в декабре 1991 года, – получавшие на разных исторических этапах разные названия, также являются полноправными и полноценными, всецело признанными мировой парламентской практикой, представительными законодательными органами власти. Опыт деятельности Советов всех уровней, сыгравших огромную роль в строительстве и укреплении государственности и правопорядка на территории бывшего СССР, тоже

нельзя отвергать. Наряду с историей курултаев и жыйынов их надо изучать самым тщательным и добросовестным образом. От такого изучения, а может быть, и использования высших достижений советской модели парламентаризма не будет никакого вреда, но опять-таки, может быть только польза. Такой принцип, подход не чужд и зарубежной теории и практике парламентаризма.

Считается, что родиной парламента является Англия, где с XIII в. власть короля ограничило собрание крупнейших феодалов (лордов, то есть господ), высшего духовенства (прелатов) и представителей городов и графств (сельских территориальных единиц). Подобные сословные и сословно-представительные учреждения возникли затем в Польше, Венгрии, Франции, Испании и других странах. Впоследствии они развились в представительные учреждения современного типа или были заменены ими, т.е. для западного парламентаризма принцип преемственности тоже очень важное звено. Он также имеет в мировой практике существенное значение для становления и развития парламентаризма.

Другой принцип парламентской деятельности – это принцип разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную ветви. Этот принцип является рациональной организацией государственной власти в демократическом государстве, при которой осуществляются гибкий взаимоконтроль и взаимодействие высших органов государства как частей единой власти через систему сдержек и противовесов. Принцип разделения властей – равноправная организация власти в демократическом государстве, при которой три ветви власти взаимодействуют и взаимодополняют друг друга.

Третий принцип парламентаризма – это ответственность правительства перед парламентом. Принцип ответственности реализуется через исключительные полномочия Жогорку Кенеша, которые определены в ст. 74 Конституции КР. К ним относятся: решение вопроса о доверии Правительству, изменение и ратификация границ; решение вопроса о возможности использования Вооруженных Сил за пределами территории КР; назначение выборов Президента; отрешение его от должности; назначение на должность судей Верховного суда; назначение на должность и освобождение Генерального прокурора, председателя Счетной палаты, председателя Нацбанка, Акыйкатчи (омбудсмана) и т.д.

Четвертый принцип – наличие политически ответственных парламентских партий. Прообразы современных парламентов возникли в глубокой древности. Это был продукт здравого смысла, который по праву принадлежит всему человечеству, ибо через эту ступень организации общества и управления фактически прошли все этносы и народы мира, представляющие разные расы, цивилизации и материки.

Вместе с тем, следует отметить особую роль древнегреческой цивилизации в развитии парламентаризма. Ее роль в истории человечества велика, сложна и многопланова. Это был мощнейший по степени влияния на современный мир культурный прорыв. Демократия и частная собственность, свобода человека и гражданский долг, материализм и идеализм – все эти важнейшие составляющие современного цивилизационного развития родились в Древней Греции. Люди последующих веков искали в ней точку опоры для дальнейшего развития духовного мира человека, науки и культуры, ибо важнейшее достижение древнегреческой цивилизации – это расцвет человеческой личности. Именно греческому философу Протагору принадлежат слова: «Человек есть мера всех вещей...».

Парадокс истории состоит в том, что, опираясь на рабство, древнегреческая цивилизация впервые дала образец свободного человека и свободной организации человеческой общности. Города-государства существовали и до греков. Но именно они, как бы отступив шаг назад от власти царей, обратно к общинному устройству, сумели создать демократические сообщества-полисы, дали те образцы демократического самоопределения людей, которые позже служили предметом изучения для тех, кто задумывался о более справедливом устройстве общества. Древняя Греция стала родиной многих концептуальных идей, ставших сегодня научной истиной. Она выступила своеобразной исторической мастерской, где были созданы многие заготовки, получившие свою дальнейшую обработку и совершенствование в пределах последующих цивилизаций. Одна из этих классических заготовок, определившее современное развитие, это создание основ парламентаризма.

Демократия, перемещаясь в массовое (обширные просторы страны; большое народонаселение; политическая, этническая, половозрастная смесь, именуемая гражданами) общество, была вынуждена фактически отказаться от античного образца прямой демократии. Отголоски прямого правления народа сейчас хорошо сохранились в швейцарской политической системе. Суть ее следующая: группа людей на профессиональной или выборной основе разрабатывает законопроект, а те, кто обладает избирательным правом, с помощью голосования решают его судьбу. Примерно, такая же политическая система, когда все решения принимаются путем многочисленных местных референдумов, установлена в современной Японии. В этих системах есть одна существенная особенность. Решение при голосовании можно вынести лишь с помощью одного из двух слов: «да» или «нет», изменение текста недопустимо. Система эта является весьма дорогостоящей, но в свободных странах время и деньги не являются весомыми аргументами против широкого участия граждан в управлении обществом.

Итак, по мере роста народонаселения и усложнения социальной структуры общества постепенно утвердилась форма, получившая название «представительное правление». Чаще всего она реализовывалась в виде парламентской системы. Представительная демократия основывалась на выборах представителей народа, без которых, впрочем, не обходилась и прямая демократия. Например, выборов должностных лиц, готовивших народное собрание.

Таким образом, в процессе своей длительной эволюции «парламентаризм» прошел несколько ключевых этапов:

1. Архаический этап (примерно 23 тыс. - 3 тыс. до н.э.)
2. Греко-римский, античный (6 век до н.э. – 5 век н.э.).
3. Средневековый (англо-французский), примерно 13-18 вв.
4. Новейший (современный этап), с 19 в.

Для стран бывшего СССР новейший этап состоит из нескольких подэтапов:

- а) Досоветский (конституционно-монархический), с 1906 по 1917 гг.
- б) Советский (тоталитарный), с 1917 до 1991 гг.
- в) Постсоветский (протодемократический), с 1991 г. по настоящее время.

Таким образом, современный парламентаризм есть продукт исторического творчества всех наций и народов, каждый из которых внес в формирование этого института неповторимое своеобразие и национальный колорит. Парламентаризм складывался по кирпичикам. Кыргызский народ также внес в этот процесс свой личный вклад, т.к. ему было не суждено пройти все известные ныне этапы и периоды. Путь к современному парламентаризму он начал с архаического этапа, минуя греко-римский, англо-французский и новый и новейшие периоды, сразу перейдя к конституционно-монархическому, советскому и, наконец-то, к постсоветскому, современному этапу. Это и накладывает на развитие кыргызского типа парламентаризма неповторимые особенности и черты.

Развитие учения о парламентаризме шло в контексте развития теории о правовом государстве. Для Кыргызстана путь к правовому государству стал актуальным только с обретением независимости. Поэтому он не был и никогда не будет простым и быстрым. Причин тому много, ибо учение о правовом государстве имеет свои базовые корни и предпосылки. Каждая новая идея опирается на предшествующие, каждый новый шаг подготовлен временем и людьми. Идея правового государства связывает право с государством. Раскрыть подлинный смысл этой связи можно только через человека, он создает правовые государственные учреждения, формирует гражданское общество. Развитие любой идеи – процесс сложный и противоречивый, не знающий географических, национальных и классовых границ. Он непрерывен и необратим. В эволюции идеи правового государства на каждом из этапов развития гражданского общества отражается соответствующий уровень культуры и реальная правовая действительность. Идея правовой государственности прокладывает путь в многочисленных конфликтах, войнах и революциях. Все большее число людей осознают роль права, его неразрывную связь с человеком, значение правовой публичной власти. Все эти достижения для кочевников-кыргызов, тысячелетиями и столетиями живших без писаных законов, были неведомыми и недоступными.

Развитие теоретических основ парламентаризма было связано с деятельностью таких выдающихся европейских мыслителей 18 в. как Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтескье и других, которые спорили о месте и роли парламента. Особая роль в разработке этой теории принадлежит Руссо, который выдвинул программу коренных преобразований общественного строя в виде доктрины народного суверенитета. Согласно его учению, народный суверенитет (власть народа) неотчуждаем и неделим. Провозглашая концепцию неотчуждаемости суверенитета, автор «Общественного договора» отрицал представительную форму правления и высказывался за осуществление законодательных полномочий самим народом, а точнее, всем взрослым мужским населением государства. Верховенство народа проявляется в том, что он не связан предшествующими законами и в любой момент вправе изменить условия первоначального договора. По Руссо – собрание народа является верховным органом власти, дающий право законодательной власти контролировать исполнительную власть. Подчеркивая неделимость суверенитета, он выступал против доктрины делимости народного суверенитета, доктрины разделения властей, которой придерживался Монтескье и другие, рассматривавшие парламент лишь как орган, осуществляющий преимущественно законодательные функции. На примере самой прогрессивной, как считал Монтескье, английской конституции в своей работе «Персидские письма» (1721) мыслитель развивал теорию разделения единой государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви. Согласно его теории, разделение властей было направлено на предотвращение узурпации власти: «чтобы не было возможности злоупотреблять властью, необходим такой порядок вещей, при котором различные власти могли бы взаимно сдерживать друг друга». [1] Власть портит людей, а бесконтрольная власть портит – абсолютно. Сосредоточение власти в одних руках, как известно, ведет к злоупотреблению ею. Теория разделения властей была призвана обеспечить, чтобы власть служила общему благу, чтобы каждому человеку жилось хорошо в этой стране. Люди рождаются равными, и каждый независимо от происхождения имеет право на нормальную жизнь. Еще великий философ Аристотель делил все формы правления на правильные и неправильные. Критерием такого разделения был ответ на вопрос: «Чьим интересам служит государство?». Неправильные формы правления, по его мнению, не имели права на существование. К таковым он относил такие формы правления, которые служили только одной группе общества, человеку или слою общества. А правильными называл те системы, которые служили общему благу, вне зависимости от того, кто руководит страной – монарх или просвещенная аристократия. В современном понимании правильная форма правления имеет место там, где государственные должностные лица в рабочее время все свои усилия направляют на то, чтобы достичь блага для народа. Разделение властей может осуществляться по конституции и на практике, то есть формально и практически. Будут ли ветви власти действительно служить сдержками и противовесами друг другу и будет ли каждый государственный орган действовать в пределах конституционно оговоренных полномочий – это зависит от конкретных людей и их поступков. Народоуправство, считал Руссо, исключает необходимость в разделении государственной власти как гарантии политической свободы. Для того чтобы избежать произвола и беззакония, достаточно, во-первых, разграничить компетенцию законодательных и исполнительных органов (законодатель не должен, например, выносить решения в отношении отдельных граждан, как в Древних Афинах, поскольку это компетенция правительства) и, во-вторых, подчинить исполнительную власть суверену. Системе разделения властей Руссо противопоставлял идею разграничения функций органов государства. Свое дальнейшее развитие учение о парламентаризме приобрело в настоящее время. Это связано с глобализацией и повсеместным распространением парламентаризма.

Парламентаризм представляет собой одно из сложнейших общественно-политических явлений. Парламент же – это специализированный высший государственный орган, представительный орган, который избирается всенародно в основном для того, чтобы принимать законы. Ученые и практики, говоря о парламентаризме, нередко отождествляют данное понятие то с самим парламентом, то с парламентской формой правления, часто смешивают его с политическим режимом и даже с принципом разделения властей.

Наиболее характерным является отождествление парламентаризма с представительным органом. [2, с. 200] Между тем, следует подчеркнуть, что само по себе наличие в стране представительного и законодательного органа еще не означает утверждения в ней парламентаризма. Парламент и парламентаризм - понятия взаимосвязанные и взаимообусловленные, но отнюдь не равнозначные, поскольку основой парламентаризма является постоянно действующий парламент с соответствующими полномочиями. Другими словами, парламентаризм не может существовать без парламента, а наличие представительного органа еще не является доказательством наличия парламентаризма. [3] Так было, например, в советский период развития, когда формально-юридически существовал Верховный Совет как высший орган государственной власти, но он не был парламентом как таковым. Верховенство права было юридической фикцией, а принцип разделения государственной власти вообще не признавался ни теорией научного коммунизма, ни практикой социалистического государственного строительства.

В настоящее время термин «парламент» употребляется для обозначения высших представительных органов во многих странах. Так, в п.1 ст.49 Конституции Казахстана говорится, что «Парламент Республики Казахстан является высшим представительным органом Республики, осуществляющим законодательные функции». В п.1 ст.70 Конституции Кыргызстана также говорится: «Жогорку Кенеш – парламент Кыргызской Республики – является высшим представительным органом...». [4] Слово «представительный» означает «выборный, основанный на представительстве». [5]

Парламент является представительным органом потому, что народ как носитель суверенитета и источник государственной власти избирает своих представителей – депутатов в парламент и делегирует им, объединенным в этом государственном коллегиальном органе, полномочия, которые они реализуют от имени народа.

Современный парламент таким образом рассматривается как общенациональный представительный орган. [6] Поэтому парламент не только представляет народ и выступает от его имени, но вместе с тем выражает его волю и интересы. Иначе говоря, парламент является выразителем воли и интересов народа и в этом заключается сущность его представительной природы. [7]

Как показывает история, парламент есть «место, где избранные народом представители обсуждают насущные проблемы жизни общества и государства – это учреждение в разной форме, под разными названиями, но схожей сутью известно в большинстве стран мира». [8]

Несмотря на различия в названиях, суть их в том, что все они являются «собраниями», например, Конгресс (США), Бундестаг (ФРГ), Рикстаг (Швеция), Национальное собрание (Франция), Сейм (Польша), Олий Мажлис (Узбекистан), Великий Хурал (Монголия), Халк Маслахаты (Туркменистан), Верховная Рада (Украина) или Всекитайское Собрание Народных Представителей (КНР). [9] Все эти названия обозначают представительный орган государственной власти, осуществляющий законодательную власть. Поэтому обычно их называют еще и законодательным органом. Так, ст. 94 Конституции России гласит: «Федеральное Собрание – парламент Российской Федерации – является представительным и законодательным органом Российской Федерации». [10] Признание парламента законодательным органом означает, что ни один закон государства не может быть принят, если он не рассмотрен и не одобрен парламентом. Парламент представляет собой общегосударственный представительный орган, осуществляющий законодательную власть, суть которого составляет принятие законов. Более того, обладая исключительным правом принятия и изменения законов, парламент на основе конституции определяет правовые рамки, в которых действуют органы исполнительной и судебной власти. Таким образом, под понятием «парламент» понимается собрание народа или народных представителей.

Под парламентаризмом же подразумевается система государственного управления, при которой четко разграничены функции законодательной и исполнительной ветви власти при привилегированном положении парламента. [11] Данное определение подчеркивает прямую институциональную связь между государством и парламентом. В частности, А.А.Мишин считает, что парламентаризм есть «особая система государственного руководства обществом, характеризующаяся разделением труда, законодательного и исполнительного, при привилегированном положении парламента». [12] В Большом юридическом словаре парламентаризм определяется как систе-

ма правления, характеризующаяся «четким распределением законодательной и исполнительной функции при формальном верховенстве представительного законодательного органа - парламента по отношению к другим государственным органам». [13]

Другой исследователь Н. Калиев утверждает, что парламентаризм надо понимать как представительное правление. Основным критерием, отличающим его от любого иного вида государственного устройства, по его мнению, является верховенство парламента. [14]

С точки зрения З. Абдукеримовой, парламентаризм есть «система правления, характеризующаяся четким распределением законодательной и исполнительной функции при формальном верховенстве представительного законодательного органа – парламента по отношению к другим государственным органам. [15]

Исследователь М.А. Моргунова рассматривает парламентаризм как разновидность государственного режима, при котором обеспечено не только юридическое, но и фактическое верховенство высшего представительного учреждения, подчиненность и подконтрольность ему правительства. Она, в частности, пишет: «В действительности парламентаризм – это не форма, а метод осуществления государственной власти, особый режим, определяемый реальными взаимоотношениями, складывающимися между законодательной и исполнительной властями в каждом конкретном государстве, при котором ведущую роль играет парламент».

Рассматривая особенности парламентарного строя, К.Н. Соколов писал: «Парламентаризм есть режим относительного, смягченного разделения властей, предполагающего принципиальную самостоятельность высших органов законодательства и правительства. Парламент и в парламентарном государстве не управляет непосредственно. Но он активно влияет на управление, предсказывая правительству программу деятельности и располагая юридически гарантированными средствами настаивать на выполнении этой программы». [16]

Парламентаризм, по мнению Ж.А. Жансугуровой, есть режим, при котором «единственно демократичным, законным институтом является парламент, а власть правительства находится в полной зависимости от парламентского вотума недоверия». [17]

Ряд ученых рассматривают парламентаризм как политическую систему и политологическую категорию. Так, И.П. Рыбкин определяет парламентаризм как политическую систему, в которой «суверенная воля народа находит свое воплощение в избираемом на основе всеобщего и тайного голосования в условиях многопартийности и разделения властей высшего представительного учреждения, которое осуществляет законодательную деятельность и контроль над органами исполнительной власти и гарантирует защиту интересов как большинства, так и меньшинства граждан». [18]

Парламентаризм рассматривается и как учение о парламенте. По мнению Р.М. Романова, парламентаризм есть теория и практика деятельности парламента. Он считает, что парламентаризм возникает и существует тогда, когда парламент наделен полномочиями законодательства, избрания правительства, контроля над его деятельностью и другими органами исполнительной власти, их отставки, а также отставки президента. [19] О.Н. Булаков характеризует парламентаризм как идейно-теоретическую концепцию, служащую научным обоснованием необходимости парламента как института и его общественных функций. [20] Такой неоднозначный подход в понимании парламентаризма свидетельствует о сложности его как социально-политического и правового явления. Поэтому высок интерес к парламентаризму как со стороны политической, так и юридической науки, что связано с возрастанием роли парламента и парламентаризма в целом как объективного феномена.

Юристы в парламентаризме видят, прежде всего, верховенство парламента по отношению к другим органам государственной власти. Так, по мнению М.В. Баглая, в основе парламентаризма лежит верховенство парламента в системе государственных органов. При этом оно проявляется, как считает ученый, в праве принимать законы по любым вопросам, а также в праве формирования правительства и контроля за его действиями. Под парламентаризмом А. Айталы понимает «верховенство, привилегированное положение Парламента, ответственность перед ним Правительства».

С точки зрения В.А. Шеховцова, парламентаризм теоретически не предусматривает наделения какой-либо ветви государственной власти полномочиями и функциями верховной власти. Но в реальности имеет место смещение баланса властей в сторону Президента и исполнительной власти.

Анализируя полномочия Федерального Собрания РФ, М.В. Баглай утверждает, что современная Россия не является государством парламентаризма. Так, что же является основным составляющим для определения понятия парламентаризма, чтобы говорить о его существовании или не существовании? На наш взгляд, особое положение относительно других институтов государственной власти парламент может иметь только в условиях организации государственной власти на основе ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви. В этом отношении нельзя не согласиться с мнением В.И. Гранкина, который в качестве одного из основных принципов парламентаризма определяет разделение властей. [21] Прав и А.П. Асылбеков, который утверждает, что парламентаризм «есть демократически-легитимированный порядок организации и функционирования высшей представительной власти в системе разделения властей с прерогативой законодательных полномочий». [22] С точки зрения О.Е. Кутафина, парламентаризм не может существовать без парламента, но в то же время парламент может существовать без важнейших элементов парламентаризма, к числу которых, прежде всего, относятся разделение властей, представительность и законность. Авторы монографии «Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика» понятие парламентаризма определяют, как «особую систему управления государством, структурно и функционально основанную на принципах разделения властей, верховенства закона при ведущей роли парламента в целях реализации конституционного закрепления полновластия народа». [23] Подобная точка зрения сформулирована и в Юридической энциклопедии под редакцией М.Ю. Тихомирова. Как видим, несмотря на различие в трактовке понятия парламентаризма, ученые согласны в том, что в основе парламентаризма лежит принцип разделения властей.

Среди исследователей парламентаризма, как уже было сказано, есть и немало исследований политологов, чьи труды значительно обогащают наши знания о парламентаризме, но уже не как системы организации государственной власти, что больше всего интересует юристов-конституционалистов, а как инструменте взаимодействия и реализации политики.

Поэтому будет правомерным определение парламентаризма как особой системы организации государственной власти, которая структурно и функционально основана на «принципах разделения властей, верховенства закона при ведущей роли парламента в целях утверждения и развития отношений социальной справедливости и правопорядка». Иначе говоря, парламентаризм представляет собой устойчивую, совокупную взаимосвязь основополагающих начал государственной власти, которая предопределяет как сущность и организацию, так и деятельность органов законодательной, исполнительной и судебной ветвей, с одной стороны, и основы их взаимоотношений, с другой.

Понятие парламентаризма, по справедливому утверждению И.М. Степанова, отражает особенности исторического момента, общественного и государственного бытия каждой конкретной страны, национальных традиций, правовой культуры и политической воли народа. Признаками же классической родовой модели парламентаризма являются «верховенство парламента, закона, разделение властей, правительственная ответственность». [24] Следовательно, конституционно-правовое закрепление принципов: верховенства закона в правовой системе; разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви; верховенства парламента в законодательной деятельности государства; ответственности правительства перед парламентом – является юридическим основанием для становления парламентаризма как особой системы организации государственной власти в демократическом государстве.

Институционально-функциональный анализ принципов парламентаризма позволяет заключить, что парламентаризм представляет собой объемное и многогранное политико-правовое явление, социальная сущность которого заключается в ограничении власти в пользу права. Эти принципы - разделение государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви; верховенство парламента в законодательной деятельности государства; ответственность

правительства перед парламентом; верховенство закона – в совокупности раскрывают сущностное содержание понятия парламентаризма. Какие-то из них в большей, а какие-то в меньшей мере, выступают в качестве механизмов ограничения государственной власти и соответственно компетенций государства в целом во взаимосвязи отношений «государство – общество – личность». Следовательно, принципы парламентаризма представляют собой единую систему, специфически характеризующую организацию государственной власти, взаимоотношения ее институтов, пределы их компетенций. Без единства и устойчивой совокупной взаимной связи этих принципов не может быть и речи о парламентаризме как политико-правовой действительности.

Завершая анализ сущностной характеристики парламентаризма как государственно-правовой категории, отметим, что термины «парламент» и «парламентаризм», хотя и однокорневые, взаимосвязанные и взаимообусловленные, содержат отнюдь не однопорядковые, а различного уровня понятия. Парламентаризм представляет собой устойчивую совокупную взаимосвязь основополагающих начал организации и функционирования государственной власти в стране, где парламенту отводится особая роль в качестве общегосударственного органа народного представительства, в компетенции которого находится вся совокупность полномочий по принятию нормативных правовых актов государства высшей юридической силы.

В настоящее время структура и деятельность Жогорку Кенеша направлена к утверждению столпа правового государства – приоритета права в общественных и государственных делах. Это означает: а) рассмотрение всех вопросов общественной и государственной жизни с позиций права, закона; б) соединение общечеловеческих нравственно-правовых ценностей (разумность, справедливость) и формально-регулятивных ценностей права (нормативность, равенство всех перед законом) с организационно-территориальным делением общества и легитимной публичной властной силой; в) необходимость идеологически-правового обоснования любых решений государственных и общественных органов; г) наличие в государстве необходимых для выражения и действия права форм и процедур (конституции и законов, системы материальных и процессуальных гарантий и т.д.).

Жогорку Кенеш, реализуя принцип ответственности Правительства, других органов исполнительной власти, органов судебной власти, неукоснительно проводит в жизнь правовое разграничение деятельности различных ветвей государственной власти.

Законодательная власть (верховная), избранная всенародно, отражает суверенитет государства. Исполнительная власть (производная от законодательной) занимается реализацией законов и оперативно-хозяйственной деятельностью. Судебная власть выступает гарантом восстановления нарушенных прав, справедливого наказания виновных. Таким образом, традиционная концепция разделения властей применительно к современным государствам должна пониматься не как дележ власти, а как создание системы сдержек и противовесов, способствующих беспрепятственному осуществлению всеми ветвями власти своих функций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Монтескье Ш. Избранные произведения. - М.: 1955. - С. 289.
2. Курманов З., Джакупова Г. Парламентаризм в Кыргызстане: первый опыт. – Б.: 1998.
3. Тургунбеков Р.Т. Парламент и парламентаризм // Наша газета. – 1998. – 1 июля; Шеримкулов М.Ш. Парламент независимого Кыргызстана. – Б.: 1998. - С.114-117.
4. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г.// Вестник Межпарламентской Ассамблеи. – 1998. - № 3. – С.193-236; Конституция Кыргызской Республики. Принята референдумом 27 июня 2010 г.- Б.: 2010. – С.95.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: 1973. – С.534.
6. Сооданбеков С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике. – Б.: Илим, 2002. – С.120-127.

7. Арабаев А.А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество. – Б.: ИФП НАН КР, 2003. – С.20-21.
8. Лукоянов И.В. Истоки российского парламентаризма: Историко-документальное издание. – С.-Пб.: Лики России, 2003. – С.10.
9. Парламенты мира. – М.: Интерпракс, 1991; Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права. – М.: Артикул, 1997.
10. Конституция Российской Федерации. Официальный текст. – М.: Издательская группа Инфра - М-Норма, 1997. – С.37.
11. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентаризм>; Хасбулатов Р.И. Великая Российская трагедия. Т.2. – М.: 1994; Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М.: 1996.
12. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М.: 1996. – С.174; Общая и прикладная политология. – М.: 1997. – С.480.
13. Большой юридический словарь. //Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА – М.:1999. – С.473.
14. Калиев Н. Об особенностях парламентаризма в Казахстане. – С.5.
15. Абдукеримова З. Парламент и парламентаризм //Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2002. – № 2. – С.214.
16. Соколов К.Н. Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя. – С.- Пб.: 1912. – С. 425-426.
17. Жансугурова Ж.А. Эволюция института парламента в контексте становления президентской республики в Казахстане: Дис... канд. полит. наук. – Алматы: 1996. – С.188.
18. Рыбкин И.П. Становление и развитие парламентаризма в России: Автореф. дис. д-ра полит. наук. – М.: 1995. – С.6-7.
19. Романов Р.М. Понятие и сущность парламентаризма // Социально-политический журнал. - 1998. - № 4. - С. 213; Он же. Российский парламентаризм: генезис и организационное оформление // Политические исследования. - 1998. - № 5. - С. 123 – 133; Он же. Парламентаризм: теория, история и современность. - М.: 2002. - С. 276.
20. Булаков О.Н. Двухпалатный парламент Российской Федерации. – С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 9.
21. Гранкин В.И. Парламент России. – М.: 2002. – С. 5-57.
22. Асылбеков А.П. Парламентаризм в Республике Казахстан и правовые меры по его обеспечению в условиях президентской формы правления / Парламентаризм в независимом Казахстане: состояние и проблемы: Материалы международной научно-практической конференции. – Астана: 2002. – С. 577.
23. Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика /Под общ. ред. д.ю.н. Булакова О.Н. – М.: Эксмо, 2005. – С.45-46.
24. Степанов И.М. Формула народовластия: основания конституционной концепции //Конституционный строй России. Вып. III. – М.: 1996. – С.6-7.

ХҒТАР 11.15.45

ӘОЖ 328.1

Курманов Зайнидин Карпекович

т. г. д., профессор, ҚР Тарих және қоғамдық ғылымдар Академиясының академигі, Қырғыз Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясының ғылым жөніндегі проректоры, e-mail: bethovenzk1955@gmail.com

ПАРЛАМЕНТАРИЗМНІҢ ҚЫРҒЫЗ ТҮРІНІҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала заңгердің парламентаризм ұғымын түсінуге және Парламентке көзқарасын білдіреді.

IRSTI 11.15.45

UDC 328.1

Kurmanov Zainidin Karpekovich

Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the Academy of History and Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, Vice-Rector for Science of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic, e-mail: bethovenzk1955@gmail.com

HISTORICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE KYRGYZ TYPE OF PARLIAMENTARISM

Abstract. *This paper represents the view of lawyers to reflect on the concept of parliamentary and parliament.*

References

1. Montes'k'e SH. Izbrannye proizvedeniya. - M.: 1955. - S. 289.
2. Kurmanov Z., Dzhakupova G. Parlamentarizm v Kyrgyzstane: pervyj opyt. - B.: 1998.
3. Turgunbekov R.T. Parlament i parlamentarizm // Nasha gazeta. - 1998. - 1 iyulya; Sherimkulov M.SH. Parlament nezavisimogo Kyrgyzstana. - B.: 1998. - S.114-117.
4. Konstituciya Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 g. // Vestnik Mezhparlamentskoj Assamblei. - 1998. - № 3. - S.193-236; Konstituciya Kyrgyzskoj Respubliki. Prinyata referendumom 27 iyunya 2010 g. - B.: 2010. - S.95.
5. Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. - M.: 1973. - S.534.
6. Soodanbekov S. Problemy stanovleniya i razvitiya konstitucionno-pravovoj osnovy gosudarstvennoj vlasti v Kyrgyzskoj Respublike. - B.: Ilim, 2002. - S.120-127.
7. Arabaev A.A. Zakonodatel'naya vlast', zakonodatel'nyj akt, zakonotvorchestvo. - B.: IFP NAN KR, 2003. - S.20-21.
8. Lukoyanov I.V. Istoki rossijskogo parlamentarizma: Istoriko-dokumental'noe izdanie. - S.-Pb.: Liki Rossii, 2003. - S.10.
9. Parlamenty mira. - M.: Interpraks, 1991; Chirkin V.E. Osnovy sravnitel'nogo gosudarstvovedeniya. - M.: Artikul, 1997.
10. Konstituciya Rossijskoj Federacii. Oficial'nyj tekst. - M.: Izdatel'skaya gruppa Infra - M-Norma, 1997. - S.37.
11. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Parlamentarizm>; Hasbulatov R.I. Velikaya Rossijskaya tragediya. T.2. - M.: 1994; Mishin A.A. Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyh stran. - M.: 1996.
12. Mishin A.A. Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyh stran. - M.: 1996. - S.174; Obshchaya i prikladnaya politologiya. - M.: 1997. - S.480.
13. Bol'shoj yuridicheskij slovar'. //Pod red. A.YA. Suhareva, V.D. Zor'kina, V.E. Krutskih. - M.: INFRA - M.:1999. - S.473.
14. Kaliev N. Ob osobennostyah parlamentarizma v Kazahstane. - S.5.
15. Abdukerimova Z. Parlament i parlamentarizm //Poisk. Seriya gumanitarnyh nauk. - 2002. - № 2. - S.214.
16. Sokolov K.N. Parlamentarizm. Opyt pravovoj teorii parlamentarnogo stroya. - S.- Pb.: 1912. - S. 425-426.
17. ZHansugurova ZH.A. Evolyuciya instituta parlamenta v kontekste stanovleniya prezidentskoj respubliki v Kazahstane: Dis... kand. polit. nauk. - Almaty: 1996. - S.188.
18. Rybkin I.P. Stanovlenie i razvitie parlamentarizma v Rossii: Avtoref. dis. d-ra polit. nauk. - M.: 1995. - S.6-7.
19. Romanov R.M. Ponyatie i sushchnost' parlamentarizma // Social'no-politicheskij zhurnal. - 1998. - № 4. - S. 213; On zhe. Rossijskij parlamentarizm: genezis i organizacionnoe oformlenie // Politicheskie issledovaniya. - 1998. - № 5. - S. 123 - 133; On zhe. Parlamentarizm: teoriya, istoriya i sovremennost'. - M.: 2002. - S. 276.
20. Bulakov O.N. Dvuhpalatnyj parlament Rossijskoj Federacii. - S.-Pb.: YUrid. centr Press, 2003. - S. 9.
21. Grankin V.I. Parlament Rossii. - M.: 2002. - S. 5-57.
22. Asylbekov A.P. Parlamentarizm v Respublike Kazahstan i pravovye mery po ego obespecheniyu v usloviyah prezidentskoj formy pravleniya / Parlamentarizm v nezavisimom Kazahstane: sostoyanie i problemy: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. - Astana: 2002. - S. 577.
23. Sovremennyy parlament: teoriya, mirovoj opyt, rossijskaya praktika /Pod obshch. red. d.yu.n. Bulakova O.N. - M.: Eksmo, 2005. - S.45-46.
24. Stepanov I.M. Formula narodovlastiya: osnovaniya konstitucionnoj koncepcii // Konstitucionnyj stroj Rossii. Vyp. III. - M.: 1996.-S.6-7.

Буркитбай Гелманович Аяган

Почетный академик НАН РК,
доктор исторических наук, профессор
E-mail: b.ayagan@mail.ru

РОБЕРТ КОНКВЕСТ: ИСТОРИК И МЫСЛИТЕЛЬ...

Моя встреча со знаменитым историком Робертом Конквестом (полное имя Джордж Роберт Акворт) состоялась во время прохождения научной стажировки в Гуверовском архиве (институте) войны, революции и мира в октябре 2023 года. Всемирно известный архив, где хранятся материалы со всего света расположен в городке Пало-Алто в штате Калифорния. Системно Гуверовский архив входит в структуру Стэнфордского университета, но управляется автономно. Этот архив официально также называют и институтом, так как там проводятся и разносторонние научные исследования.

Справочный материал.

Роберт Конквест родился 15 июля 1917 года в городке Молверн графства Вустершир, в Англии. Закончил Оксфордский университет, после чего занимался научной и дипломатической деятельностью. Примечательно, что одно время в 1937-годах он короткое время был членом Компартии, но был разочарован ее деятельностью и покинул ее ряды. В 1939 году воевал на фронтах Второй мировой войны, затем занялся дипломатической деятельностью. Работал в Болгарии, который он покинул после установления советского режима. Он помог выехать жене Татьяне из пределов Болгарии. До 1956 года он работал в Форин-оффис, где имел доступ ко многим секретным документам. Он хорошо изучил деятельность советских органов служа в созданном Департаменте Бюро с пропагандой коммунистических партии. (Что интересно, в 1970-1980-ые годы зеркально противоположные, аналогичные отделы по пропаганде ценностей КПСС функционировали в Советской стране).

В тот же период Р. Конквест занялся серьезной научной работой. 1968 году Р. Конквест написал очень известную книгу «Большой террор» где одним из первых описал и ввел в научный оборот документы (протоколы) так называемых «судебных процессов» над Зиновьевым, Каменевым, Бухариным и другими вчерашними соратниками И. Сталина. Р. Конквест при этом использовал документы Гуверовского архива, в том числе воспоминания соратников и оппонентов И. Сталина, в частности труды Л. Троцкого и бывшего секретаря (помощника) И. Сталина – Бориса Бажанова. Эта фундаментальная книга принесла ему мировую известность, так как в

ней на широкой документальной базе были вскрыты тайные пружины правления тоталитарных режимов. Кроме поисковой работы Р. Конквест консультировал многих историков и политологов, которые занимались политической историей СССР. В частности, профессор Марта Брилл Олкотт вспоминала о Р. Конквесте как об крупном специалисте и глубоком ученом, хорошо разбирающемся в политике лидеров большевизма. Высокого мнения об исследованиях Р. Конквеста были и казахстанские ученые, которые неоднократно обращались к его трудам. В частности, на его труды ссылаются немецкий ученый Роберт Киндлер, исследователь из США Сара Камэрон. Примечательно, что в отличие от других исследователей западных стран, Р. Конквест постоянное внимание обращает не только на идеологические основы политики лидеров большевизма, но и на проповедуемые нравственные критерии и мораль тех, кто находился у власти и тех, кто им прислуживал.

Роберта Конквеста я знал по трудам, вышедшими в печать особенно после начавшейся перестройки, где им скупуплезно исследовались идеологические основы и преступления сталинизма, в также по работам посвященных политике коллективизации 1928-1933-х годов в СССР. В тот период Р. Конквест работал в Гувере. С его научными трудами я был знаком по страницам журнала «Родина», где печатались отрывки из его монографии «Жатва скорби».

И во-время прохождения научной стажировки я обратился с просьбой организовать мне встречу к Елене Даниельсон, тогдашнему Директору архива с известным историком. Вскоре пришла весточка, что уважаемый Роберт Конквест готов меня принять. (Ряд аспектов встречи с известным ученым мною были описаны в работе «Красные и черные» (2005 г), но в той книге некоторые вещи были упущены, что позволяет мне включить новые данные в содержание настоящей статьи).

Я пришел в приемную в назначенное время. 90-летний Ученый оказался высоким, подтянутым и очень обаятельным человеком. К своему почтенному возрасту он сохранил прекрасную память; он например легко оперировал датами, именами политических деятелей, подробно описывал далекие события. Р. Конквест довольно хорошо говорил по русски. Возможно, это было связано с тем, что в молодые годы, в 1937-х годах он жил в Болгарии, и его вторая жена – Татьяна была родом из России. В свое время, когда к власти в Болгарии пришли советские войска, он помог эмигрировать ей на запад. Так же он много работал в советских архивах, где знание языков было необходимым, да и большинство его исследований были связаны с историей советской страны, особенно с периодом сталинизма.

Во время беседы мы сидели вдвоем и только девушка из приемной приносила чай и печенье. В начале беседы он довольно много спрашивал про социальную жизнь казахстанцев. Особенно его интересовала жизнь людей после распада СССР. В целом чувствовалось, что он был хорошо осведомлен о жизни простых людей, истории Казахстана. Конквест был приятно удивлен, когда узнал что его труды читают в Казахстане и что о нем написана статья в «Қазақстан энциклопедиясы», которым я тогда руководил. Я ему рассказал, что такие его произведения как «Большой террор», «Жатва скорби» стали классическими и считаются очень глубокими и достоверными по сталинскому периоду нашей страны. Р. Конквест одним из первых исследователей описал ход коллективизации в Казахстане. В силу политических ограничений, отечественные историки о голоде стали писать только после начала перестройки.

Попутно я заметил, что в Казахстане очень много еще людей обожествляющих И.В. Сталина и его политику. В ответ он подчеркнул, что таких много и в России и даже в США. (Этот разговор происходил осенью 2003 года, когда еще множество наших соотечественников мыслили в рамках советской идеологии, но рецидивы сталинского мышления живы и сегодня). Тем не менее, он заметил, что отрадно видеть как Казахстан меняется и стремится войти в международное сообщество. Он внимательно изучал все материалы и новинки выходящие в казахстанских журналах и газетах по исторической и политической тематике. Также в разговоре он с сожалением подчеркнул, что в свое время у него на руках не было достаточно материалов в целом по истории сталинизма в Казахстане, а при доступе он оказался стеснен рамками советской цензуры. Тем не менее, факты которые он приводит в своей книге достоверны и подтверждаются иными свидетельствами.

Я же отметил, что глава «Средняя Азия и казахская трагедия» в книге «Жатва скорби» знакома многим казахстанским исследователям и вызывает живой отклик среди исследователей. В том исследовании о котором мы говорили, Роберт Конквест писал, что политика коллективизации советских властей обернулась «колоссальной человеческой трагедией казахов». Автор также подчеркивал, что всю вину за неудачи при проведении коллективизации партия большевиков взвалила на партию «Алаш-Орда», которая еще в 1920-х годах была оттеснена от власти и не имела отношения к политике насильственной коллективизации 1928-1933 годов.

Странно и непонятно, почему в главе «Средняя Азия и казахская трагедия», определение «казахская» московскими переводчиками была переведена как «крестьянская», что не только полностью меняет смысл названия главы, но и является прямым нарушением авторских прав пишущего.

Интересно, что Р. Конквест показал мне копии писем между И. Сталиным и Л. Кагановичем, где много говорилось о казахам и Казахстане. Книга была на английском, но документы были переведены с русского. Интересно, знают ли об этой переписке наши исследователи по теме?

В конце встречи я пригласил его на международную научную конференцию, который планировали провести в Алматы. Он тепло поблагодарил меня за приглашение и сказал, что ввиду преклонного возраста ему нельзя летать на самолетах длительного расстояния. Роберт Конквест выразил сожаление, что до сих не смог побывать и увидеть своими глазами Казахстан и заметил, что он не может летать даже в Английское королевство, места где родился и вырос.

Затем я подарил ему казахский головной убор и книги, которые специально для него были подобраны. В дарственной я написал, что книги преподносится от имени представителя народа «о трагической судьбе которой в годы коллективизации Вы писали. Казахский народ выдержал все испытания и слава Всевышнему, сегодня получил независимость и строит независимое государство». Р. Конквест выразил благодарность и как мне показалось, он был очень взволнован, что народ трагедию которой он описал переживший тяжелейшие испытания 1930-1940-х годов выжил и успешно строит новое общество.

Р. Конквест также рассказал о политике дележа Восточного Туркестана между И. Сталиным и китайским лидером Мао Цзе Дуном в 1950-е годы, об истории абсорбации Тувы в 1944-ом году в состав СССР. По мнению ученого, между двумя диктаторами состоялся обмен территориями и природными богатствами. Одним словом, Восточный Туркестан населенный уйгурами и казахами были бездарно и безответственно отданы Китаю. Кстати, эти секретные переговоры нашли подтверждение в материалах архивов Гувера, да и в других протоколах договоров, в которых постоянно участвовал посол СССР Ледовских. Этот посол оставил свои записи о секретной части прошедших переговоров между сторонами.

Разговор между нами был очень интересный, даже захватывающий, но вошла его помощница и вежливо предупредила меня, что ученый подустал и время аудиенции заканчивается. Мне же с дарственной надписью Р. Конквест на прощание подарил свою книгу «The Harvest of Sorroy. Soviet Kollektivisation and the terror-Famine» (переведена на русский язык как «Жатва скорби»). На прощание мы сфотографировались с известным ученым на память, который я представляю редакции журнала «Архив Хабаршысы – Вестник Архива».

Новый виток в жизни Р. Конквеста начался в 1981 году, когда он окончательно переехал жить в США. Тогда же он стал работать в Гуверском архиве войны, революции и мира. В 1984 году по заданию Президента США Д. Рейгана Р. Конквест написал методическое пособие «Что делать, когда придут русские? Руководство для выживания».

В 1986 году последовала книга «Жатва скорби», где были раскрыты механизм и ход процесса коллективизации в СССР, в том числе в Казахстане и Украине. Р. Конквест всегда обращал внимание на моральный аспект репрессии и нарушения прав человека и неоднократно обвинял интеллигенцию Запада в продажности и малодушии, нежелании защищать права человека и этнических меньшинств. Он подверг критике путевые записки Бернард Шоу, Андре Жида и иных

литераторов не сумевших разглядеть сущность сталинского режима. В таком ракурсе им были написаны труды «Интеллект и моральный позор» (Intelligence and moral shame), и «Размышления об истерзанном столетии» *Reflektions on a Ravaged Century*» (1999 г.). Его по праву признали и в США и в Англии, почему он считается англо-американским историком. Известный американский политолог Ричард Пайпс писал: «Мистеру Конквесту нет равных в знании советской истории 1930-х годов. Он имел верховную власть над архивами». Дискутируя со своими рецензентами по подсчету погибших от голода и репрессии Р. Конквест в 2007 году справедливо заметил, что «Точное число возможно никогда нельзя будет назвать с полной уверенностью, но общее число смертей вызванных целых рядов ужасов советского режима вряд ли может быть ниже, чем 15 миллионов человек». Насколько оказался прав Р. Конквест, казахстанские историки убедились во время работы в Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии, созданной Указом Президента Казахстана К.К. Токаева. Количество жертв сталинского правления до сих пор огромно и трудно поддается точному исчислению. Цифры жертв преступления имеют тенденцию к нарастанию.

В 1994 году Р. Конквест за научные труды и новые открытия был избран членом-корреспондентом Британской Академии. За большой вклад и труды Р. Конквест был удостоен многих зарубежных наград, в том числе и Государственной премии Украины и ордена Святого Михаила и святого Георгия (1996 г.) и Президентской медали свободы (США). Вообще, он многократно награждался как ученый, что в практике встречается не так уж часто.

Роберт Конквест умер 3 августа 2015 года. Ему было 98 лет.

Он похоронен в городе Пало-Алто, штат Калифорния, где расположен и сам Гуверовский архив.

Мы казахстанцы должны быть благодарны выдающемуся ученому, который проживая на территории другого государства многое сделал для раскрытия темных пятен в нашей истории. Роберт Конквест уважительно относился к народу Казахстана и к его истории.

Antsibor Yelena Sergeevna

research teacher, senior lecturer of the Languages Department
of the National Guard Academy of the Republic of Kazakhstan,
Petrovsk, Kazakhstan, e-mail: elenaan777@mail.ru

STUDYING THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF A COUNTRY AS ONE OF THE
WAYS OF FORMING PATRIOTISM
IN FUTURE OFFICERS

Abstract. *The article is devoted to the pedagogical justification of the importance of studying the cultural and historical heritage of Kazakhstan as an important means of fostering patriotism among future officers. Particular attention is paid to the implementation of this task in classes on the subject of "Foreign Language" at the National Guard Academy of the Republic of Kazakhstan. The article reveals methods and forms of work that contribute to the development of cultural awareness, respect for national traditions, and the formation of civic responsibility among cadets. The importance of cultural dialogue in the multicultural educational environment of a military university is emphasized.*

Keywords: *patriotism, cultural heritage, cadets, foreign language, national identity, dialogue of cultures, multicultural environment, military education.*

Kazakhstan is a country with an ancient history, diverse cultural heritage, and rich traditions. Over the centuries, the Kazakh people have created a unique cultural environment, reflected in their language, folklore, oral traditions, architecture, and national symbols. All of this is an integral part of the identity of Kazakh society and plays an important role in forming national identity.

The study and protection of cultural and historical heritage, as well as the creation of legal guarantees for the historical heritage of the people of Kazakhstan, is one of the basic principles of the state policy of our Motherland, the Republic of Kazakhstan. The President of our country, Kassym-Jomart Tokayev, emphasizes that «culture defines the image of a nation... We are the direct heirs of the unique culture of the Great Steppe. The unsurpassed works created on Kazakh soil have played an important role in shaping national identity. Today, our distinctive culture is gaining worldwide recognition» [1].

The purpose of this work is to substantiate the pedagogical significance of studying the cultural and historical heritage of the Republic of Kazakhstan as one of the effective means of fostering patriotism among cadets of a military university, as well as to analyze the practical experience of implementing this task within the framework of Foreign Language classes at the National Guard Academy of the Republic of Kazakhstan.

A modern officer is not only a defender of his Motherland, but also a bearer of high moral values, a cultured and educated person. In this regard, the Concept of the educational system of the National Guard Academy of the Republic of Kazakhstan is focused on the formation of a personality with civic maturity, a sense of duty, and patriotism. The main task is to create an educational environment that promotes the comprehensive development of cadets, including the formation of historical and cultural awareness and the cultivation of patriotism.

This task is carried out in classes, in private conversations, and during educational events. As a result, cadets come to realize that being a patriot means loving their Motherland, being ready to defend it, and taking pride in their native land, language, traditions, and customs of their people [2].

Patriotic education as an integral part of the educational process is implemented in all disciplines,

including the «Foreign Language» course. At first glance, it may seem that this discipline is focused exclusively on the acquisition of linguistic skills, but in reality, it provides ample opportunities for the integration of cultural and regional studies components. Through a comparative analysis of their native and foreign cultures, cadets come to realize the value of their own national identity.

The standard curriculum for the subject «Foreign Language» includes topics aimed at fostering cadets' interest in the cultural heritage of their country. The thematic blocks cover the following areas:

- sacred and historically significant places in Kazakhstan;
- customs, traditions, and folk holidays;
- the works of Kazakhstani writers, poets, and composers;
- outstanding personalities who have contributed to the development of the country.

During the classes, cadets, under the guidance of a teacher, prepare presentations, participate in discussions and thematic round tables. We hold events such as a round table discussion on «Traditions and Customs of My People», a concert called «Under One Shanyrak», essay contests about their native countries and cities, and others.

Great importance is attached to the celebration of Nauryz. Both cadets and teaches enjoy organizing and conducting these events in different languages, cooking national dishes, bringing national costumes and musical instruments, preparing interesting performances, and conducting national games.

We pay much attention to the study of regional history. For several years now, cadets going on vacation have been assigned to write essays about their native region, attach photos of historical sites, booklets, and postcards about their small homeland. Our students proudly talk about the sights of their regions, demonstrating visual materials.

Undoubtedly, such events have a huge impact on the patriotic education of our cadets and enrich their cultural development.

Project work plays a significant role, during which cadets develop guidebooks, tourist booklets, presentations, and videos about their native regions, thereby not only deepening their knowledge but also developing intercultural communication skills. This is especially important in a military university, where future officers must be able to interact in a multicultural environment while maintaining respect for their own and other cultures' codes.

The assignments that cadets receive in our classes are aimed not only at presenting facts, but also at developing the ability to reflect, compare, and demonstrate their creative abilities:

- Prepare a guidebook about your native region entitled «Welcome to our city!» Make a selection of the most interesting places in your city.
- Prepare projects: «Traditions and customs related to the birth and upbringing of children in the Republic of Kazakhstan and the country of the language being studied».
- Create an advertising booklet for those who want to visit your country.
- Prepare a presentation entitled «The revival of traditions in modern Kazakhstan».
- Identify the key aspects of the Republic of Kazakhstan's cultural policy concept.

In order to complete tasks of this kind, it is necessary to have sufficient knowledge of the factual material. This means that cadets have to study in detail the cultural and historical heritage of their Motherland. All of this arouses their keen interest. When asked about the relevance and necessity of studying these topics, cadets confidently reply: «There is no present without the past, and there will be no future».

Due to the fact that Kazakhstan is a multinational state, our students represent different ethnic groups. In addition, cadets from the Republic of Tajikistan study at our Academy. As a result, while learning about the history and culture of their own people, cadets also learn about other peoples. In the process of teaching foreign languages, the work is based on a constant comparison of cultures. For example, when studying proverbs and sayings, we select Kazakh, Russian, and Tajik equivalents to English ones. We study the cultural and historical heritage of Kazakhstan and Tajikistan simultaneously. Maps of the two countries hang on the board. In the classroom, the cadets themselves have created a Friendship of Nations Corner, which contains informational and illustrative material about the home countries of our cadets. Compliance with this condition allows foreign cadets to feel like equal members of the team, whose lives are of interest to representatives of the country in which they are studying.

Taking into account the fact that we are talking about Foreign Language classes, our students simultaneously learn about English-speaking countries. «A so-called dialogue of cultures arises, the idea of which is openness of cultures to each other. There is a clear mutual exchange and enrichment of cultures» [4].

«The dialogue of cultures is aimed at bringing together and mutually enriching the cultures of individuals, subjects of the educational process; it contributes to the expansion of spiritual and cultural horizons, the assimilation of universal human values, the development of imaginative thinking, and the acquisition of emotional experience» [5]. In the course of cultural dialogue, each of its participants strives to share knowledge about their Motherland, which they speak of with pride. Thus, involving our students in cultural dialogue is an important component of fostering patriotism.

Based on the above, the following conclusion can be drawn: the formation of patriotism through the study of cultural and historical heritage is an effective and promising way, especially in the context of a military university. This work lays the foundations for civic responsibility, national identity, and stable moral values. In this process, the teacher acts not only as a transmitter of knowledge, but also as a mentor and partner who inspires cadets to serve their Motherland.

References

1. Kul'tura opredelyaet oblik natsii – Tokaev. URL: <https://kaztag.kz/ru/news/kultura-opredelyaet-oblik-natsii-tokaev>
2. Sartaev ZH.N., Ancibor E.S. Modernizatsiya uchebno-vospitatel'nogo processa v ramkah realizatsii programmy «Ruhani Zhanıru» (na primere zanyatij po discipline «Inostrannyj yazyk» v Voennom institute Nacional'noj gvardii Respubliki Kazahstan) // Áckeri Gylym-Akademiasynyń Habarshysy – 2020, №2, S.83-88.
3. Nazarbaev N.A. Sem' granej Velikoj stepi. URL: <http://www.akorda.kz/ru/events>
4. Ancibor E.S. Pedagogicheskie usloviya adaptatsii inostrannyh kursantov voennogo vuza na osnove dialoga kul'tur. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta – 2022, №4, S.93-99.
5. Mishcherina I.V. Sushchnost' i sodержanie dialogovoj koncepcii kul'tury. URL: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3383

XFTAP 14.35.05

Анцибор Елена Сергеевна

оқытушы-зерттеуші, тілдік даярлық кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы Ұлттық ұлан академиясы, Петропавл қ.,
e-mail: elenaan777@mail.ru

ӨЗ ЕЛІМІЗДІҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ МҰРАЛАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ – БОЛАШАҚ ОФИЦЕРЛЕРДІҢ ОТАНСҮЙГІШТІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫНЫҢ БІРІ

Аңдатпа. Мақала болашақ офицерлердің отансүйгіштігін қалыптастырудағы маңызды құрал ретіндегі Қазақстанның мәдени-тарихи мұраларын зерделеудің мәнін педагогикалық негіздеуге арналған. Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы академиясының «Шетел тілі» пәні бойынша сабақтарда бұл міндетті жүзеге асыруға ерекше назар аударылады. Курсанттардың мәдени сауаттылығын дамыту, ұлттық дәстүрлерге құрмет және азаматтық жауапкершілігін қалыптастыруға бағытталған жұмыстардың әдістері мен формалары айтылады. Әскери ЖОО полимәдени білім беру саласында мәдениеттер диалогының мәні атап көрсетіледі.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, мәдени мұра, курсанттар, шетел тілі, ұлттық бірегейлік, мәдениеттер диалогы, полимәдени орта, әскери білім.

МРНТИ 14.35.05

Анцибор Елена Сергеевна

*преподаватель-исследователь, старший преподаватель кафедры языковой подготовки Академии
Национальной гвардии Республики Казахстан,
г. Петропавловск, Казахстан, e-mail: elenaan777@mail.ru*

ИЗУЧЕНИЕ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ СТРАНЫ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЗМА У БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Аннотация. *Статья посвящена педагогическому обоснованию значимости изучения культурно-исторического наследия Казахстана как важного средства формирования патриотизма у будущих офицеров. Особое внимание уделено реализации этой задачи на занятиях по дисциплине «Иностранный язык» в Академии Национальной гвардии Республики Казахстан. Раскрыты методы и формы работы, способствующие развитию культурной осведомлённости, уважения к национальным традициям и формированию гражданской ответственности у курсантов. Подчёркивается значимость диалога культур в поликультурной образовательной среде военного вуза.*

Ключевые слова: *патриотизм, культурное наследие, курсанты, иностранный язык, национальная идентичность, диалог культур, поликультурная среда, военное образование.*

АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ

МРНТИ 03.20

Абдулхаиров Абжемиль Закерьянович

к.п.н., доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Крымского инженерно-педагогического университета имени Февзи Якубова,
e-mail: abzhemil@mail.ru

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ССР В ПЕРИОД
С 1944–1987 ГГ.

Аннотация. В статье на базе открытых архивных данных и материалов СМИ, исторических источников и энциклопедий была предпринята попытка показать трудовую и творческую деятельность известных представителей крымскотатарского народа в Казахской ССР. Как известно, в 1944 году жертвами сталинского режима оказались целые народы, которые были насильственно выселены с родины в Сибирь, на Урал и республики Средней Азии. В числе таких народов были и крымские татары, которых маховик депортации разбросал по различным местам спецпоселений. Одна часть крымских татар была привезена в Казахскую ССР. По материалам архивных данных Республики Казахстан было выявлено, что представители крымских татар приняли активное участие в строительстве народно-хозяйственных объектов, в культурно-просветительской сфере и сельском хозяйстве.

Ключевые слова: Крым и крымские татары, крымскотатарская интеллигенция, Казахстан, мобилизованные в трудармию, спецпереселенцы.

Введение. Как известно, различные военные действия в историческом процессе любого государства влекут за собой миграционные процессы, в результате меняет численность населения и национальный состав территорий, сказывается на политико-экономической и национально-культурной сферах того или иного государственного субъекта. В истории СССР в начале 20-х годов XX века миграционные процессы в мирное время были связаны с политикой большевистского строя, который строился на карательно-надзирательных действиях относительно «чуждых элементов» строящегося коммунизма, подвергшихся принудительному переселению в Сибирь, на Урал. При этом следует отметить, что политика принудительных переселений периода сталинизма была существенно дополнена политикой использования в СССР принудительного труда переселенного работоспособного населения, в целях развития экономико-промышленного сектора данного региона. «Первые масштабные депортации прошли под знаменами коллективизации и раскулачивания в начале 1930-х годов. В Северный край высылались зажиточные крестьяне – кулаки из Украины и Центрально-Черноземной области, в Сибирь – с Нижней и Средней Волги и из Белоруссии, а на Урал и в Казахстан – из Северного Кавказа. В Сибири и на Урале большая часть переселений носила внутри краевой характер. Это касалось в полной мере и советских немцев» (Кукса&Кислицын, 2002).

В предвоенное время в начале 1940-х годов также продолжилась депортация народов, например, в мае 1941 года под статьей «социально-чуждые элементы» были выселены граждане, проживающие в республиках Прибалтики, Западной Украины, Молдавии. Таким образом, процесс насильственного выселения народов СССР начался еще задолго до начала Великой Отечественной войны.

Вместе с трагедией, начавшей Великой Отечественной войны против немецкого фашизма, внутри СССР происходили тяжелые события, связанные с геноцидом собственного советского народа. Как правило, насильственное выселение в годы войны связывают с требованиями безопасности, под этим подразумевалось недоверие правящей власти СССР к народам, проживающим на оккупированных фашистской Германией территориях, и после освобождения советской армией это население были огульно оговорены и им вменялось в вину неloyальное отношение к Советской власти и готовность сотрудничать с фашистскими оккупантами. К таким народам относились немцы, карачаевцы, чеченцы, ингуши, балкарцы, калмыки, крымские татары, турки-месхетинцы, хемшины, курды. «В 1944-1945 гг. спецпереселенцы расселены в 6 союзных, 8 автономных республиках и 27 областях СССР. Больше всего их к 1946 г. в Казахстане (более трети общего числа по стране), Узбекистане (более 81 тыс. чел.), Красноярском крае (более 125 тыс. чел.), Киргизии (более 112 тыс. чел.), Кемеровской обл. (более 97 тыс. чел.), Томской обл. (более 92 тыс. чел.), Свердловской обл. (более 89 тыс. чел.), Алтайском крае (более 85 тыс. чел.), Молотовской обл. (более 84 тыс. чел.). Таковы данные на 1 января 1946 г. Казахстан, Западная Сибирь и Урал – главные регионы приема депортированных» (Бердинских, 2006: 141).

Материалы и методы. Материалом для исследования послужили материалы Государственной комиссии Республики Казахстан по полной реабилитации жертв политических репрессий [15], данные Центрального Государственного архива Республики Казахстан (далее – ЦГА РК), Российского государственного архива социально-политической истории (далее – РГАСПИ) [17], Архив Президента Республики Казахстан (далее – АПРК) [2], региональные архивы г. Алматы и Алматинской области, г. Астаны, Государственный архив Атырауской области (далее – ГАО) [7], архив Атырауского нефтеперерабатывающего завода (далее – АНПЗ) [1], личный архив Казахфильма, а также работы ученых историков Казахстана, Российской Федерации и Крыма [4], [5], [10], [11], [12], [16], [18], [19], [20], [21], [22] и др.

В работе были использованы репортажи, сделанные при встрече с руководством Института истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, а также с ведущими учеными Института, которые предоставили изданные материалы научных конференций и монографий по спецпереселенцам в Казахской ССР [18]. Представлены результаты работы в читальном зале Архива г. Алматы проработали сборники документов «Из истории депортации народов в Алматинскую область Казахстана (1936–1956 гг.)». Большая работа была проделана в городе Атырау, обработано более 120 личных дел крымских татар, прибывших в г. Гурьев 15 мая 1944 года в качестве трудармейцев на строительство Гурьевского НПЗ Фонд 1.Оп. 1, также проработаны материалы заводской газеты «Новатор» и областной газеты «Прикаспийская Коммуна». Большой интерес вызвал Государственный архив Атырауской области Фонд 198 [7], касающийся трудомобилизованных крымских татар, переданные в распоряжении 3-го СУ ГУАС МВД СССР. В процессе работы в городе Атырау были проведены встречи с ныне проживающими крымскими татарами, бывшими работниками АНПЗ, а также детьми, родители которых были высланы в Казахстан в 1944 году.

Методы. При исследовании материалов и источников были использованы классические методы изучения истории: диахронный метод, который позволяет выстроить чёткую периодизацию в истории крымскотатарского народа в период с 1944 г. по 1991 г., идеографический метод используется для изучения исторических событий данного периода и исследования биографии отдельных личностей из числа крымских татар сквозь призму той эпохи, в которую они жили, статистический метод опирается на количественные данные, представленные в архивах Республики Казахстан.

Обсуждение. В данном исследовании речь идет о одном из таких «наказанных народов» – это крымские татары. Крымские татары, как и весь советский народ, встали на защиту своей страны, с первых дней показывая героизм и мужество, отважно сражаясь против фашистских захватчиков, несмотря на это, советское государство обвинило крымскотатарский народ в предательстве. Насильственное выселение с исторической Родины крымскотатарского народа осуществлялась в соответствии с решением ГКО наполненной ложью и дезинформацией «О крымских татарах» №5859 сс., принятым 11 мая 1944 г. 18–20 мая 1944 г. крымскотатарский народ, как известно, был насильственно принудительно выселен

из Крымской АССР. Они были высланы в различные районы СССР, регионы, как правило с суровыми природно-климатическими условиями – РСФСР на Урал, Среднюю Азию (Узбекистан, Казахстан, Киргизию и Таджикистан). Всего из Крыма было депортировано 44689 крымскотатарских семей, или 191088 человек. Из этого количества 1268 семей (4501 человек) прибыли в Казахстан (РГАСПИ Ф. 17. Оп. 88. Д. 396. л.79).

Как известно, основными особенностями специальных операций по принудительного выселению были внезапность, внесудебный характер и перемещение огромных людских масс в географически отдалённые, крымских татарам было выделено 15 минут на сборы и вывезены на грузовых машинах из населенных пунктов на железнодорожный вокзал для дальнейшего отправления в места спецпоселений. Как свидетельствуют немногочисленные источники, под тяжелый меч сталинского «правосудия» попали большей частью старики, женщины, дети. Крымскотатарских мужчин дееспособного возраста на тот момент в селах практически не было, так как сражались за Советский союз с фашистской Германией. По пути следования железнодорожных составов, в которых депортированные мучительно погибали от голода, жажды, духоты и антисанитарии, где одновременно умирали и рожали. Также гостеприимством не отличалось и прибытие крымских татар на места: депортированных отправляли в отдаленные точки отстающих хозяйств (все было решено и распределено заранее) и, конечно же, никто не брал в расчет вопросы пригодности ссыльных к тяжелому физическому труду (Степанова, 1988:72).

Депортированные в местах поселения становились спецпереселенцами. Они лишались многих прав, должны были регулярно отмечаться в спецкомендатурах. Наиболее жесткими были депортации военного времени.

Цель статьи – показать на основе архивных данных особенности пребывания крымских татар в местах спецпоселений в Казахской ССР, а также раскрыть пути адаптации крымскотатарского народа в советский Казахстан через призму эволюционного процесса политико-экономической и культурно-просветительной сфер жизни, на примере трудовой и творческой деятельности крымскотатарской интеллигенции в сфере культуры и образования в Казахской ССР.

Прежде чем перейти к основному материалу исследования следует более четко раскрыть понятия депортация или насильственное выселение граждан в СССР. Депортационные операции в СССР имели следующие специфические особенности: «Это, во-первых, их административный, то есть внесудебный характер. Во-вторых, это их *списочность*, или, точнее, *контингентность*: они направлены не на конкретное лицо, не на индивидуального гражданина, а на целую группу лиц, подчас весьма многочисленную и отвечающую заданным сверху критериям» (Сталинские депортации, 2005:5). Говоря о третьей особенности насильственных выселений, это было изгнание с родины или мест проживания, обжитыми продолжительным временем, в которой тот или иной народ формировался, развивался и утверждался как экономически, так и духовно, создавая тем самым национальную самобытность, т. е. срастаясь корнями в привычную среду обитания. В результате народ помещался в новую и чуждую среду, которая была непривычна, и даже в какой-то мере опасной и рискованной для жизни. Как известно, места выселения подчас представляли многие тысячи километров от родины.

Депортации являлись еще и своеобразной формой учета и обезвреживания государством его групповых политических противников. Депортации, направленные на карательные действия на практически весь контингент, полностью определяются как *тотальные депортации*. Также в СССР известны репрессии против этносов, т. е. *этническая депортация*. В обоих случаях действия были направлены на большие группы людей, представляющие собой определенную национально-культурную общность. Под маховиком репрессий против целых народов оказались так называемые наказанные народы, причем наказанием, собственно говоря, и являлась их депортация. Эти народы выселяли целиком и не только с их исторической родины, но и из всех других районов и городов, фактически происходила этнодепортация, вместе с утратой родины «наказанный народ» лишали гражданско-юридических прав. «В сущности, в СССР тотальной депортации были подвергнуты десять народов. Из них семь – немцы, карачаевцы, калмыки, ингуши, чеченцы, балкарцы и крымские татары – лишились при этом и своих национальных автономий (их общая численность – около 2 млн чел., площадь заселенной ими до депортации территории – более 150 тыс. кв. км). Но под определение

тотальной депортации подпадают еще три народа – финны, корейцы и турки-месхетинцы» (Сталинские депортации, 2005: 8).

Принудительные миграционные перемещения миллионов советских граждан приводили к серьезным демографическим и экономическим изменениям с негативными последствиями как для регионов прибытия и выбытия, а также в корне меняли историко-географическую логику не только «наказанного народа» и всей истории государства.

Наряду с насильственным выселением целых народов следует отметить о так называемой «трудовой армии», в состав которой граждане, мобилизованные и призванные военкоматами, которые обязаны были выполнять принудительную трудовую повинность в составе рабочих отрядов и колонн со строгой централизованной армейской структурой, кто проживал на казарменном положении при лагерях НКВД или на предприятиях и стройках других наркоматов в огороженных и охраняемых «зонах» с воинским внутренним распорядком (Герман А. А., Иларионова Т. С., Плевел И. Р. 2005).

Таким образом, спецпереселенцы тотальной этнической депортации, так и мобилизованные в «трудармию», государство рассматривало депортированных как дешевую и мобильную рабочую силу: их перемещали на различные предприятия и стройки, где они, находясь в огражденных зонах с вооруженной стражей и тотальным контролем, трудились на самых тяжелых и изнурительных работах.

Развитие промышленности и сельского хозяйства в Казахстане началось в начале XX века, а с установлением советской власти, руководство СССР уделяло особое внимание, так как территория имела богатые запасы очень многих полезных ископаемых, как топливных, так и сырьевых. Для добычи нефти, урана, хрома, свинца, цинка, марганца, фосфоритов и других полезных ископаемых требовалась рабочая сила в огромном количестве. Также бескрайние плодородные земли, известные как чернозёмы, являющиеся хлебодородными требовали обработки и нуждались в человеческом труде. По всей видимости, в тот период экономическая потребность СССР развития Казахской ССР носила стратегический характер, так как экономика данного региона была составной частью Советского союза.

Затрагивая вопрос о предвоенном времени, Казахская ССР, как и весь Советский Союз, готовился к предстоящей войне. Официально и открыто об этом не говорили, но в «1939 году на XVIII съезде Коммунистической партии СССР приняли третий пятилетний план индустриального развития, который должен был способствовать укреплению обороноспособности. К 1940 году доля промышленности в экономике Каз.ССР составила 60%. За двадцать лет Советской власти в Казахской ССР были открыты более 2500 различных крупных предприятий. В республике был дан старт совершенно новым производствам, осваивались новые рудники, развивалась транспортно-логистическая инфраструктура, а существующие заводы и фабрики переживали грандиозную модернизацию. Республику, как и всю страну, захлестнула волна ударныхстроек» (<https://world-nan.kz/blogs/razvitie-kazakhskoyi-ssr-v-predvoennye-gody>).

Поэтому Казахстан был выбран целью депортаций не случайно, Депортированные спецпереселенцы идеально подходили для освоения пахотных земель. Ценой их труда в районах депортации вспахивались сотни новых полей и развивалось земледелие.

Также спецпереселенцы составляли значительную часть рабочей силы республики. «Среди них проводился организованный набор рабочих на срок до трех лет в угольную и горнорудную промышленность, в строительство и сельское хозяйство, а также на освоение целинных и залежных земель» (Калыбекова, 2015:101).

Вопросу о депортированных народах в Казахстане посвящено множество научных исследований. Однако, отдельно о крымских татарах в Казахской ССР в годы депортации, в научной историографии о насильственном выселении народов СССР имеется незначительное количество. В 2024 году была проведена большая работа в архивах Республики Казахстан, которая выявила неизвестные факты о жизни и трудовой деятельности спецпереселенцев из числа крымских татар.

В справке Министерства Внутренних дел Казахской ССР «О состоянии хозяйственно-трудового устройства спецпереселенцев, расселенных в Казахской ССР» количество спецпереселенцев из

Крыма составляло 4376 человек» (РГАСПИ Ф.17, ОП.88, Д.396, Л.15). Большая масса крымских татар была депортирована в Узбекскую ССР, «но часть их, 4 501 человек, попала в Казахстан, в том числе и в Карагандинскую область» (Шаймуханова, Макалаков, 2012:347). Также фигурирует еще одна цифра о количестве спецпереселенцев крымских татар по состоянию на 01.01.1945 – 4224 человек (1223 семей). [Калыбекова, 2011:164]. В другой своей работе М. Ч. Калыбекова отмечает, что спецпереселенцы из Крыма были расселены только в Джамбульской области, однако во многих работах о местах проживания крымских татар в 1944 г. в Казахстане, приводятся и другие поселения (Калыбекова, 2008:87).

Как утверждает Р.Д. Куртсеитов, что «... за несколько дней до начала депортации крымскотатарского народа в апреле 1944 г. 13 тысяч мужчин крымскотатарского происхождения было мобилизовано в Красную армию военкоматами Крымской АССР. Среди них были рожденные в 1924–1926 гг., достигшие совершеннолетия за годы войны, а также те, кто по разным причинам не был мобилизован в действующую армию летом 1941 г. (в том числе негодные к строевой службе). Большинство из призванных были направлены в трудовую армию. Из 13 тысяч, 5 тысяч человек были направлены на работы в шахты Тулы и Подмосковья. Еще 5 тысяч человек мобилизовали по нарядам Главного управления тыла Советской армии в рабочие батальоны (трудовые колонны, трудовую армию), из них 3 тысячи человек на строительство Гурьевского нефтеперерабатывающего завода в Казахскую ССР (Куртсеитов, 2024:398).

Из Крымской АССР прибыло более 7 тысяч бойцов: 3 тысячи крымских татар и 4 тысячи болгар и греков, сведенных в 8 строй колонн (СК) и 6 отдельных специализированы отрядов (ОСО). Характерно, что СК 401 и 459 состояли из крымских татар, а 537 и 547 состояли преимущественно из греков и болгар. Крымских татар расселили в городах Усть-Каменогорске и Зырянске, в Аягузском, Глубоковском, Уланском и Уджарском районах, современную Восточно-Казахстанскую область, часть определили в Карагандинскую область. В справке, адресованной секретарю ЦК КП(б) Казахстана Ж. Шаяхметову, указано, что по сведениям на 1 февраля 1946 года по национальному составу в Казахстане числилось 3725 спецпереселенцев – крымских татар (АП РК Ф.1987. Оп.1с. Д.25. Л.5). Поэтому говоря о спецпереселенцах крымских татарах, прибывшие в 1944 году в Казахскую ССР, по всей видимости, большую часть составляли мобилизованные граждане в трудовую армию. И статистические данные приводимые в справке МВД Казахской ССР и данные Р. Д. Куртсеитова совпадают.

Крымские татары в основном были сосредоточены в Карагандинской и Гурьевской областях, так как там находились основные промышленные объекты, где трудились впоследствии спецпереселенцы. Историки приводят факты, что «основная масса трудпоселенцев из числа крымских татар была задействована в сельском хозяйстве, но также имеются сведения, что, помимо работы в сельском хозяйстве, они в 30–40-х годах работали на шахтах комбината «Карагандауголь» (Шаймуханова, Макалаков, 2012:347).

Калыбекова М. Ч. приводит статистические данные о спецпереселенцах, расселенных в Карагандинской области на 01.10.1953 г. из Крыма – 70 человек, из них взрослых – 61, детей – 9 (Калыбекова, 2011:243).

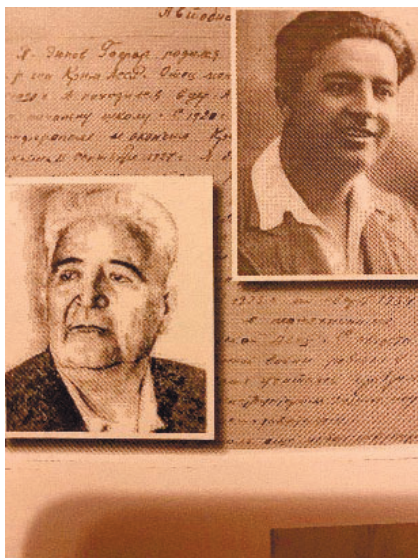
Высланное крымскотатарское сообщество состояло из различных социальных слоев от участников Великой Отечественной войны, представителей интеллигенции до рабочего и крестьянского класса. Однако депортация нивелировала эту градацию, так как крымские татары, независимо от образования и службы, в местах спецпоселений были отправлены на принудительные работы на хлопковые поля, рудники и другие особо сложные объекты труда. Спецпереселенцев используют как рабочую силу в зависимости от потребностей народного хозяйства. Независимо от социального положения спецпереселенцы приравнивались к дешевой рабочей силе, которая трудилась на различных промышленных предприятиях, новостройках Казахской ССР.

Крымскотатарская интеллигенция – художники, журналисты, инженеры, учителя – несмотря на социальный статус и образование трудились как бесправные спецпереселенцы, выполняя тяжкий труд на различных объектах. Среди представителей крымскотатарской

интеллигенции, выселенных в Казахскую ССР и оказавшими в статусе спецпереселенцев были такие имена как писатель Эюпов Гафар или (Булганаклы), режиссер и кинематографист Эмир Ибрагимович Фаик, режиссер и кинооператор Осман Велиудлаевич Зекки, кинодокументалист Вячеслав Алиевич Белялов, крымскотатарский писатель и журналист Нузет Абибулаевич Умеров, крымскотатарские ученые-филологи, тюркологи Асан Ислямов, Эмирасан Куртмоллаев, Райме Муллина.

При анализе архивных материалов, хранящихся в Республике Казахстан, можно проследить жизненный путь и деятельность представителей крымскотатарского народа в тяжелые и непростые времена карательной системы СССР по отношению к спецпереселенцам, а также наблюдать эволюцию возрождения крымскотатарской интеллигенции после отмены комендантского режима вплоть до 1989 года. Одним из объектов, на котором работали в основном спецпереселенцы – это Гурьевский нефтеперерабатывающий завод, построенный в 1945 году. Советское правительство развернуло мирную программу по развитию экономического потенциала страны, и в эту программу входило строительство нефтеперерабатывающего завода в городе Гурьев. В памятной книге, посвященной 70-летию предприятия приводится такое изречение: «Атырауский нефтеперерабатывающий завод сегодня не просто промышленное предприятие, это переплетение судеб тысяч людей» (70 лет Атыраускому нефтеперерабатывающему заводу, 2015:14). Учитывая, что рабочий состав завода состоял из спецпереселенцев из различных уголков СССР, следовательно там работали крымские татары, украинцы, корейцы, болгары, немцы, белорусы, греки, даргинцы, азербайджанцы, армяне, евреи, туркмены, чеченцы и др. Перечисленные народы были жертвами тотальной депортации и вынуждены были подчиняться тоталитарной политике государства. На этом заводе трудились и представители крымских татар.

Приведем некоторые выдержки документов о вышеуказанных личностях.

Эюпов Гафар (Булганаклы)

Краткая справка из архивных документов об Эюпове Гафаре или (Булганаклы): Эюп Гафаров родился 4 марта в 1905 году деревне Агач-Эли Симферопольского уезда (ныне – село Лекарственное Симферопольского района) Республики Крым. Начальное образование получил в сельской школе, с 1920 года по 1927 г. учился в г. Симферополе в крымскотатарском педтехникуме. После окончания был направлен в деревню Ханыш кой Бахчисарайского района, где проработал учителем, впоследствии стал директором школы. Первые стихотворения Гафара Булганаклы публикуются с 1925 года в газета «Яш кзует», «Ени дунья», урнала «Илери», «Окув ишлери», «Яш лениндилер». С сентября 1928 по 1930 года работал преподавателем Кумукском педагогическом техникуме в городе Буйнакский Дагестанской АССР, а в сентябре 1930 года поступил в Дагестанский педагогический институт и окончил его в июле 1933 года. С сентября 1933 по август 1934 года работал преподавателем в педтехникуме в

городе Хасавюрт, Дагестанской АССР. С августа 1934 года до начала Отечественной войны работал в институте усовершенствования учителей при Крымском Наркомпросе, сначала инструктором, затем научным сотрудником, методистом и преподавателем. С 1924 по 1934 год был комсомольцем.

Гафар Эюпов в 1938 году кандидат в члены Союза писателей СССР, а с 1940 член ВКП(б). Партбилет был взят на хранение центральным штабом партизанского отряда секретарю Обкома тов. Никанорову (он был комиссаром центрального штаба), когда был направлен для выполнения задания до конца апреля 1944 года. (ААНЗ, Ф.1987. Оп.1. Д.9627. Л.64).

Мобилизованные крымские татары полевым военкоматом в г. Курман-Кимельчи двумя эшелонами были отправлены в Казахскую ССР. Основываясь на архивные данные, следует подчеркнуть, насколько серьезно проводилась данная операция по отправке трудармейцев на рабочие места. К примеру, данная справка свидетельствует о крымских татарах, прибывших в г. Гурьев для строительства нефтеперерабатывающего завода №441. К 15 мая 1944 года в Гурьев прибыли два эшелона крымских татар, которые были переданы в распоряжение третьего строительного управления Главного управления аэродромного строительства (СУ ГУАС) НКВД СССР. Все мобилизованные крымские татары по прибытию в Казахскую ССР переданы в распоряжение НКВД по городу Гурьеву. В одном из эшелонов в г. Гурьев прибыл Гафар Эюпов, который значился «бойцом 401 СК (строительной колонны), в ГУАСе НКВД СССР с 15 мая 1944 года по 20 октября 1945 года. С октября 1945 года постоянно работает на ГНПЗ в отделе технического снабжения в складе легкого оборудования. Женат. Жена Кашилева Урие 1911 года рождения работает прачкой ГНПЗ, дочка Эюпова Зинора 1935 года рождения, в нынешнем (1953 году) окончила семь классов и поступила в нефтяной техникум. Сын Эюпов Марлен 1937 г. р. учится в 7 классе. Из родственников три сестры и два брата. Адрес проживания: г. Гурьев, Жилгородок, ул. Базарная дом 3 кв. 1» (ААНЗ, Ф.1987. Оп.1. Д.9627. Л.37). В личном деле Эюпова Гафара в архиве АНПЗ имеются документы, свидетельствующие о его трудовой деятельности.

Г. Эюпов прожил в Казахской ССР чуть более 44 лет, более 21 года проработал на ГНПЗ на разных рабочих должностях, но не прекращал свою творческую деятельность, писал стихи, поэмы и фельетоны, которые соответствовали духу времени, в период его творческой деятельности.

Гафар Эюпов (Булганаклы) был членом Союза писателей СССР и известен такими произведениями на родном языке как «Инсан» «Человек», в этом же сборнике выходит стихотворение, посвященное 50-летию Казахстана «Тильде дестан» (Гь. Булганаклы г. Ташкент 1973 с. 88). В 1969–1986 гг. издательством им. Г. Гуляма были выпущены такие сборники стихотворений Г. Булганаклы, как «Йырлар ве йыллар» (Песни и годы), «Инсан», (Человек), «Чёллер тангы» (Зори степей), «Экинджи яшлыгым» (Вторая молодость). Скончался Гафар Булганаклы 5 июня 1987 г. в Гурьеве Казахской ССР. На том же объекте трудился еще один представитель крымскотатарского народа – Абляз Риза.

А. Риза

По архивным документам АНПЗ выявлено, что «Абляз Риза, переселенец из Крыма. был передан из состава 3-го СУ ГУАС НКВД СССР в октябре 1945 г. для работы на заводе. Вся его трудовая биография связана с Гурьевским нефтеперерабатывающим заводом. Он работал мастером такелажником высокого разряда. Его вдумчивое отношение к труду, выдержка, умение и практические знания помогли стать бригадиром такелажников. Он не имел специального образования. Но у него была прочная трудовая практика. По словам бывших его сослуживцев, ему не было равных на производстве. Фактор долголетнего опыта и навыков, знания и тонкая интуиция бригадира, правильная расстановка им бригады и умелая организация труда не раз помогали в решении сложных производственных задач. Не одно поколение молодых рабочих обучил Абляз Риза мастерству. Недаром ему было присвоено звание «Лучший наставник молодежи Казахстана» (АНПЗ, Ф.1987. Оп.1. Д.9627. Л.37).

Абляз Риза был награжден орденами кавалера орденов Ленина и Октябрьской революции (70 лет Атыраускому нефтеперерабатывающему заводу, 2015: 43).

Одним из ярких представителей крымскотатарского народа **Эмир Ибрагимович Фаик**, внесший свой вклад в кинематографию и получивший звание Заслуженного деятеля искусств Казахской ССР. Участник Великой отечественной войны, за два года Э. Фаик прошел путь от солдата до капитана – стал заместителем командира дивизии по политчасти, и был награжден орденом

Отечественной войны II степени (18.1.1944), двумя орденами Красной Звезды (28.12.1942) и орденом Отечественной войны I степени (6.). 1985 г.) и многими медалями (<http://www.kino-teatr.ru/kino/direktor/sov/33405/works/>).

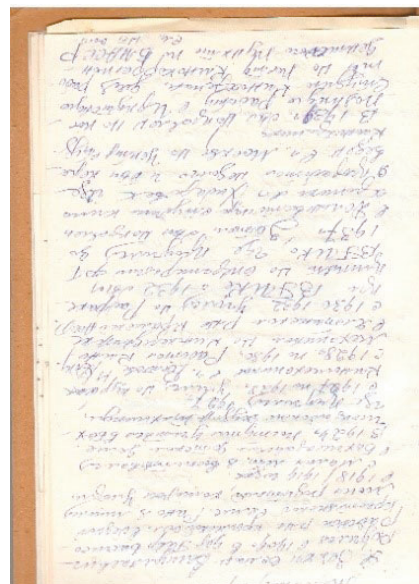
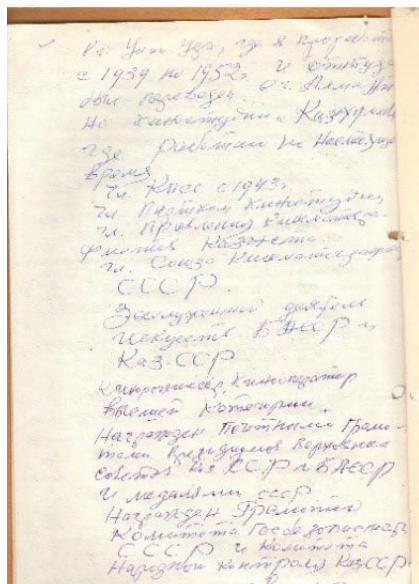
Фаик Эмир Ибрагимович

При подготовке материала была использована информация открытых источников: «Фильмография – электронный каталог РГАКФД и Справочное издание «Документальное кино XX века. Кинооператоры от А до Я».

После демобилизации в 1946 году Эмир Фаик начал работать режиссером на киностудии «Казахфильм». Создал более двухсот документальных фильмов, киножурналов, спецвыпусков. Среди них: «Земля наша хлебная», «На целинных землях Казахстана», «Живет такое море», «Звезды шахтерской славы», «Слово о Мухтаре Ауэзове», «Ибрай Алтынсарин», «Молодые джигиты», «Ловцы человеческих душ» и многие другие. Творчество известного режиссера, Заслуженного деятеля искусств КазССР Э. И. Фаика было отмечено почетными грамотами правительства Казахстана, семью памятным медалями. Сафтер Нагаев писал: «...В работе над документальным фильмом «Слово о Мухтаре Ауэзове» участвовали Константин Симонов, Алексей Сурков, Габит Мусрепов, Чингиз Айтматов, Олжас Сулейменов, Луи

Арагон. Сценарий написал Олжас Сулейменов, текст за кадром читал также он, своим выразительным, прекрасным голосом. Вот так начиналось творческое сотрудничество Эмира Фаика и Олжаса Сулейменова...» (Нагаев, 1984:3). Э. Фаик оставил большой след в развитии казахского кинематографа.

Из личного дела Османа Зекки киностудии «Казахфильм», полученного по запросу в 2024 году

Еще одной яркой личностью представлена крымскотатарская интеллигенция. Это Осман Велиуллаевич Зекки.

В личном деле киностудии «Казахфильм» дается следующая справка: Крымский татарин Осман Велиуллаевич Зекки, родившийся в Бахчисарае 10.06. 1909 г., советский режиссёр и кинооператор, заслуженный деятель искусств Бурятской АССР (1953) и заслуженный деятель искусств Казахской ССР (1969). В 1937 году окончил операторский факультет ВГИКа и начал работать ассистентом оператора Дальневосточной студии хроники (Хабаровск) по киножурналу «Советский Дальний

Восток». В 1938 году – ассистент режиссёра на Центральной студии хроники, где снял (совместно с другими операторами) фильмы «Цветущая Бурят-Монголия» (1940), «На рубежах Забайкалья» (1942), «Советская Бурят-Монголия» (1943), «Жемчужина Сибири» (1953), «В краю эвенков» (1953). Член КПСС с 1943 года. В 1953 году перешел на Алма-Атинскую студию (ныне «Казахфильм»), руководил там сектором хроники и в качестве главного оператора снял фильмы «Лиманное орошение» (1954), «Абай», «Камышитовый дом» (оба в 1956), «Битва за миллиард» (1957). С 1957 г. совмещал работу оператора с режиссёрской, а иногда и авторской (фильмы «Береги честь своего города», «Праздник дружбы»). В 1960 г. в качестве режиссёра-оператора снял совместно с В. Шаталовым хроникально-документальный фильм «Дорога из мрака», в 1963 г. – «Краденая жизнь», в 1964 г. – «Бездна», в 1965 г. – «По призыву Родины». Также ему принадлежат фильмы: «С ножом за пазухой» (1966), «Были степей Казахстана» (1967), «Я здесь дома» (1971). С 14 марта 1971 года назначен директором (творческого производственного объединения) ТПО № 2 киностудии «Казахфильм», а 3 января 1978 года освобожден от должности директора ТПО № 2 по состоянию здоровья. Осман Зекки в 1946 г. награжден медалью за «доблестный труд в Великой отечественной войне 1941-1945 гг.», в 1957 году медалью за освоение Целинных земель, в 1975 г. медалью «Тридцать лет Победы в Великой отечественной войне» и в 1970 г. медалью «За доблестный труд в ознаменовании 100-летия со дня рождения В.И. Ленина» также награжден четырьмя Грамотами Верховного Совета КазССР. 15.12.1981 г. Осман Велиуллаевич Зекки умер в городе Алма-Ате Казахской ССР.

Еще один представитель крымскотатарской интеллигенции – это **Вячеслав Алиевич Белялов**. Информация о его жизни и деятельности хранится в архиве «Казахфильм».

1985 год. Вячеслав Алиевич Белялов на съемках фильма «Гепард возвращается».

Фото из архива Олега Белялова

«**Вячеслав Алиевич Белялов** родился 22 января 1936 г. в Крымской АССР, умер 4 октября 2004 года в г. Алматы Республики Казахстан. В память о себе кинодокументалист Вячеслав Алиевич Белялов оставил более 60 фильмов. Основная часть этого наследия посвящена природе и животному миру Казахстана – это научно-популярные картины, снятые на киностудии Сохранившаяся архивные данные о режиссере Осман Велиуллаевич Зекки, дает подробную информацию о трудовой и творческой его деятельности «Казахфильм» в 1970–1980 гг. по заказу Госкино и Центрального телевидения СССР. Они по праву составляют золотой фонд анималистического кино не только Казахстана, но и всего бывшего Советского Союза. В.А. Белялов советский, казахстанский кинооператор и кинорежиссер, лауреат Государственной премии Казахской ССР 1982 года член Союза кинематографистов СССР. Ушел из жизни великий и талантливый режиссер 04.10. 2004 года в городе Алматы» (Личный архив В. А. Белялова, предоставленный внуком А. О. Беляловым).

Умеров Нузет

Известный крымскотатарский поэт, прозаик, переводчик, журналист Нузет Абибулаевич Умеров свою литературную деятельность начал в Алма-Ате. В 1963 году Нузет Умеров приезжает в Алма-Ату и работает зав отделом художественного перевода в издательстве «Жазушы» («Писатель»). Впоследствии он стал главным редактором Государственного комитета Казахской ССР по печати. Нузет Умеров был однокурсником в Литературном институте имени Горького с Олжасом Омаровичем Сулейменовым и лично знаком с известным политическим деятелем Казахстана Динмухамедом Ахмедовичем Кунаевым, первым секретарем ЦК компартии Казахстана (Усеинова, 2016:3). За шесть лет работы в Алма-Ате вышли в свет книги для детей, приключенческие повести «Тайна старой штольни», «Кавалер дубового жетона». Перевел на русский язык книги «Песни о моих животных», «О друзьях, пчелах, муравьях», книгу будущего академика Магзома Сундетова «Жду тебя Дидар».

В 1968 году стал членом Союза писателей СССР. Умер писатель в 2022 году в Симферополе. Крымскотатарские ученые-филологи, тюркологи Асан Ислямов, Эмирасан Куртмоллаев, Райме Муллиной работали в вузах г. Алма-Аты, г. Семипалатинска, г. Чимкента и г. Караганды преподавателями казахского языка.

Подробную информацию об ученых мы находим в работе Б. Змерзлого: «Асан Ислямович Ислямов родился в крестьянской семье деревни Дегерменкой Ялтинского района в 1907 г. В 1932 г. окончил Крымский государственный пединститут, а в 1935 г. – аспирантуру при нем. Занимал должность декана факультета крымскотатарского языка и литературы. Пользовался авторитетом среди преподавательского и студенческого состава вуза. Руководство вуза ценило в А. И. Ислямове такие качества, как инициативность и добросовестность.

Муллина Райме

Райме Мустафаевна Муллина, 1905 года рождения. Семья Р.М. Муллиной проживала в г. Симферополе, отец занимался кустарным производством. По окончании, в 1927 г., Крымского государственного пединститута и аспирантуры Р.М. Муллина занимала должность преподавателя крымскотатарского языка и методики. Характеризовалась руководством вуза как добросовестный и перспективный научный работник (Змерзлый 2004: 22).

Доцент Райме Муллина была одним ведущих преподавателей кафедры казахского языка в Казахского государственного университета имени С. М. Кирова. В дальнейшем предстоит работа в архиве Казахского государственного университета имени С. М. Кирова (ныне – Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби), для составления статических данных о преподавателях и студентах из числа крымских татар. Это позволит более подробно раскрыть место и роли крымских татар в социально-экономической жизни Казахстана. Депортированные в Казахскую ССР крымские татары на протяжении более чем полувека принимали активное участие в социально-экономическом развитии республики, строили Гурьевский нефтеперегонный завод, были у истоков организации и проработали десятилетиями в больших многоотраслевых сельскохозяйственных предприятиях – табаксовхоз «Чиликский» и плодovinсовхоз «Казахстан» Алма-Атинской области, винсовхозе «Капламбек» Чимкентской области, целинных хозяйствах Акмолинской области.

Заключение. Национальная политика Советского союза во время Великой Отечественной войны носила жесткий характер по отношению к определённым народам, находившимися на оккупированной территории, после освобождения от фашизма, этих граждан руководство СССР посчитало неблагонадежными, и оно было незамедлительно выслано с родины. Однако в практике сталинского режима насильственное выселение народов по этническому признаку имело случаи еще до войны. Среди депортированных народов крымские татары, которые подверглись ужасам изгнания, а также со стороны власти попытки забвения народа как этноса в СССР. Даже после указа 1956 года о «О снятии ограничений в правовом положении крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны» крымских татарам было отказано в возвращении в Крым.

Как известно, крымские татары были высланы в республики Средней Азии, в Сибирь и на Урал. Нами была предпринята попытка показать крымских татар сначала в роли статуса спецпереселенца, а затем и как полноправного гражданина СССР в истории Казахской ССР. В Казахстан прибыло незначительное количество крымских татар (4224 человека), которые были расселены в основном в Гурьевской (Атырау) и Карагандинской областях. Представители крымских татар, несмотря на свой социальный статус, трудились на самых трудных промышленных объектах, в сложном сельскохозяйственном секторе. На наш взгляд, лояльное и даже дружеское отношение местного населения в тяжелых условиях подконтрольного режима помогло крымским татарам восстановиться и найти свою нишу в казахском социуме. Проанализированный материал показывает, что в архивах Республики Казахстан хранятся неизвестные факты об истории крымскотатарского народа, имеются персональные данные, которые позволяют раскрыть положение крымских татар в период с 1944 по 1991 годы. Архивные материалы и другие источники (газеты, архивы предприятий и учреждений) о крымских татарах подтверждают тот факт, что они внесли свой вклад в развитие промышленности, культуры, искусства и образования Казахской ССР.

Исследование еще находится в стадии изучения оставшихся архивных материалов и будет представлено в научных работах.

Библиографический список литературы и источников:

1. Архив Атырауского нефтеперерабатывающего завода (ААНЗ), Ф.1987. Оп.1. Д.9627. Л.64; Ф.1987. Оп.1. Д.9627. Л.37.
2. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.1987. Оп.1с. Д.25. Л.5.
3. Атырау мұнай өңдеу зауытына 70 жыл. – Алматы: «Алдоңғар» Қоғамдық қоры, 2015. – 228 б.: сур. 70 лет Атыраускому нефтеперерабатывающему заводу. – Алматы: Общественный фонд «Алдоңғар», 2015. – 228 с.: ил.
4. Бердинских И. В. Депортации народов СССР в годы Великой Отечественной войны // Вестник Вятского государственного университета №15, 2006, С. 139-142.
5. Бугай Н. Ф. Турки-мехетинцы в России: выбор пути, перспектива (1990-е – начало 2020-х годов). История в документах. Москва: Филинь, 2022. – 661 с.
6. Герман А. А., Иларионова Т. С., Плеве И. Р. История немцев России: учебное пособие. Москва: МСНК-пресс. 2005.- 542 с.
7. Государственный архив Атырауской области Республики Казахстан (ГААО).
8. Змерзлый Б. Политические репрессии среди крымскотатарских преподавателей Крымского государственного педагогического института им. М. В. Фрунзе // Культура народов Причерноморья. - 2004. № 49. т. 2. - С. 20-23.
9. Из материалов архива и музея трудовой славы АО «Атырауский нефтеперерабатывающий завод» (Республика Казахстан, г. Атырау).
10. Калыбекова М. Ч. Депортация народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны // Гуманитарные науки в Сибири, 2015, Т. 22, № 1 С. 98-101.
11. Калыбекова М. Ч. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.) Алматы, - 2008. – 188 с.
12. Калыбекова М. Ч. Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 гг.). Алматы. - 2011. – 320 с.

13. Кукса В. П., Кислицын С. А. Государственное регулирование вынужденной миграции на Северном Кавказе (на материалах Ингушетии) // Южнороссийское обозрение. 2002. № 8. [<http://www.ippk.edu.mhost.ru>]
14. Куртсеитов Р.Д. Электронный ресурс ЦАМО РФ «Подвиг народа» как исторический источник по определению военных заслуг репрессированных народов (крымскотатарского) в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / Р.Д. Куртсеитов // Материалы международной научно-практической конференции «Роль и значение архивов и архивных документов в сохранении исторической памяти народов России и Кавказа». – Магас, 2018. – С. 235-242.
15. Материалы Государственной комиссии Республики Казахстан по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века) Т. 7: Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы. Сборник документов и материалов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 368 с.
16. Нагаев С. Эмир Фаик // Ленин Байрағы. - 1984. – август 25.
17. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ) Ф.17. Оп.88. Д.396. Л.79.
18. Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Дахшлейгера, Институт Истории и Этнологии имени Ч. Ч. Валиханова. Алматы. - 2020.
19. Справочное издание «Документальное кино XX века. Кинооператоры от А до Я». Автор-сост: Вадим Горбатский. Москва: НИИ Киноискусства. 2005. 74 с.).
20. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Москва: МФД: Материк, 2005. 904 с.
21. Степанова Н. Г. Крым многонациональный. Вопросы и ответы. Вып. 1. Симферополь: Таврия, 1988. 143 с.
22. Усеинова Г. Жизнь, пронизанная светом творчества // Голос Крыма. – 2016. №44 (84). - 03 нояб. <http://goloskrimanew.ru/zhizn-pronizannaya-svetom-tvorchestva.html>
23. Шаймуханова С. Д., Макалаков Т. Ж. Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана // Современные проблемы науки и образования. 2012, № 3. – С. 347–356. <https://s.science-education.ru/pdf/2012/3/6498.pdf>

ХҒТАР 03.20

Абдулхаиров Абжемиль Закерьянович

п. г. к., доцент, Февзи Якубов атындағы Қырым инженерлік-педагогикалық университетінің
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, e-mail: abzhemil@mail.ru

1944-1987 ЖЫЛДАРДАН БҰРЫҢҒЫ ҚАЗАҚ КСР ТАРИХЫНДАҒЫ ҚЫРЫМ ТАТАРЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ашық архив деректері мен БАҚ материалдарына, тарихи дереккөздер мен энциклопедияларға негізделген. Қырым татар халқының белгілі өкілдерінің Қазақ КСР-дегі еңбек және шығармашылық қызметін көрсетуге талпыныс жасалды. 1944 жылы атамекенінен Сібірге, Оралға және Орта Азия республикаларына күшіпен жер аударылған тұтас халықтар сталиндік режимнің құрбаны болғаны белгілі. Бұл халықтардың арасында Қырым татарлары да болды, оларды депортацияның иірімдері арнайы қоныстардың әртүрлі жерлеріне шашырап кетті. Қырым татарларының бір бөлігі Қазақ КСР-іне әкелінді. Қазақстан Республикасынан алынған архив деректеріне сүйене отырып, Қырым татарларының өкілдері халық шаруашылық нысандарының құрылысына, мәдени-ағарту саласы мен ауыл шаруашылығына белсене қатысқаны анықталды.

Түйін сөздер: Қырым және Қырым татарлары, Қырым татар зиялылары, Қазақстан, еңбек әскеріне жұмылдырылған, арнайы қоныс аударушылар.

IRSTI 03.20

Abdulkhairov Abzhemil Zakeryanovich

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Crimean Engineering and Pedagogical University named after Fevzi Yakubov, e-mail: abzhemil@mail.ru

CRIMEAN TATARS IN THE HISTORY OF THE KAZAKH SSR IN THE PERIOD FROM 1944 TO 1987

Abstract. *The article, based on open archival data and media materials, historical sources and encyclopedias, attempts to show the labor and creative activities of famous representatives of the Crimean Tatar people in the Kazakh SSR. As is known, in 1944, entire nations fell victim to the Stalinist regime, having been forcibly deported from their homeland to Siberia, the Urals and the republics of Central Asia. Among these nations were the Crimean Tatars, whom the flywheel of deportation scattered across various places of special settlements. One part of the Crimean Tatars was brought to the Kazakh SSR. Based on archival data from the Republic of Kazakhstan, it was revealed that representatives of the Crimean Tatars took an active part in the construction of national economic facilities, in the cultural and educational sphere and agriculture.*

Keywords: *Crimea and Crimean Tatars, Crimean Tatar intelligentsia, Kazakhstan, mobilized into the labor army, special settlers.*

References

1. Arhiv Atyrauskogo neftepererabatyvayushchego zavoda (AANZ), F.1987. Op.1. D.9627. L.64; F.1987. Op.1. D.9627. L.37.
2. Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK). F.1987. Op.1s. D.25. L.5.
3. Atyrau mұnaj өңдеу зауытына 70 жыл. – Алматы: «Аldoңғар» Қорамдық қоры, 2015. – 228 б.: sur. 70 let Atyrauskomu neftepererabatyvayushchemu zavodu. – Алматы: Obshchestvennyj fond «Aldongar», 2015. – 228 s.: il.
4. Berdinskih I. V. Deportacii narodov SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny // Vestnik Vyatskogo gosudarstvenno-gu universiteta №15, 2006, S. 139-142.
5. Bugaj N. F. Turki-mesketnicy v Rossii: vybor puti, perspektiva (1990-e – nachalo 2020-h godov). Istoriya v dokumentah. Moskva: Filin”, 2022. – 661 s.
6. German A. A., Ilarionova T. S., Pleve I. R. Istoriya nemcev Rossii: uchebnoe posobie. Moskva: MSNK-press. 2005.- 542 s.
7. Gosudarstvennyj arhiv Atyrauskoj oblasti Respubliki Kazahstan (GAAO).
8. Zmerzlyj B. Politicheskie repressii sredi krymskotatarskih prepodavatelej Krymskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta im. M. V. Frunze // Kul’tura narodov Prichernomor’ya. - 2004. № 49. t. 2. - S. 20-23.
9. Iz materialov arhiva i muzeya trudovoj slavy AO «Atyrauskij neftepererabatyvayushchij zavod» (Respublika Kazahstan, g. Atyrau).
10. Kalybekova M. CH. Deportaciya narodov v Kazahstan v gody Velikoj Otechestvennoj vojny // Gumanitarnye nauki v Sibiri, 2015, T. 22, № 1 S. 98-101.
11. Kalybekova M. CH. Istoriya deportirovannyh narodov Kazahstana (1937–1956 gg.) Almaty, - 2008. – 188 s.
12. Kalybekova M. CH. Specpereselency Kazahstana: dokumenty i materialy (1930–1956 gg.). Almaty. - 2011. – 320 s.
13. Kuksa V. P., Kislicyn S. A. Gosudarstvennoe regulirovanie vynuzhdennoj migracii na Severnom Kavkaze (na materialah Ingushetii) // YUzhnorossijskoe obozrenie. 2002. № 8. [http://www.ipk.edu.mhost.ru]
14. Kurtseitov R.D. Elektronnyj resurs CAMO RF «Podvig naroda» kak istoricheskij istochnik po opredeleniyu voennyh zaslug repressirovannyh narodov (krymskotatarskogo) v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 gg. / R.D. Kurtseitov // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Rol’ i znachenie arhivov i arhivnyh dokumentov v sohranении istoricheskoy pamyati narodov Rossii i Kavkaza». – Magas, 2018. – S. 235-242.
15. Materialy Gosudarstvennoj komissii Respubliki Kazahstan po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody HKH veka) T. 7: Deportirovannye v Kazahstan narody i specposelency. Sbornik dokumentov i materialov / Pod obshch. red. E.T. Karina. – Astana, 2022. – 368 s.
16. Nagaev S. Emir Faik // Lenin Bajrag’y. - 1984. – avgust 25.
17. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social’no-politicheskoy istorii (RGASPI) F.17. Op.88. D.396. L.79.
18. Sbornik materialov Respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 100-letiyu so dnya rozhdeniya G. F. Dahshlejgera, Institut Istorii i Etnologii imeni CH. CH. Valihanova. Almaty. - 2020.

19. Spravochnoe izdanie «Dokumental'noe kino XX veka. Kinooperatory ot A do YA». Avtor-sost: Vadim Gorbatskij. Moskva: NII Kinoiskusstva. 2005. 74 s.).
20. Stalinskie deportacii. 1928–1953 / Pod obshch. red. akad. A. N. YAkovleva; Sost. N.L. Pabol', P.M. Polyan. Moskva: MFD: Materik, 2005. 904 s.
21. Stepanova N. G. Krym mnogonacional'nyj. Voprosy i otvety. Vyp. 1. Simferopol': Tavriya, 1988. 143 s.
22. Useinova G. Zhizn', pronizannaya svetom tvorchestva // Golos Kryma. – 2016. №44 (84). - 03 noyab. <http://goloskrimanew.ru/zhizn-pronizannaya-svetom-tvorchestva.html>
23. SHajmuhanova S. D., Makalakov T. ZH. Vklad specpereselencev i deportirovannyh narodov v razvitie ekonomiki Central'nogo Kazahstana // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. 2012, № 3. – S. 347–356. <https://s.science-education.ru/pdf/2012/3/6498.pdf>

Гюльнар Кайроллиновна Муканова

к.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник Филиала
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
г. Астана, e-mail: Gulnar.mukanova1963@gmail.com

ЖЕРТВА РЕПРЕССИЙ БЕЙСЕНОВ МУХАМЕДЖАН (1895 - 1938):
РЕКОНСТРУКЦИЯ ПО АРХИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ

Аннотация. В данной статье на основе архивных поисков излагается опыт исторической реконструкции биографии и этапов деятельности казахского руководителя Мухамеджана Бейсенова (Бесенова, Бейсенева) 1920-1930-х годов, ставшего жертвой политических репрессий. При исследовании источников применялся критический анализ и принцип историзма, методы верификации источников, компаративный метод, а также междисциплинарный подход. Были использованы работы коллег на смежные темы, по персоналиям деятелей Алаш, жертв массовых сталинских репрессий. К заслугам Бейсенова относится его активное участие в целом ряде политических и социально значимых мероприятий, в частности, в процессе делимитации границ Акмолинской губернии в 1921 году и работе в структуре Акмолинского губисполкома КАССР, а также – в должностях заведующего Семипалатинским губернским отделом народного образования в 1926 году и ответственного редактора губернской семипалатинской газеты на казахском языке «Қазақ тілі» в 1927 году. Обнаруженные раритетные материалы позволили не только восстановить малоизвестные факты из биографии Бейсенова, но и обратить внимание на необходимость продолжения археографических экспедиций, с целью дальнейшей идентификации авторства данного журналиста, публициста в печатных изданиях в хронологических рамках изучаемого периода. Немаловажно восстановить его ближайшее окружение, круг общения с другими деятелями Алаш и казахскими патриотами, до 1920 года, его образовательный ценз и социальное происхождение.

Ключевые слова: Алаш, КазАССР, губерния, ревком, исполком, адм.отдел, редактор, ГубОНО, Анненков, репрессии, архивы.

Введение

Казахская национальная интеллигенция, получившая образование до революции, испытала на себе колоссальные вызовы эпохи. Вначале на выбор гражданином своей причастности к освобождению родного народа от колониальных оков оказала несомненное влияние партия Алаш (были и другие политические партии: эсеров, Үш Жуз, однако они не обрели массовую поддержку), затем – партия большевиков, к тому же ставшая единолично «партией власти». В этих условиях, конкретный интеллигент, патриот, вынужден был согласиться на сотрудничество с советской администрацией и трудиться в доступных сферах. Чаще всего такой сферой приложения навыков и знаний, обретенных до 1917 года, для казахской интеллигенции были либо редакции газет и журналов, либо – народное просвещение, и другие отделы губернских исполнительных органов. Изучение биографии Бейсенова (Бейсенева) Мухаметжана (Мухамеджана) лежит в плоскости выше приведенных доводов.

На наш взгляд, каждая личность, естественные права которой были нарушены изначально, в период массовых политических репрессий 1920-1950 годов, поскольку арестованным не было позволено: иметь адвоката, обжаловать приговор (хотя и были попытки), в целом опротестовать многочасовые допросы, применение пыток, – имеет право на посмертную реабилитацию их социально полезной деятельности.

К примеру, пока не будет более-менее точно установлено его социальное происхождение, состав семьи, перечень близких родственников и потомков, даже то, как он выглядел, пока не будут идентифицированы его прижизненные публикации (они были, поскольку, как нам удалось выяснить, он был корреспондентом конкретных периодических изданий Семипалатинской области во второй половине 1920-х годов), круг его единомышленников, его перемещения по службе (известно, что он оставил заметный след в истории формирования и работы советских исполнительных органов по Акмолинской и Семипалатинской областям в 1920-е -1930-е годы), можно ли быть уверенным, что данный человек полностью реабилитирован? Ведь его знания, опыт и бесспорная одаренность как публичного деятеля, не восстановлены...

Методы и методология

При исследовании периода советских массовых политических репрессий мы исходили из антропологического метода. То есть привлекались и классические методы собственно исторической науки, равно как междисциплинарный подход, с использованием методов социологии, правоведения, культурологии, с целью переосмысления реалий конкретной биографии человека, жившего на сломе эпох и воспринявшего как заветы отцов, так и современные ему новые веяния и политические программы. Поскольку в источниках, нами выявленных, встречаются ошибочные или неточные сведения о Бейсенове, нами применен был метод компаративистики, или сравнительно-сопоставительный; при сличении документов разного авторства / происхождения, можно было понять причины допущенных ошибочных сведений и уточнить достоверность данных. Следует отметить, что по многим деятелям указанного хронологического периода сведения сохранились фрагментарно, тогда как они занимались ответственными поручениями и составляли элиту казахского сообщества.

Обсуждение

Ввиду отсутствия фундаментальных работ о его деятельности, восстановление этапов биографии М.Бейсенова нами производилось по выявленным в ходе археографических экспедиций в рамках проектов грантового финансирования по темам массовых политических репрессий в Казахстане 1920-1950 годов, источникам. Материалы и документы, в коих есть упоминания о М. Бейсенове, уроженце Акмолинской области, не выходят за рамки известных трудов наших старших коллег – преимущественно историков советского и разумеется, постсоветского периодов [1, с. 53–71], [2], [3, с. 35-43].

Его деятельность и арест, приговор к высшей мере наказания (расстрелу) в 1938 году, казалось бы, ничем особенным не выделяет М. Бейсенова из массы (!) таких же граждан Казреспублики, ставших жертвами огульных оговоров и арестов. Лишь в последние годы, после рассекречивания архивов, краеведы смогли выявить упоминания о М. Бейсенове, который в начале 1920-х годов трудился в Петропавловске – центре Акмолинской губернии [4] и таким образом оказалось возможным связать более поздние упоминания о Бейсенове М., оказавшемся после районирования в Семипалатинской области. В целом, сложно назвать фундаментальные труды последнего времени по историографии истории социально-экономического развития Акмолинской губернии /Северо-Казахстанской области/ в 1920-1930 годы, в которых бы нашла отражение деятельность казахских просветителей, педагогов, деятелей культуры, журналистов того периода. Поэтому изучение персоналий, как М. Бейсенов, актуально и несомненно пополнит наши познания в этом направлении.

Результаты

Первые известные на данный момент упоминания об общественной деятельности М. Бейсенова относятся к весне 1921 года, когда Председатель КазЦИКа и председатель Чрезвычайной комиссии по регулированию границ Казреспублики Сейткали Мендешев направили телеграмму в Москву следующего содержания:

«Секретно. Москва. В Представительство Казахстана.

Мое мнение по границе таково: будьте настойчивы в вопросе оставления в Казахстане Семипалатинского, Иртышского и Павлодарского районов [5, л. 1.] Телеграмма была вызвана тем фактом, что вместе группа казахских руководителей-коммунистов во главе с Сакеном Сейфуллиным прибыла в Петропавловск 19 марта 1921 года, с целью ознакомиться с реальной ситуацией на месте. Затем, по итогам работы комиссии, оформление статуса вошедшей в состав автономной Казреспублики Акмолинской губернии состоялось на II-й Петропавловской городской уездной партийной конференции 21 апреля 1921 года. Форум состоялся в здании Театра имени Луначарского в Петропавловске. В числе семи человек, избранных в президиум конференции, были местные коммунисты: Айсарин и Бейсенов [6]. Собравшимся объявили об организации губернской партийной организации и губкома. Приказ Чрезвычайной полномочной комиссии ЦИК КазАССР от 25 апреля 1921 г. «Об образовании Акмолинской губернии» был оформлен [7, л.1].

От имени Казобкома участников партконференции поздравил заместитель председателя КазЦИКа Смагул Садуакасов, выступивший с докладом «Казахская республика и о работе среди казахского населения». Административная власть в новообразованной губернии была передана губревкому во главе с А. Айтиевым. В состав губревкома были избраны: Барлебен, Коротков, Шарипов, Иванов и Асылбеков. Принимались постановления Административного совещания Акмолинского губревкома об образовании волостей, к примеру 3 августа 1921 года «Об образовании Калугинской волости Петропавловского уезда» [8, л. 22 об.; 9, с. 240]. Бейсенов, в частности, в тот период возглавлял Адмотдел.

С началом функционирования Акмолинских губернских советских органов в составе Казахской автономии, М. Бейсенов нашел применение своих умений на поприще педагогики. Благодаря публикациям краеведов-историков Северо-Казахстанской области, установлен факт его преподавательской деятельности в 1922-1923 учебном году, в частности. «3 ноября 1922 г. комиссия Акмолинского Губернского отдела народного образования приняла решение преобразовать трехгодичные курсы в педагогический техникум. Первым директором казахского педтехникума стал Жумагали Тлеулин. В первом 1922/23 учебном году в казахском педтехникуме обучалось – 47 курсантов. В техникум принимались дети, окончившие начальную школу. Для казахского техникума устанавливалось 2 года подготовительного обучения и 4 года основного, в нем работало 11 преподавателей, в их числе: Тлеулин Жумагали, Жанибеков Жанузак, Мамеков Галауетдин, Айбасов Бирмухамед, Бейсенов Мухамеджан, Кемелев Гали, Жандосов Садуакас, Болгамбаев Хайретдин, Ержанов Баимбет, Айтхожин Сабыр, Муратов» [См. 10, с. 36].

Примерно эти же сведения цитирует в своей статье казахстанский молодой ученый, докторант Елкей, изучающий биографию и деятельность другого деятеля Алаш, Хайретдина Болганбаева [11, с. 133].

Начавшийся в республике процесс районирования, повлекший за собой ряд переименований волостей, передачи территорий из прежних в новые, имел следствием трудовую миграцию: лишившись должностей, служащие искали возможность трудоустроиться в соседних регионах. Так, например, с 1927 по 1928 годы из Акмолинской губернии ряд руководителей выехали в Семипалатинскую (Семипалатинский округ). Из раритетного ныне издания [12, с. 250] можно реконструировать «шаги» по районированию, связанные с переменами в топонимике регионов. Например, в 1928 году ЦИКом КАССР от 10 мая 1928 года было принято постановление «О переименовании Кызыл-Джарского округа в Петропавловский» [13. Л.23].

После Петропавловска, «следы» М. Бейсенова обнаружены нами в пределах Семипалатинской губернии. Здесь Бейсенов трудится преимущественно в социально-культурной сфере, в редакции местной газеты, а также на ниве просвещения. Так, нами установлено, что в архиве области Абай (г. Семей) имеется письменное удостоверение на имя М. Бейсенова, с разрешением ему освещать в газете ход суда над атаманом Анненковым.

Приведем текст этого документа полностью. Он напечатан на листе с левосторонним штампом «Семипалатинское губернское издательство» - СемГубИздат.

УДОСТОВЕРЕНИЕ
№ 599 от 26 июля 1927 г.

Предъявитель сего тов. БЕСЕНЕВ Мухаметжан действительно является ответ. редактором газеты «Казак-Тли» и на время процесса Анненкова поручено таковому корреспонденцию проходящего процесса, для вышеуказанной газеты, что и удостоверяется подписями и приложением печати. Действительно на 1 месяц.

Завгуб издатом (Писарев)
Делопроизводитель (Шагиахметов).
[14, л. 135].

Само судебное заседание выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР было историческим актом, символически завершившим правовые процессы по последствиям гражданской войны в Казахстане. Оно проходило в городе Семипалатинске в период с 25 июля по 12 августа 1927 года и привлекло внимание жителей страны. Согласно приговора, 25 августа того же года были расстреляны атаман Б. В. Анненков и его ближайший помощник Н. А. Денисов, по совокупности преступлений против человечности; количество их жертв исчислялось тысячами, среди них были как казахи, мирные жители, так и славяне, солдаты и казачество, не повиновавшиеся приказу атамана уходить в пределы Китая.

Именно этот нашумевший судебный процесс было доверено освещать М. Бейсенову. Дата выдачи удостоверения указывает с очевидной точностью об этом. На данный момент его публикации на эту тему, еще не найдены.

Вместе с тем, изучая другие источники, мы обратили внимание на то, что факт работы М. Бесенева (Бейсенова) в должности ответ. редактора семипалатинской губернской газеты «Қазақ тілі» летом 1927 года, почти нигде в краеведческих трудах и фундаментальных исследованиях, даже в постсоветское время, не фиксируется. К примеру, есть сведения о других редакторах упомянутого издания, но в 1927 году о редакторе М. Бейсенове в официальных сводках не говорится:

«Каз. язычная губ. газета «Қазақ тілі»

Тогжигитов (? - 07.1924)

Досов - врио (07.1924)

Забиров Вали Абдрахманович (1897) (24.04./05.1925-5.11.26)

Шарапиев Дильдашаих (1901) (1926-1927)» [15].

Зато в том же источнике есть указание на другую должность М. Бейсенова – зав. Семипалатинским губОНО в декабре 1926 года. Причем эта дата могла быть установлена по приказу о его назначении. Сами же составители сведений оставили комментарий: «вероятно, не вступил» (в должность):

Цитата:

«Губ. ОНО

Степанов (1921- 4.1922=)

Задорин А. (25.07.1922- 27.10.1922)

Калачев П. (27.10.1922 - 12.1922)

Задорин А. (12.1922 - 1.3.1923);

Сейдалин Асхат Фазылович (1897-1938) (02.1923-10.1924)

Слесарев (? - 29.07.1925); Сейдалин (? - 11.12.1926 и вновь 19.12.1926-05.1927)

Бейсенов (12.1926) /вероятно, не вступил/

Шарапиев Дильдашаих (1901) (? - 08.1930) [16].

Данный комментарий о том, что Бейсенов не вступил в должность заведующего Семипалатинским ГубОНО, нам представляется ошибочным, поскольку мы обнаружили прямое указание на то, что М. Бейсенов занимал должность зав. Семипалатинским ГубОНО; оно присутствует в небольшой заметке в семипалатинской окружной газете «Прииртышская правда». Заметка любопытная: в ней сказано, что в Семипалатинск прибыл с визитом чиновник из северо-западной провинции Китая (Синьцзян), который проявил интерес к социалистическому строительству в регионе. Особенно китайского чиновника интересовали перспективы развития торговли. Его сопровождал, утверждается в заметке, заведующий СемгубОНО тов. Бейсенов (!). – Это прямое указание на должность Бейсенова и то, что губернская администрация доверила ему сопровождение зарубежного гостя. Китайский чиновник вежливо поинтересовался успехами планировавшегося перевода в Казахстане письменности на латиницу, посетовав на то, что и в китайской провинции стоит та же задача, в целях унификации письменности. Этот небольшой эпизод, попавший в газету, на самом деле проливает свет еще и на довольно свободное посещение Семипалатинской пограничной области иностранными подданными, в рамках новой экономической политики (НЭП).

В той же газете «Прииртышская правда» от 10 ноября 1928 года размещена стенограмма заключительного выступления Ф. Голощекина на окружной партконференции. Первый руководитель республики, прибыв в Семипалатинск, в ответ на заданные ему острые вопросы, в частности, о начавшейся конфискации имущества баев, оказался крайне недоволен этим и разразился ответной критикой. Голощекин, в частности, выбрал тактику нападения, когда заявил, что «...Семипалатинская парторганизация наиболее дезориентирована» [17, с.2]. В конце выступления Голощекин перешел к ответам на вопросы (возможно, содержание вопросов «из зала» он заранее спланировал.

«...Теперь отвечу на некоторые вопросы.

-Тут спрашивали о том, как обстоит дело с внутрипартийными группировками?

С внутрипартийными группировками, конечно, товарищи, против линии VI-ой (парт) конференции никто не выступает. Относительно Садвокасова? Ну что ж? - Садвокасов далеко. И чувствует себя, наверное, плохо. Садвокасов и садвокасовщина биты» [18, с. 3].

Данный эпизод вполне в духе Голощекина, который непременно пытался «задеть» С. Садвокасова и вообще деятелей Алаш, формируя тем самым негативное мнение у слушателей. Из уст первого руководителя, которому было доверено управлять республикой, разумеется, любые критические оценки в то время звучали как приговор.

Что до М. Бейсенова, который вне сомнений, слушал в зале речи Голощекина, эти откровения Голощекина были неприятны; Мухамеджан был знаком по работе в Петропавловске со Смагулом Садвокасовым, о чем мы писали в начале статьи, с 1921 года, как минимум. Они вместе создавали структуру губернских исполнительных органов, проводили первый набор в совпартшколу, и т.д. Любопытно, что в 1926 году фамилия Бейсенова упоминается в стенограмме 3-й Сессии КазЦИКа 5-го созыва за декабрь 1926 года и протоколе заседания 3 пленума Казакского краевого комитета ВКП(б) от 25 ноября 1926 г. [19, л. 71]. На этих же совещаниях участвовал и член Крайкома С. Садвокасов. Авторитет Садвокасова среди казахской интеллигенции и молодежи был непререкаем. Предвзятое выступление Ф. Голощекина порождало внутренний конфликт, вопросы, на которые М. Бейсенов не находил ответов.

Заключение

За М. Бейсеновым работники ОГПУ придут десять лет спустя, когда он, уже без работы, уволенный с прежней работы («без определенных занятий», так запишут в формуляр об аресте), находился в Алма-Ате. Арест производил УНКВД по Алматинской области 25 января 1938 г. Запись ареста свидетельствует, что его имя записано как «Мухамеджан-Макыш», возможно, производное ласкательное сокращение имени.

Предъявленное М. Бейсенову обвинение лежит в плоскости типичных «обвинений» времен Большого террора: статьи 58, п. 1а, 58, п. 6, 58, п. 11 УК РСФСР. Осужден вскоре, 20 февраля 1938 г. Осудивший орган: Тройка УНКВД по Алматинской обл. Статьи: 58-1а, 58-6, 58-11 УК РСФСР. Вынесен приговор: ВМН (расстрел).

Так прервался жизненный срок М. Бейсенова. Он попал в волну реабилитации «хрущевской оттепели». Дата официальной реабилитации: 31 августа 1960 г. Реабилитирующий орган: ВТ ТуркВО, «за отсутствием события преступления».

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации грантового проекта ИРН BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері», при финансовой поддержке МНВО РК

Литература:

1. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. - С. 53–71.
2. Нұрпейіс К. Тарихи тұлғалар. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. - 376 б.
3. Аяган Б. Г., Касымов С.А. К вопросу об основах идеологии массовых политических репрессий // Архив хабаршысы. 2022. № 2. - С. 35-43.
4. Тайшыбай З. Қызылжар өңірі қалай Қазақ Республикасына қайтарылды? // Егемен Қазақстан. 12 Мамыр, 2021 ж.
5. Государственный архив Северо-Казахстанской области - ГА СКО. Ф. 43. Опись 1. Д. 7.
6. Тайшыбай З. Қызылжар өңірі қалай Қазақ Республикасына қайтарылды? // Егемен Қазақстан. 12 Мамыр, 2021 ж. - С. 3.
7. ГА СКО. Ф. 55. Оп. 7. Д.1.
8. ГА СКО. Ф. 55. Оп. 7. Д. 6.
9. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 – декабрь 1936 гг.). Сост. Базанова Ф.Н. Алма-Ата, Архивное управление МВД Казахской ССР, 1959. 282 с.
10. Муканов К. Джумагали Тлеулин. Документальная биография / К. Муканов. – Алматы: Издательство «Шелковый путь», 2005. - 216 с.
11. Елкей Н.Н., Садыков Т.С. Некоторые данные, касающиеся просветительской деятельности Хайретдина Болганбаева / Н.Н. Елкей, Т.С. Садыков // Известия Коми научного центра Уральского отделения Российской академии наук. Серия «История и филология». 2023. № 5 (63). - С. 130–137.
12. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 – декабрь 1936 гг.). Сост. Базанова Ф.Н. Алма-Ата, Архивное управление МВД Казахской ССР, 1959. (282 с.). - С. 250.
13. Центральный государственный архив Республики Казахстан - ЦГА РК. Ф.5. Оп. 9. Д. 145а.
14. Государственный Архив области Абай – ГА ОА. Ф. 115. Оп.1. Д. 22.
15. ЦентрАзия <https://centrasia.org/cnt2.php?st=1446914382>
16. ЦентрАзия <https://centrasia.org/cnt2.php?st=14469143823>
17. Прииртышская правда. 1928 Ноября 10. С. 2.
18. Прииртышская правда. 1928 Ноября 10. С. 3.
19. Российский Государственный Архив социально-политической истории - РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 25. Д. 1.
20. БД «Жертвы политического террора в СССР»; Сведения ДКНБ РК по г. Алматы; МВД Республики Казахстан; Книга памяти Алматинской обл. (Казахстан) <https://bessmertnybarak.ru/books/abc/?a=%D0%B1&number=4973>

МРНТИ 03.20

Мұқанова Гюльнар Қайроллақызы

Т.г.к., профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ИТарих және Этнология Институтының Астана қ. филиалының Жетекші ғылыми қызметкері,
Астана қ., e-mail: Gulnar.mukanova1963@gmail.com

РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНЫ БЕЙСЕНОВ МҰХАМЕТЖАН (1895 - 1938):
МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ӨМІРБАЯНЫҢ АНЫҚТАУ

Аңдатпа. Мұрағаттық зерттеулерге негізделген бұл мақалада саяси қуғын-сүргін құрбаны болған 1920-1930 жылдардағы қазақ жетекшісі Мұхаметжан Бейсеновтың (Бесенов, Бейсенов) өмірбаяны мен қызмет кезеңдерін қайта жаңғырту тәжірибесі көрсетіледі. Дереккөздерді зерттеу кезінде сыни талдау және тарихшылық принципі, дереккөздерді тексеру әдістері, салыстырмалы әдіс, сонымен қатар пәнаралық әдіс қолданылды. Жаппай сталиндік қуғын-сүргін құрбаны болған Алаш қайраткерлерінің тұлғалары туралы әріптестердің тақырыпқа байланысты еңбектері пайдаланылды.

Бейсеновтың сіңірген еңбегінің қатарында оның бірқатар саяси-қоғамдық маңызы бар оқиғаларға, атап айтқанда, 1921 жылы Ақмола губерниясының шекарасын белгілеу процесіне белсене қатысуы және Қазақ АССР Ақмола губерниялық атқару комитетінің құрылымында, сондай-ақ 1926 ж. Семей губерниялық халық азарту бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарған және Семей губерниялық «Қазақ тілі» газетінің 1927 ж. бас редакторының міндетін атқарған. Табылған сирек материалдар Бейсеновтың өмірбаянындағы аз белгілі фактілерді қалпына келтіруге ғана емес, зерттелетін кезеңдегі хронологиялық шеңберде осы журналист, публицисттің авторлығын баспа басылымдарында одан әрі анықтау мақсатында археологиялық экспедицияларды жалғастыру қажеттілігіне назар аударуға мүмкіндік берді. Оның 1920 жылға дейінгі жақын ортасын, басқа Алаш қайраткерлерімен, қазақ патриоттарымен араласатын ортасын, білімі мен әлеуметтік ортасын қалпына келтіру аса маңызды.

Түйін сөздер: Алаш, губерния, ревком, атқару комитеті, Әкімшілік бөлім, редактор, ГубОНО, Анненков, қуғын-сүргін, мұрағат.

IRSTI 03.20

Gyulnar K. Mukanova

*Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Branch
of the Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana city.
Astana, Kazakhstan, e-mail: Gulnar.mukanova1963@gmail.com*

VICTIM OF REPRESSION BEYSENOV MUKHAMEDZHAN (1895 - 1938): RECONSTRUCTION ON
ARCHIVAL SOURCES

Abstract. This article, based on archival research, presents the experience of historical reconstruction of the biography and stages of activity of the Kazakh leader Mukhamedzhan Beisenov (Besenov, Beisenov) of the 1920-1930s, who became a victim of political repression. In the study of sources, critical analysis and the principle of historicism, methods of verification of sources, the comparative method, and an interdisciplinary approach were used. The works of colleagues on related topics, on the personalities of Alash figures, victims of mass Stalinist repressions were used. Beisenov's merits include his active participation in a number of political and socially significant events, in particular, in the process of delimitation of the borders of the Akmola province in 1921 and work in the structure of the Akmola provincial executive committee of the Kazakh ASSR, as well as in the positions of head of the Semipalatinsk provincial department of public education in 1926 and editor-in-chief of the Semipalatinsk provincial newspaper in the Kazakh language "Kazakh Tili" in 1927. The discovered rare materials allowed not only to restore little-known facts from Beisenov's biography, but also to draw attention to the need to continue archaeological expeditions, with the aim of further identifying the authorship of this journalist, publicist in printed publications within the chronological framework of the period under study. It is important to reconstruct his immediate circle, his social circle with other Alash activists and Kazakh patriots before 1920, his educational background and social origin.

Keywords: Alash, Kazakh ASSR, province, revolutionary committee, executive committee, administrative department, editor, Annenkov, repressions, archives.

References:

1. Abylhozhin ZH.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. Kazhastanskaya tragediya // Voprosy istorii. 1989. № 7. S. 53–71.
2. Nырpejis K. Tarihi tуlralar. Almaty: Qazaq enciklopediyasy, 2007. - 376 b.
3. Ayagan B. G., Kasymov S.A. K voprosu ob osnovah ideologii massovyh politicheskikh repressij // Arhiv habarshysy. 2022. № 2. - S. 35-43.
4. Tajshybaj Z. Qyzylzhar oңiri qalaj Qazaq Respublikasyna qajtarylды? // Egemen Qazaqstan. 12 Mamyr, 2021 zh.
5. Gosudarstvennyj arhiv Severo-Kazhastanskoj oblasti - GA SKO. F. 43. Opis' 1. D. 7.
6. Tajshybaj Z. Qyzylzhar oңiri qalaj Qazaq Respublikasyna qajtarylды? // Egemen Qazaqstan. 12 Mamyr, 2021 zh. - S. 3.
7. GA SKO. F. 55. Op. 7. D.1.
8. GA SKO. F. 55. Op. 7. D.6.
9. Spravochnik po administrativno-territorial'nomu deleniyu Kazhastana (avgust 1920 – dekabr' 1936 gg.). Sost. Bazanova F.N. Alma-Ata, Arhivnoe upravlenie MVD Kazhastanskoj SSR, 1959. - 282 s.
10. Mukanov K. Dzhumagali Tleulin. Dokumental'naya biografiya. Almaty: Izdatel'stvo «Sheikovyj put'», 2005. - 216 s.
11. Elkej N.N., Sadykov T.S. Nekotorye dannye, kasayushchiesya prosvetitel'skoj deyatel'nosti Hajretkina Bolganbaeva / N.N. Elkej, T.S. Sadykov // Izvestiya Komi nauchnogo centra Ural'skogo otdeleniya Rossijskoj akademii nauk. Seriya «Istoriya i filologiya». 2023. № 5 (63). - S. 130–137.
12. Spravochnik po administrativno-territorial'nomu deleniyu Kazhastana (avgust 1920 – dekabr' 1936 gg.). Sost. Bazanova F.N. Alma-Ata, Arhivnoe upravlenie MVD Kazhastanskoj SSR, 1959. (282 s.) - S. 250.
13. Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazhastan - CGA RK. F.5. Op. 9. D. 145a.
14. Gosudarstvennyj Arhiv oblasti Abaj – GA OA. F. 115. Op.1. D. 22.
15. CentrAziya <https://centrasia.org/cnt2.php?st=1446914382>
16. CentrAziya <https://centrasia.org/cnt2.php?st=14469143823>
17. Priirtyshskaya pravda. 1928 Noyabrya 10. S. 2.
18. Priirtyshskaya pravda. 1928 Noyabrya 10. S. 3.
19. Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv social'no-politicheskoy istorii - RGASPI. F. 17. Op. 25. D. 1.
20. BD «ZHertvy politicheskogo terrora v SSSR»; Svedeniya DKNB RK po g.Almaty; MVD Respubliki Kazhastan; Kniga pamyati Almatinskoj obl. (Kazhastan) <https://bessmertnybarak.ru/books/abc/?a=%D0%B1&number=4973>

МРНТИ 76.01.09

УДК 614.2 (574.2)

Жалмурзина Айгуль Жанбараковна

Старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук Медицинского университета Астаны, докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагуна, г. Астана,
e-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru; aigul.zhalmurzina@knu.kg

Омарова Бибіжамал Қожахметовна

к.и.н., профессор, заведующая кафедры
Социально-гуманитарных наук Медицинского университета Астаны,
e-mail: Omarova.bibizhamal@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ С 1950-1980 ГОДЫ

Аннотация. Статья посвящена исследованию процессов становления и развития системы здравоохранения Костанайской области в 1950–1980-е годы в условиях послевоенного восстановления и масштабного освоения целинных земель. Проанализированы изменения в обеспеченности медицинскими кадрами, развитии материально-технической базы лечебных учреждений, а также в организации мероприятий по борьбе с инфекционными заболеваниями и травматизмом. Особое внимание уделено выявлению основных проблем, таких как дефицит квалифицированных специалистов, недостаточный уровень диагностики, нехватка оборудования и медикаментов.

Рассматривается влияние социально-экономических трансформаций на состояние системы медицинской помощи в регионе. Методологическую основу исследования составляют архивные документы, статистические материалы и специализированные публикации, что позволило комплексно оценить динамику развития здравоохранения Костанайской области в указанный период и определить ключевые факторы, повлиявшие на его трансформацию.

Ключевые слова: Здравоохранение, Костанайская область, послевоенный период, освоение целины, Целинный край, медицинские кадры, социальное развитие.

Введение

Здравоохранение представляет собой одну из ключевых сфер социальной политики, обеспечивающую сохранение и укрепление здоровья населения, формирование здорового образа жизни, а также доступность и качество медицинской помощи. Уровень развития системы здравоохранения отражает общий социально-экономический прогресс страны и её регионов, служа индикатором благополучия и устойчивого развития общества.

Актуальность изучения исторического развития здравоохранения обусловлена необходимостью глубокого осмысления процессов, происходивших в различные исторические периоды, для выявления факторов, повлиявших на становление современной медицинской системы. В контексте

советского периода особый интерес представляет развитие здравоохранения в Казахской ССР во второй половине XX века, особенно в 1950–1980-е годы, ознаменовавшиеся значительными преобразованиями в организации медицинской помощи, расширением инфраструктуры и кадрового потенциала, а также усилением роли государства в сфере охраны здоровья.

Особое внимание в данном исследовании уделено региональному аспекту – развитию системы здравоохранения в Костанайской области, как одному из важных индустриально-аграрных регионов Казахстана. Изучение данной темы позволяет рассмотреть, каким образом реализовывалась государственная медицинская политика на местах, особенно в условиях послевоенного восстановления, демографических изменений и массового освоения целинных земель. Последнее стало важнейшим социально-экономическим явлением, вызвавшим резкий рост численности населения, увеличившим нагрузку на систему здравоохранения и актуализировавшим необходимость её адаптации к новым реалиям.

Целью настоящей статьи является всесторонний анализ специфики развития здравоохранения в Костанайской области в 1950–1980-е годы, с акцентом на такие ключевые направления, как кадровое обеспечение, динамика заболеваемости, развитие материально-технической базы и инфраструктуры медицинских учреждений. Кроме того, исследование направлено на оценку вклада региональной медицинской системы в общее социально-экономическое развитие области и улучшение качества жизни населения в период интенсивных преобразований.

Методологическая основа исследования включает как качественные, так и количественные методы исторического и статистического анализа. В качестве источников информации использованы архивные документы, публикации профильных изданий, включая журнал «Здравоохранение Казахстана», а также тематические научные и публицистические статьи, посвящённые медицинскому обеспечению в республике и на региональном уровне. Особую ценность представляет информация, содержащаяся в издании под редакцией И.К. Тернова «Кустанай – Костанай: Очерки истории с 1936 по 2013 годы», в котором, в частности, указывается, что уже в 1948 году медицинская инфраструктура города Кустаная включала ряд специализированных стационаров, находившихся в ведении городского отдела здравоохранения. Среди них были: **областная больница им. Ленина на 150 коек**, а также специализированные учреждения – венбольница на 35 коек, бруцеллёзная на 30 коек, глазная на 15 коек, инфекционная на 50 коек, туберкулёзная на 50 коек, трахоматозная на 45 коек, городская детская на 40 коек, грибовая на 70 коек, родильный дом на 45 коек и психоневрологическая больница на 30 коек. Эти учреждения служили ключевыми базами для практического обучения студентов Кустанайской фельдшерско-акушерской школы. Помимо больничной сети, горздравотдел курировал врачебные здравпункты на заводе №514 и фабрике «Большевичка», фельдшерский пункт кожкомбината им. Дзержинского, службу скорой помощи и клиническую лабораторию». [16, 263 с.].

Основная часть

С началом 1950-х годов система здравоохранения Кустанайской области вступила в этап масштабной трансформации, вызванной необходимостью адаптации к изменяющимся социально-экономическим условиям послевоенного времени. Эти изменения сопровождались укрупнением медицинских учреждений, их функциональной интеграцией и стремлением к формированию более централизованной модели управления отраслью.

К 1950 году в структуру городского здравоохранения был включён ряд ключевых учреждений, включая Кустанайскую областную больницу им. Ленина, которая, помимо стационарной помощи, охватывала поликлиническое обслуживание, службу скорой помощи, санитарную авиацию и физиотерапевтическое отделение. Существенные преобразования произошли и в детской медицинской службе: объединены детская соматическая больница, инфекционная служба, консультация, туберкулёзная кухня и профилактическое направление. Наряду с этим продолжали функционировать специализированные диспансеры, включая туберкулёзный (с отделениями для детей и взрослых), кожно-венерологический диспансер, психоневрологический диспансер, а также глазная лечебница с трахоматозным отделением, родильный дом, дом ребёнка, инфекционная

больница, детские ясли, санитарно-эпидемиологическая и малярийная станции, Дом санитарного просвещения [16, с. 263].

Уже к 1950 году наблюдается тенденция к централизации и расширению функционала медицинских учреждений, что свидетельствует о становлении модели комплексного медицинского обслуживания, ориентированного на оказание как амбулаторной, так и стационарной помощи, включая экстренные и реабилитационные мероприятия.

Однако на фоне организационного роста сохранялись кадровые сложности. Штатное расписание предусматривало 112 ставок врачей и 227,25 ставок среднего медицинского персонала, из которых были заняты соответственно 105,5 и 225,25 ставок [[16, с. 263]. При этом в области функционировало всего 49 участковых больниц, что ограничивало охват населения, особенно в сельской местности [12, с. 146].

Кадровая нестабильность особенно остро проявлялась в начале 1950-х годов. Так, в 1952 году в область прибыло 46 врачей, в то время как 39 покинули регион. В 1953 году ситуация ухудшилась: прибыло лишь 26 врачей, тогда как уехали 41, что свидетельствует о высокой текучести кадров и недостаточной эффективности существующих механизмов их закрепления на местах [1, с. 5].

Первая половина 1950-х годов стала важным этапом в структурной модернизации здравоохранения Кустанайской области. Расширение и укрупнение медицинской инфраструктуры позволили повысить уровень медицинского обслуживания населения, однако сохранявшийся дефицит кадров оставался системной проблемой, сдерживающей дальнейшее развитие отрасли и реализацию задач, поставленных государственной социальной политикой.

В период активного освоения целинных и залежных земель Министерство здравоохранения СССР направило в Казахскую ССР группу научных работников. Их задача заключалась в оказании практической помощи по организации медицинского обслуживания тружеников МТС, совхозов и колхозов в районах целины. Эта группа, состоящая из специалистов Академии медицинских наук и научно-исследовательских институтов Казахстана, не только проводила организационно-практическую работу, но и глубоко изучала ряд ключевых вопросов, касающихся медико-санитарного обслуживания населения. Среди них были: организация и методика медицинского обслуживания и диспансеризации сельского населения, определение рациональных штатных нормативов для лечебно-профилактических учреждений, вопросы гигиены труда в колхозах, совхозах и МТС, профилактика инфекционных и других заболеваний, выбор строительных площадок, планирование и благоустройство населенных пунктов. Коллектив Челябинского медицинского института был прикреплен к Кустанайской области [11, с. 5].

В итоге работа научных сотрудников внесла значительный вклад в формирование системы здравоохранения на осваиваемых территориях, охватив широкий спектр медико-санитарных задач.

В условиях активного освоения целинных и залежных земель в Кустанайской области в 1950-е годы вопросы медицинского обеспечения сельского населения приобрели особую значимость. Уже с первых дней начала весенне-полевых работ руководство совхозов и органов здравоохранения организовывало развертывание полевых медицинских пунктов. В частности, на месте будущих центральных усадеб и отделений совхозов оперативно создавались временные госпитальные структуры, размещённые в палатках. Одновременно принимались меры по санитарно-гигиеническому обеспечению рабочих: организовывались бани, проводилась дезинфекция одежды, постельного белья и вещей, обеспечивалось регулярное медицинское обслуживание рабочих, часто находившихся в удалённых бригадах [3, с. 12].

Резкий рост численности населения, связанный с миграцией в регион и развитием сельскохозяйственного производства, обусловил необходимость наращивания потенциала городской и сельской медицинской инфраструктуры. К 1953 году в Кустанае функционировали 7 стационарных лечебных учреждений, 5 профилактических организаций и 6 медицинских пунктов. Совокупный коечный фонд составлял 645 мест, а общее число медицинских работников превышало 200 человек [16, с. 289].

По данным административной статистики, площадь Кустанайской области составляла 19,5 млн кв. метров. На этой территории было размещено 202 совхоза, дополнительно 12 откормочных совхозов и 10 колхозов. В совхозной системе насчитывалось 727 отделений, а в откормочных –

ещё 32. Общая площадь освоенных посевных земель достигла 5 млн гектаров. Население региона составляло около 833 тыс. человек, из которых более 555 тыс. проживали в сельской местности [4, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.27. Л.110.].

Для обеспечения медицинской помощи сельскому населению к началу освоения целинных земель в области функционировало 16 районных больниц с совокупным коечным фондом в 910 мест, а также 116 участковых больниц на 1665 коек. Всего в сельской местности размещалось 2670 коек. Однако уровень обеспеченности койко-местами оставался низким: в среднем по области он составлял 3,3 на 1000 сельского населения, а в некоторых районах – значительно ниже, например, в Кустанайском районе этот показатель составлял всего 0,3 [4, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.27. Л.110.].

В период активного освоения целины (1954–1956 гг.) в совхозах было организовано 113 новых 10-коечных больниц. Начиная с 1957 года началась поэтапная реорганизация мелких учреждений в более крупные медицинские комплексы. К 1960 году в области функционировали две 50-коечные больницы (Введенская и Пешковская), две больницы на 35 коек, 17 учреждений по 25 коек, 10 - по 15 коек и 76 - по 10 коек [5, с. 110]. Процесс укрупнения продолжался и в 1961 году: из 116 участковых больниц 99 функционировали с различным количеством коек - 42 больницы на 10 коек, 5 - на 15 коек, 45 - на 25 коек, 5 - на 35 коек и 2 - на 50 коек [4, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.27. Л.110.].

Параллельно развивалась и стационарная база городского здравоохранения. Весной 1956 года было начато строительство новых корпусов Кустанайской областной больницы им. Ленина, включающих хирургическое, терапевтическое, родильное и инфекционное отделения. Одновременно возводились здания областной санитарно-эпидемиологической станции, онкологического диспансера со стационаром на 75 коек и детской инфекционной больницы с поликлиническим отделением [16, с. 289].

Несмотря на предпринимаемые усилия по расширению коечного фонда и строительству новых объектов, проблема кадрового дефицита сохранялась. К 1957 году на 10 000 сельского населения приходилось лишь 10 врачебных должностей, что значительно ниже минимальных стандартов обеспеченности. Аналогичная ситуация наблюдалась и в городах: при норме 100 коек приходилось лишь 32 врача, что серьёзно ограничивало возможности по оказанию квалифицированной медицинской помощи [2, с. 77].

Высокий уровень смертности от крупозной пневмонии оставался одной из значимых проблем здравоохранения в области. По данным на 1956 год, летальность при крупозной пневмонии в Кустанайской области была одной из самых высоких в республике. Летальность в 36 больницах области варьировалась от 3,3 до 3,6%, в некоторых больницах этот показатель превышал 4%. Это связано с недостаточной квалификацией медицинского персонала и низким уровнем диагностики, так как диагноз крупозной пневмонии подтверждался лишь в 73–80% случаев, что значительно ниже, чем в других регионах Казахстана [15, с. 5].

Можно сказать, в сельской местности оставался высоким уровень травматизма. В 1956 году травматические повреждения стали основной причиной обращений в амбулаторные учреждения, а количество тяжёлых травм, ведущих к инвалидности, с каждым годом увеличивалось. В связи с этим местные органы здравоохранения активно занимались профилактикой сельскохозяйственного травматизма, однако, несмотря на усилия, ситуация оставалась сложной, что поднимало вопросы о необходимости более комплексного подхода [12, с.16].

Таблица 1 – Процент госпитализации по отдельным видам заболеваний на 1958-1960 гг.

№	Название болезни	1958 г.	1959 г	1960 г
1	Крупозная пневмония	87,6	100	100
2	Очаговая пневмония	71,6	98,6	100
3	Гипертоническая болезнь	26,9	35,6	52,0
4	Ревматическая заболевания сердце суставов	61,6	54,3	62,3
5	В т.ч. ревматические пороки	39,0	56,3	59,1
6	Язвенная болезнь желудка и 12 пер. кишки	30,9	70,9	44,0
7	Инфаркт миокарда	61,9	100	60,0

Создание Целинного края в 1960 году и включение в его состав Кустанайской области оказали значительное влияние на развитие системы здравоохранения региона, как в институциональном, так и в кадрово-ресурсном аспектах. Новая административная структура способствовала усилению централизации управления, перераспределению финансовых ресурсов и активизации инвестиционной политики в сфере здравоохранения.

На момент образования края большинство медицинских учреждений Кустанайской области находились в неудовлетворительном состоянии. Больницы и амбулатории, как правило, размещались в приспособленных, не предназначенных для лечебных целей помещениях, что существенно ограничивало возможности оказания качественной медицинской помощи. Однако в период с 1961 по 1965 годы в рамках краевой программы модернизации здравоохранения объёмы финансирования строительства медицинских объектов возросли более чем в три раза – с 3,5 млн до 11 млн рублей. Это позволило приступить к системному обновлению лечебно-профилактической сети: были построены три крупные областные больницы – в Кустанае, Кокчетаве и Целинограде, а также ряд новых городских, районных и участковых лечебных учреждений. Совокупная коечная мощность новых объектов превысила 4000 мест. Благодаря этому средняя вместимость участковых больниц увеличилась до 26 коек, районных – до 147, городских – до 133, а областных – до 313 коек, что значительно улучшило показатели доступности стационарной помощи [5, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.6. Л.1, 2, 3.].

Важным направлением краевой политики стало обеспечение учреждений квалифицированными кадрами. В 1961 году в Целинный край было направлено 539 врачей, из которых 120 приступили к работе в Кустанайской области. Все прибывшие специалисты были трудоустроены в лечебно-профилактические учреждения региона, при этом не зафиксировано случаев увольнения или оттока кадров в другие регионы, что свидетельствует о создании благоприятных условий для их закрепления [6, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.6. Л.7.].

Параллельно с кадровыми вливаниями происходило масштабное наращивание коечного фонда. В 1961 году он увеличился на 2095 коек, что превысило показатели предыдущих лет. В городской местности прирост составил 1680 коек, из которых 390 были открыты в Кустанайской области. В сельских районах введено дополнительно 1080 коек, из них 350 – в Кустанайской области. Значительные изменения произошли и в системе психоневрологической помощи: общее число коек в психиатрических учреждениях увеличилось на 275, включая 50 коек, организованных в Кустанайской области [6, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.6. Л.16.].

Несмотря на достигнутые успехи, уже в 1962 году обозначились серьёзные проблемы с укомплектованностью кадров, особенно в первичном звене здравоохранения. Так, 138 участковых больниц Целинного края испытывали дефицит врачей, при этом 52 из них располагались в Кустанайской области. Острая нехватка квалифицированных специалистов наблюдалась и на фельдшерско-акушерских пунктах (ФАП): 95 ФАПов в Кустанайской области функционировали без акушеров, что негативно сказывалось на доступности и качестве акушерско-гинекологической помощи в сельских районах [6, с. 20].

Создание Целинного края стало важным катализатором для модернизации системы здравоохранения Кустанайской области, что выразилось в значительном увеличении финансирования, строительстве новых объектов и привлечении кадров. Однако устойчивость этих преобразований во многом сдерживалась сохранявшимися диспропорциями в кадровом обеспечении, особенно на уровне первичного звена в сельской местности.

Во второй половине 1950-х – начале 1960-х годов, несмотря на общий прогресс в развитии здравоохранения Кустанайской области, сохранялись серьёзные структурные и организационные проблемы, особенно в системе педиатрической помощи. Так, уже в 1962 году была зафиксирована перегруженность детских соматических коек как в городах области, так и в районных больницах. Наибольшее напряжение наблюдалось в детских стационарах областных центров, где фактическое число госпитализаций значительно превышало санитарные нормативы, а условия содержания больных оставались неудовлетворительными ввиду отсутствия специально оборудованных помещений [6, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.6. Л.34.].

В ряде направлений работа органов здравоохранения демонстрировала положительную динамику. Медицинский Совет Целинного краевого отдела здравоохранения в 1962 году отметил, что в Кустанайской области проделана значительная работа по улучшению лечебно-профилактического обслуживания сельского населения. В частности, только за 1961–1962 годы в сельской местности было развернуто дополнительно 1290 коек. Строились новые учреждения, расширялась сеть маломощных больниц, проводилась работа по приближению специализированной помощи к отдалённым районам. Существенно улучшилось материально-техническое оснащение лечебных учреждений: обновлялось медико-санитарное имущество, поступал санитарный транспорт и современное оборудование. Особо подчёркивался рост числа врачей в сельской местности: с 189 человек в 1960 году до 249 в 1961 году [7, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.31. Л.170.].

Однако в работе областного здравоохранения сохранялись существенные недостатки. В частности, недостаточно активно проводилась реорганизация фельдшерских пунктов в фельдшерско-акушерские пункты (ФАП) со стационаром на 3 койки. Это влекло за собой ослабление первичного звена медицинской помощи, снижало доступность стационарного лечения в отдалённых районах и способствовало высокой текучести среднего медицинского персонала. Последствиями таких упущений становилось ухудшение качества профилактической и лечебной работы. Например, в Орджоникидзевском районе из 24 действующих медицинских пунктов лишь 6 имели койки для стационарного лечения [7, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.31. Л.175.].

1. На фоне этих организационных проблем эпидемиологическая ситуация в области оставалась сложной. Хотя в 1962 году отмечено снижение заболеваемости дизентерией на 10,5 %, дифтерией - на 42 %, скарлатиной - на 11,2 %, а также по другим кишечным инфекциям, в целом уровень заболеваемости оставался высоким. При этом мероприятия по профилактике и контролю над распространением инфекций в ряде случаев проводились неудовлетворительно, что ограничивало эффективность эпидемиологического надзора [7, ГАГА. Ф.168. О.1. Д.31. Л.181.].

К середине 1960-х годов в учреждениях здравоохранения Кустанайской области предпринимались попытки внедрения новых методов физиотерапии. Так, в 1964 году в стационарах начали применяться водолечение, грязелечение и иглорефлексотерапия. Однако из-за ограниченных площадей терапевтических отделений физиотерапевтические кабинеты оставались маломощными и слабо оснащёнными, что сдерживало полноценное использование физических методов лечения [8, ГАГА. Ф. 168 О. 1. Д. 37. Л.46.].

Важным направлением специализированной помощи стало развитие кардио-ревматологической службы. В 1963 году в Целинном крае функционировали два кардио-ревматологических центра - в Кустанайской и Кокчетавской областях. В 1964 году в городе Джетыгара был открыт дополнительный кардио-ревматологический кабинет, что стало важным шагом в направлении дифференцированной терапии сердечно-сосудистых и ревматических заболеваний на районном уровне [8, ГАГА. Ф. 168 О. 1. Д. 37. Л.70.].

В 1964 году в Кустанайской области продолжилось планомерное расширение коечного фонда, в том числе за счёт терапевтических отделений. Прирост составил 99 коек: 5 коек добавлено в городской местности и 94 - в сельской [8, с. 110]. В сфере борьбы с туберкулёзом также наблюдалось значительное развитие: к 1965 году в области было развернуто 1355 специализированных коек, из которых 830 приходилось на сельские районы и 525 - на города.

Медицинская инфраструктура противотуберкулёзной службы включала ряд крупных учреждений: областной диспансер на 205 коек, городской туберкулёзный диспансер в Рудном на 150 коек, при котором с 1963 года функционировало хирургическое отделение на 50 коек, предназначенное для оказания специализированной хирургической помощи туберкулёзным больным. В других районах области работали диспансеры и стационары различной мощности: тубдиспансеры в Джетыгаре (10 коек), Пресногорьковке (120 коек), п. Тургай Джангельдинского района (45 коек), Урицком районе (25 коек). Кроме того, функционировали две самостоятельные туберкулёзные больницы на 100 коек каждая - Валерьяновская и Чурановская. В остальных 14 районах области специализированных противотуберкулёзных учреждений не имелось, что свидетельствовало о неравномерности территориального охвата специализированной медицинской помощью [9, ГАГА. Ф. 168 О.1. Д. 64. Лл. 33, 34.].

В период с 1961 по 1965 годы Целинный край в целом и Кустанайская область в частности достигли заметных успехов в развитии системы здравоохранения. Это выразилось в увеличении финансирования, расширении сети лечебных учреждений, значительном приросте коек, а также в стабилизации кадрового состава. Однако уже к 1962 году стали проявляться системные проблемы: сохранялся дефицит врачей и акушеров, особенно в участковых больницах и фельдшерско-акушерских пунктах (ФАПах), что затрудняло развитие первичного звена. Перегруженность детских соматических коек в условиях отсутствия специализированных помещений свидетельствовала о несбалансированности между ростом инфраструктуры и качественными параметрами оказания медицинской помощи. Отмеченные проблемы подчеркивают необходимость комплексного подхода к планированию системы здравоохранения, ориентированного не только на количественные показатели, но и на улучшение условий труда медицинских работников, соблюдение санитарных норм и обеспечение специфических потребностей различных категорий населения, особенно детей.

В 1971 году в области было дополнительно развернуто 515 коек, из которых 96 % размещались в новых, специально построенных зданиях, что положительно сказалось на условиях оказания медицинской помощи. Существенным шагом в развитии специализированной помощи стало открытие в 1972 году психиатрической больницы на 400 коек и нового туберкулёзного диспансера на 100 коек [14, с. 11]. Тем не менее, кадровая проблема в сельской местности оставалась острой. Дефицит врачей и неэффективное распределение медицинских работников ограничивали возможности по улучшению качества обслуживания и затрудняли выполнение профилактических и лечебных мероприятий.

На начало 1972 года в области функционировало 1230 хирургических коек, что соответствовало 13,8 койки на 10 тысяч жителей. Однако возможности травматологической помощи оставались ограниченными: 60 коек было выделено в областной больнице, 40 - в Кустанайской городской больнице, 45 - в Рудненской городской больнице, 20 - в медсанчасти, 30 - в Джетыгаринской районной больнице. Учитывая рост численности населения и увеличение травматизма, данных мощностей было недостаточно для полноценного удовлетворения потребностей региона в хирургической и травматологической помощи [13, с. 6].

Несмотря на заметные успехи в развитии инфраструктуры здравоохранения Кустанайской области во второй половине XX века, проблемы, связанные с качеством оказания медицинской помощи, продолжали сохраняться. Одним из индикаторов низкой эффективности медицинских услуг являлась высокая летальность при острых заболеваниях, в частности, при крупозной пневмонии. Улучшение материально-технической базы и расширение коечного фонда не всегда сопровождалось повышением качества диагностических и лечебных мероприятий. Отмечались случаи неточной диагностики и запоздалого госпитализирования пациентов. По статистическим данным, 68 % больных в области госпитализировались лишь на четвёртые сутки заболевания, что существенно снижало шансы на благоприятный исход [15, с. 5].

Кроме того, высокий уровень травматизма и частота ошибок при оказании неотложной медицинской помощи оставались актуальными вызовами, что указывало на недостаточную подготовку медицинского персонала и проблемы в организации экстренного реагирования. Эти факты свидетельствуют о структурном дисбалансе между количественным развитием и качественными характеристиками системы здравоохранения, особенно в условиях высокой нагрузки на учреждения.

С началом 1980-х годов в Кустанайской области была инициирована новая волна реформ, направленных на улучшение доступности и качества медицинской помощи. Одним из ключевых достижений стало увеличение коечного фонда в областной больнице им. Ленина, где к 1987 году число коек достигло 925. Это позволило частично решить проблему переполненности стационаров и расширить возможности специализированного лечения. Параллельно продолжалась работа по укреплению кадрового потенциала. Однако проблема текучести и недостаточной квалификации персонала оставалась нерешённой, что ограничивало эффективность проводимых преобразований [13, с. 146].

Важным направлением санитарно-гигиенической политики того периода стало внедрение инициативных форм участия населения в улучшении санитарного состояния населённых пунктов. Примером может служить тарановское движение, зародившееся в Тарановском районе. В рамках этого движения местные жители активно включились в мероприятия по благоустройству территорий, строительству санитарных объектов, улучшению условий проживания и профилактике инфекционных заболеваний. Несмотря на положительные результаты, достигнутые в отдельных районах, ограниченное участие медицинских работников в реализации подобных инициатив снижало их общую эффективность, особенно в отдалённых сельских населённых пунктах, где роль профессионального гигиенического контроля была критически важной [12, с. 21].

Здравоохранение Кустанайской области в 1960–1980-х годах развивалось в условиях постоянного поиска баланса между расширением материально-технической базы, улучшением кадрового обеспечения и необходимостью повышения качества медицинских услуг. Сложности, связанные с поздней диагностикой, неравномерным кадровым обеспечением, перегрузкой учреждений и недостаточной координацией с санитарными службами, подчеркивают необходимость комплексного подхода к региональной политике в сфере охраны здоровья.

Заключение

В заключении можно сказать, что в Костанайской области по сравнению с первой половиной XX века в середине столетия меры по улучшению медицинской помощи населению стали активно реализовываться. Существенно увеличилось количество больничных коек, повысился уровень обеспеченности медицинскими кадрами. В сельской местности, особенно в период освоения целины, активно велась работа по организации медицинской помощи населению. Постепенно укреплялась материально-техническая база санитарно-эпидемиологических учреждений, что привело к росту числа врачей санитарно-эпидемиологического профиля.

Однако сеть лечебно-профилактических учреждений по-прежнему оставалась недостаточной, особенно в сельских районах сохранялся низкий уровень оснащённости медицинских учреждений. Санитарный контроль за состоянием окружающей среды, условиями труда и быта населения проводился в недостаточной степени. Сохранялся дефицит врачей и среднего медицинского персонала, а также острая нехватка современной медицинской техники, лечебно-диагностического оборудования, инструментов и лекарственных средств. В связи с этим вопросы укрепления материально-технической базы медицинских учреждений, достаточного обеспечения врачебными кадрами и повышения качества медицинского обслуживания в сельской местности долгое время оставались актуальными.

Список использованных источников и литературы:

1. Акильбеков Ш.А. Здравоохранение Казахстана: ежемесячный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №5, -1954, - С. 3-6.
2. Бейсебаев М. Здравоохранение Казахстана: ежемесячный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №4-5, -1957, - С.74-78.
3. Великанов И.И. и Баранова А.И. Здравоохранение Казахстана: ежемесячный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №1-3, -1955, - С. 11-14.
4. Государственный Архив города Астаны (далее – ГАГА). Ф.168. О.1. Д.27. Лл.110, 111.
5. ГАГА. Ф.168. О.1. Д.6. Лл.1, 2, 3.
6. ГАГА. Ф.168. О.1. Д.6. Лл.7, 16, 20, 34.
7. ГАГА. Ф.168. О.1. Д.31. Лл.170, 175, 181.
8. ГАГА. Ф. 168 О. 1. Д. 37. Лл.46, 110.
9. ГАГА. Ф. 168 О.1. Д. 64. Лл. 33, 34.
10. Исмагулов Н.Г. Здравоохранение Казахстана: ежемесячный научно-практический журнал // Алма-Ата, №2 (323), - 1973, - С.6-8.
11. Каракулов И.К. Здравоохранение Казахстана: ежемесячный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №4-6, -1954,- С.3-7.

12. Карынбаев С.Р. Здравосохранение Казахстана: ежемесечный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №4-5, - 1957,- С. 13-24.
13. Костанайская область. Энциклопедия. – Алматы: Издательство «Арыс», 2006. – 736 с.
14. Лузина З.Т. Здравосохранение Казахстана: ежемесечный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №2 (323), -1973,- С.11-12.
15. Сеньков Н.О. Здравосохранение Казахстана: ежемесечный научно-практический журнал // Казахское государственное издательство, Алма-Ата, №6, -1951, - С. 3-8.
16. Тернов И.К. Кустанай – Костанай: Очерки истории с 1936 по 2013 годы. Костанай: ТОО «Костанай полиграфия», 2013. - 800 с.

XFTAP 76.01.09

Жалмурзина Айгуль Жанбараковна

*Астана медицина университеті, Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университетінің докторанты, Астана қ.,
e-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru; aigul.zhalmurzina@knu.kg*

Омарова Бибіжамал Қожахметқызы

*т. г. к., профессор, Астана медицина университеті, Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар кафедрасының меңгерушісі,
e-mail: Omarova.bibizhamal@mail.ru*

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНДА 1950-1980 ЖЫЛДАРДАН БАСТАП ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақала соғыстан кейінгі қалпына келтіру және Тың жерлерді ауқымды игеру жағдайында 1950-1980 жылдары Қостанай облысының Денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен даму процесстерін зерттеуге арналған. Медициналық кадрлармен қамтамасыз етудегі, емдеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасын дамытудағы, сондай-ақ жұқпалы аурулар мен жарақаттануға қарсы күрес жөніндегі іс-шараларды ұйымдастырудағы өзгерістер талданған. Білікті мамандардың тапшылығы, диагностика деңгейінің жеткіліксіздігі, жабдықтар мен дәрі-дәрмектердің жетіспеушілігі сияқты негізгі проблемаларды анықтауға ерекше назар аударылады. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің аймақтағы медициналық көмек жүйесінің жағдайына әсері қарастырылуда. Зерттеудің әдіснамалық негізін мұрағаттық құжаттар, статистикалық материалдар және мамандандырылған Жарияланымдар құрайды, бұл аталған кезеңде Қостанай облысының Денсаулық сақтау дамуының серпінін кешенді бағалауға және оның трансформациясына әсер еткен негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Денсаулық сақтау, Қостанай облысы, соғыстан кейінгі кезең, тың игеру, тың өлке, медициналық кадрлар, әлеуметтік даму.

IRSTI 76.01.09

A.Zh. Zhalmurzina

*Senior lecturer at the Department of Social Sciences and Humanities of Astana Medical University, doctoral student at the Zhusup Balasagun Kyrgyz National University, Astana,
e-mail: aigul.zhalmurzin@mail.ru; aigul.zhalmurzina@knu.kg*

B.K. Omarova

*Candidate of Historical Sciences, Professor, Head of the Department Social and Humanitarian Sciences of Astana Medical University,
e-mail: Omarova.bibizhamal@mail.ru*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE HEALTHCARE SYSTEM IN KOSTANAY REGION
FROM 1950-1980

Abstract. *The article is devoted to the study of the processes of formation and development of the healthcare system of Kostanay region in the 1950s and 1980s in the context of post-war reconstruction and large-scale development of virgin lands. The changes in the provision of medical personnel, the development of the material and technical base of medical institutions, as well as in the organization of measures to combat infectious diseases and injuries are analyzed. Special attention is paid to identifying the main problems, such as the shortage of qualified specialists, insufficient diagnostic level, lack of equipment and medicines. The impact of socio-economic transformations on the state of the medical care system in the region is considered. The methodological basis of the study consists of archival documents, statistical materials and specialized publications, which made it possible to comprehensively assess the dynamics of healthcare development in Kostanay region during this period and identify the key factors that influenced its transformation.*

Keywords: *Healthcare, Kostanay region, post-war period, virgin land development, Virgin land, medical personnel, social development.*

References

1. Akil'bekov SH.A. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №5, -1954, - S. 3-6.
2. Bejsebaev M. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №4-5, -1957, - S.74-78.
3. Velikanov I.I. i Baranova A.I. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №1-3, -1955, - S. 11-14.
4. Gosudarstvennyj Arhiv goroda Astany (dal'she – GAgA). F.168. O.1. D.27. Ll.110, 111.
5. GAgA. F.168. O.1. D.6. Ll.1, 2, 3.
6. GAgA. F.168. O.1. D.6. Ll.7, 16, 20, 34.
7. GAgA. F.168. O.1. D.31. Ll.170, 175, 181.
8. GAgA. F. 168 O. 1. D. 37. Ll.46, 110.
9. GAgA. F. 168 O.1. D. 64. Ll. 33, 34.
10. Ismagulov N.G. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Alma-Ata, №2 (323), - 1973, - S.6-8.
11. Karakulov I.K. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №4-6, -1954, - S.3-7.
12. Karynbaev S.R. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №4-5, - 1957, - S. 13-24.
13. Kostanajskaya oblast'. Enciklopediya. – Almaty: Izdatel'stvo «Arys», 2006. – 736 s.
14. Luzina Z.T. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №2 (323), -1973, - S.11-12.
15. Sen'kov N.O. Zdravoohranenie Kazahstana: ezhemesyachnyj nauchno-prakticheskij zhurnal // Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Alma-Ata, №6, -1951, - S. 3-8.
16. Ternov I.K. Kustanaj – Kostanaj: Oчерки istorii s 1936 po 2013 gody. Kostanaj: TOO «Kostanaj poligrafiya», 2013. - 800 s.

Ғазиза Тұрмағанбетқызы Исахан

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы
қызметінің басшысы, Астана қ. E-mail:isakhang@bk.ru

Ә. СЕМБИНОВТЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

*Он сезіз жасында майданға аттанып, өмір мен өлімнің арасында
от кешкен даңқты батыр Әлмұқан Оспанұлы Сембинов Ақмола
облысының Ақмола ауданында 1924 жылы 21 сәуірде дүниеге келген.*

Дүйсекей байдың қызы Рысқали кезінде әкесіне жалданып жұмыс істеп жүрген, қолынан өнер тамған, алтын-күмістен әшекей бұйымдар жасайтын зергер «алтыншы Оспанмен» көңіл жарастырып, әкесі рұқсат бермеген соң қашып кетеді. Үй-күйі жоқ жастар біраз қиындық көреді, дүниеге екі ұл келеді. Азамат соғысы кезінде, 1918-1920 жылдары Ақмола өңірінде әр түрлі жұқпалы аурулар тарағаны, аштық жайлағаны тарихтан белгілі. Ақмола қаласы маңындағы қазіргі Оразақ ауылында тұратын Оспан да, ұлдары да сүзек ауруынан төсек тартып жатып қалады. Оспан мен балаларының ыстығы көтеріліп, еріндері кезеріп, жағдайы күннен күнге нашарлай береді. Рысқали ана көз жасына ерік береді. Сонда ересектеу, 10-11 жастағы баласы «Анашым, жылама, біз өлеміз, біздің орнымызды басатын бізден де күшті батыр ұлдарыңыз болады», – дейді. Рысқали екі ұлынан айырылады, Оспанның беті бері қарай бастайды. «Оспан аман болса мен тағы ұл табамын» деп, Рысқали ана бойын тез жинап алады [1]. Артынша Алтыншаш атты қызы, ал Оспан 40-тың бел ортасына келгенде Әлмұқан атты ұлы, 1933 жылы Мария дүниеге келеді.

Оспан мен Рысқали 1924 жылы дүниеге ұл келгенде, қайғы жұттырған қазаны ұмытып, келешекке үміт арта қуанды. Сол жылы ата-анасы Ақмола қаласына көшіп келеді. Әкесі Оспан темір жол бойына слесарь болып жұмысқа орналасады. Әлмұқан 1933-1942 жылдары орта мектепте оқиды. Есіл мен Нұраның жағасында қос өзеннің ортасында еркін өскен Әлмұқан әкесімен балық аулап, аңға шығып, даланың қыр-сырына қанығып өседі. Мектепте футбол, хоккей ойындарына қатысып, жарыстардан шет қалмайды. Архив деректері бойынша ол Ақмола станциясындағы №32 орта мектепті 1942 жылы аяқтайды, сонымен қатар Ақмола аудандық халыққа білім беру бөлімінің 1942 жылғы 7 наурыздағы №93 бұйрығымен Островной ауылындағы жеті жылдық мектепке жұмысқа орналасып, сол жылдың наурыз айынан бастап 5-7 сыныптарға қазақ тілінен, дене шынықтыру пәндерінен сабақ береді [2].

1943 жылдың ақпанынан бастап соғыс аяқталғанға дейін Ә. Сембинов 2-Беларусь майданына қарасты 1210-жаяу әскер полкінің, 362-атқыштар дивизиясы барлаушылар ротасының құрамында жау тылына талай рет аттанып, тың мәліметтер жеткізді. Жаумен бетпе-бет шайқасып, ерлік пен батылдықтың жарқын үлгісін көрсетті.

Үш жыл бойы жау тылын шолып, майданның қиямет-қайымын көзімен көрген Әлмұқан нағыз майдангерге айналды. Ол үшін сақтық – тірі қалудың кепілі, сергектік – әр қадамының серігі еді.

Қара түнді жамылып, жау шебіне жортқан сәттері аз болмады. Ажалмен сан мәрте беттесіп жүріп, «тіл» де әкелді, жаудың оқ жаудырған ұяларын, темір тісті техникасы мен қырып-жоятын қаруын дәлме-дәл әшкерелеп, шешуші сәттерде қажет деректі штабқа уақтылы жеткізіп отырды. Сол бойынша әскери бөлімшенің орталық штабында жаудың ниет- ниғылы алдын-ала мұқият ескеріліп, соғыс жоспары жасалатын. Майдандағы әр қимыл – шабуыл не шегіну, қорғаныс шебін нықтау не қарсы соққы беру – барлығы барлаушылардың өмірін бәйгеге тіге жүріп жеткізген мәліметіне сүйеніп шешілетін.

Ә.Сембинов 18 жаста. 1942 жыл. ҚРҰМ НҚ
19247

Әкесі Оспан, анасы Рысқали Дүйсекейқызы,
қарындасы Мария және жиені Аманкелді.
1946 ж.

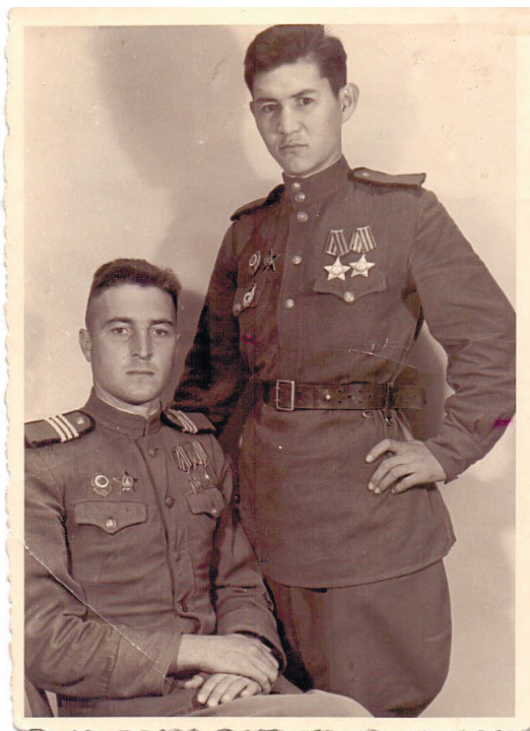
Әкесі 1946 жылы зейнетке шыққан, 1956 ж.
қайтыс болған

Марапатқа ұсыну парағында Ә. Сембиновтің 1944 жылы 27-28 маусымдағы шабуылда тапқырлығы мен батылдығы үшін деп көрсетілген екен. Ол алғашқылардың бірі болып қос тақтайға жабыса Днепрден жүзіп өтеді. Быхов қаласына кіріп, тоз-тозы шыққан жаумен шайқаса жүріп, дұшпанның шегіне бастағаны туралы белгі береді. Суға батып кеткен екі қайықты іздеп тауып, тазалап, батальонның өзеннен аман өтуіне жол ашады. 1944 жылы 23 шілдедегі 1210-атқыштар дивизиясының командирі подполковник Климачевтің ұсынысы бойынша 15 тамызда 3-дәрежелі «Даңқ» орденімен марапатталады [3].

1943 жылдың ақпанынан бастап соғыс аяқталғанға дейін Ә. Сембинов 2-Беларусь майданына қарасты 1210-жаяу әскер полкінің, 362-атқыштар дивизиясы барлаушылар ротасының құрамында жау тылына талай рет аттанып, тың мәліметтер жеткізді. Жаумен бетпе-бет шайқасып, ерлік пен батыллықтың жарқын үлгісін көрсетті.

Үш жыл бойы жау тылын шолып, майданның қиямет-қайымын көзімен көрген Әлмұқан нағыз майдангерге айналды. Ол үшін сақтық – тірі қалудың кепілі, сергектік – әр қадамының серігі еді.

Қара түнді жамылып, жау шебіне жортқан сәттері аз болмады. Ажалмен сан мәрте беттесіп жүріп, «тіл» де әкелді, жаудың оқ жаудырған ұяларын, темір тісті техникасы мен қырып-жоятын қаруын дәлме-дәл әшкерелеп, шешуші сәттерде қажет деректі штабқа уақтылы жеткізіп отырды. Сол бойынша әскери бөлімшенің орталық штабында жаудың ниет- ниғылы алдын-ала мұқият ескеріліп, соғыс жоспары жасалатын. Майдандағы әр қимыл – шабуыл не шегіну, қорғаныс шебін нықтау не қарсы соққы беру – барлығы барлаушылардың өмірін бәйгеге тіге жүріп жеткізген мәліметіне сүйеніп шешілетін.

Ә. Сембинов (оң жақта). Жаяу барлау взводының жауынгері. 1945 ж. Германия. ҚРҰМ НҚ 19249

Сол жылы тамыздың 28-нен 29-на қараған түні «тіл» алып келуге тапсырма беріледі. Кулеш елді-мекеніндегі қанды қақтығыста Әлмұқан Сембинов жау траншеясына бірінші болып ұмтылып, екі немісті жер жастандырады. Тұтқындарды алып шығуға бөгет жасап, дамылсыз ажал сеуіп жатқан пулемет ұясын гранатамен үнсіз қалдырады. Сол арада автомат оғымен 12 немісті жайратып салады. Бұл оның тағы бір ерлікке толы сәті еді. Батыл және шешімді іс-қимылмен берілген тапсырманы ойдағыдай орындағаны үшін 3 қыркүйекте ол екінші дәрежелі «Даңқ» орденімен марапатталады [4].

1945 жылы 9 ақпанда «тіл» алып келуге берілген тапсырманы абыроймен орындап, ерліктің тағы бір ерен үлгісін танытады. Цирндорф пен Фогельзанг арасындағы елді мекенде жау шебіне жасырын өтіп, 14 неміс солдатының үстінен түседі. Қаперсіз жатқан жауға граната лақтырып, сегіз фашисті жер жастандырады, біреуін тірідей ұстап, одан құнды мәліметтер алады. Ал 12 ақпанда дәл сол маңда тағы бір тапсырманы орындауға кіріседі: жау тылына өтіп, үгіт парақтарын тастайды.

Алайда қайтар жолда немістер барлаушыларды байқап қалып, ұрыс тұтанады. Оқ пен оттың ортасында қалғанымен, Әлмұқан ауыр жараланған қос жолдасын арқалап, ажал апанынан аман алып шығады. Осылайша жау шебінен «тіл» әкелу, ақпарат жинау, жау рухын шайқалту секілді талай ауыр тапсырманы ол абыроймен орындап отырды. Ерлігі еленіп, бұл жолы омырауына «Қызыл Жұлдыз» ордені тағылады [5].

1945 жылдың көктемі. Соғыстың соңғы, бірақ аса ауыр белесі. 1-Беларусь майданына қарасты 33-армияның барлау бөлімінің командирі Сембинов 23 сәуір күні тобымен аса маңызды тапсырмаға аттанады. Жол бойында тосқауыл ұйымдастырып, құнды құжаттар тиелген неміс машинасын тас-талқан етеді. Үш офицердің көзі жойылып, дивизия штабының бір офицері тұтқынға алынады – бұл операция қарсыластың жоспарын бұзуға үлкен соққы болып тиеді.

1945 жылдың көктемі. Соғыстың соңғы, бірақ аса ауыр белесі. 1-Беларусь майданына қарасты 33-армияның барлау бөлімінің командирі Сембинов 23 сәуір күні тобымен аса маңызды тапсырмаға аттанады. Жол бойында тосқауыл ұйымдастырып, құнды құжаттар тиелген неміс машинасын тас-талқан етеді. Үш офицердің көзі жойылып, дивизия штабының бір офицері тұтқынға алынады – бұл операция қарсыластың жоспарын бұзуға үлкен соққы болып тиеді.

Араға екі күн салып, 25 сәуірде ол алғашқылардың бірі болып Шлицин деревнясына кіреді. Қанды қақтығыста көптеген фашистің көзін жойып, тоғыз жау солдатын тірідей қолға түсіреді. Әлмұқанның бұл ерлігі – соғыстың соңғы айларындағы шешуші сәттердің бірі болды. Батырлығы мен қайсарлығы үшін ол бірінші дәрежелі «Даңқ» орденімен марапатталады [6]. Осы жылы оның омырауын өзге де марапаттар айшықтай түсті: «Варшаваны азат еткені үшін», «Берлинді алғаны үшін», «Ұлы Отан соғысындағы үлгілі қызметі үшін», «Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдары мен «Үздік барлаушы» төсбелгісі – ел үшін жанын шүберекке түйіп, жауға қарсы аттанған жауынгер еңбегінің лайықты бағасы еді.

«Майдан даласы біздің жауынгерлердің тамаша ерлігіне толы болды. Біз барлаушылар жаудың күші мен пиғыл, ниетін алдын ала біліп алу үшін бұйрықтың қандайын болсын бұлжытпай орындауға белді бекем буған едік. Барлаушылардың бәрі де сауатты, ығай мен сығай, өңшең ержүрек жас жігіттер болатын», - деп еске алатын Әлмұқан Сембинов.

«Менің құрдастарымның көпшілігі қан майданнан қайта оралмады, бірақ олар бізбен бірге. Тек жадымызда ғана емес. Мен оларды елімізді өркендетіп, жаңартып жатқан бүгінгі жас

ұрпақтың істерінен көремін. Мен оларды тың игерушілердің еңбегінен, иығына погон таққан Отан қорғаушылардың істерінен танымын. Бірақ менің достарым Николай Белов, Станислав Захаркин, Семен (Аркадий) Барадаков, Даниил Лебедкин – «Даңқ» орденінің иегерлері – қарапайым жігіттер еді, сол кезеңдегі жағдай оларды Отанның батыл қорғаушылары ретінде шыңдады, олар жарқын болашақ үшін күресті» деп сұрапыл соғыс жылдарында ерлігімен еленген достары туралы тебірене толғайтын [7].

Сембинов «Даңқ» орденінің толық кавалері. (солдан 5-ші тұрған Ә. Сембинов).
23 қыркүйек 1945 ж. Германия. КРҰМ НК 19241

Енді бірде: «Нағыз сарбаздар барлауда – ерекше ерлік көрсете білді. Мен траншеяларда, жекпе-жек алдында жігіттердің ерлікпен өлгенін көрдім. Олар жеңіске деген сеніммен өлді. Олар әрқашан қорықпаудың ерекше үлгісін көрсетті. Барлық целиноградтықтар менің жерлестерім! Мен де солдаттық міндетімді орындадым. Енді мен сарғайған газет беттерін парақтап, жігіттерді есіме түсіремін» деп өткенді жаңғыртып, ой толғапты.

Соғыс ардагері, ақмолалық журналист досы М. Гольдберг бірде Ә. Сембиновтен «Егер байқаусызда сәтсіздікке ұшырасаң, амалсыз жағдайда не істер едің?» деп сұрадым дейді. Әлмұқан күліп: «Мен ешқашан романтик болған емеспін. Соғыс өте қатал. Біздер, барлаушылар, соңғы оғымызды тек жауға сақтаймыз. Сені өлтірем дегенше, сен жауыңды жойып, тағдырды жеңуге міндеттісің. Окопта не блиндаждағы шайқас санаулы секундтарда болады, біреуді атасың, біреуді аяқпен тебесің, біреуін пышақпен жайратасың. Патриотизм өзіңді құрбандыққа шалу емес» деп қысқа да нұсқа жауап берді дейді.

Ә. Сембиновтің: «Майдандас достарымның ішінде ең батыл адам Барадаков есіме жиі әрі көп түседі. Онымен бірге жер бауырлап Днепрді кесіп өттік, онымен бірге жау траншеяларын бағындырып, жеңісті асыға армандадық... Менің жауынгер досым 1945 жылы 2 мамырда Жеңіске жақындаған жарқын күнінде қайтыс болды... Досты жоғалту қиын, достықты бағалаңдар, достықты сақтаңдар. Ол айтатын: «Қымбатты менің қазақ досым, бейбіт өмірге оралған соң біз басқаша өмір сүреміз, өзіміз үшін де, соғыстан қайтпай қалғандар үшін де өмір сүруге серт береміз. Бірде-бір күннің шыққанын жібермей таңсәріден тұрамыз, бидайдың шыққан әрбір масағына, әрбір түп алманың гүлдегеніне қуанатын боламыз. Жердің мейірімін сезіну үшін жалаңаяқ жүретін боламыз. Адамдарға тек жақсылық жасаймыз. Есігіміз қонақтар үшін ашық болады. Біз бір, екі, үш, жүз өмірді сүруіміз керек...» деп» [8] деген естелігі бейбіт өмірдің бағасын шынайы бағамдауға жетелейді. Дос аманатын арқалап елге аман оралған Әлмұқан Сембинов те сол сертке өмірінің соңына дейін адал болып қалды, оның соғыстан кейінгі қысқа да жарқын өмірі соның айқын дәлелі іспетті.

Соғыстан кейінгі ел күйі – жаралы жүрек, есеңгіреген жұрт. Бірақ бейбіт өмірдің бір кірпіші болуға ұмтылған жандар үшін майдан артта қалғанымен, күрес жалғасып жатты. Ә. Сембинов соғыстан кейінгі еңбек жолын 1946 жылы Ақмола қалалық партия комитетінде нұсқаушы болып бастады, 1946 жылғы қараша айынан бастап Қазақстан Лениншіл Коммунистік Жастар Одағы Ақмола қалалық комитетінің І хатшысы болып сайланды [9].

Қазақстан Лениншіл Коммунистік Жастар Одағының Ақмола облыстық комитетінің пленумына мүше, сондай-ақ ЛКСМ IV съезінде ЛКЖО Орталық тексеру комиссиясының мүшесі болып сайланады. Ел еңсесін тіктеп, халық шаруашылығын қайта қалпына келтіруге күш салу – оның азаматтық борышына айналды. Ол жас буынның білімін тереңдетіп, кәсіби шеберлігін ұштауға ерекше көңіл бөлді. Білім мен білік – ел болашағының тірегі екенін айтып, жастарды еңбекке, елге қызмет етуге үндеді.

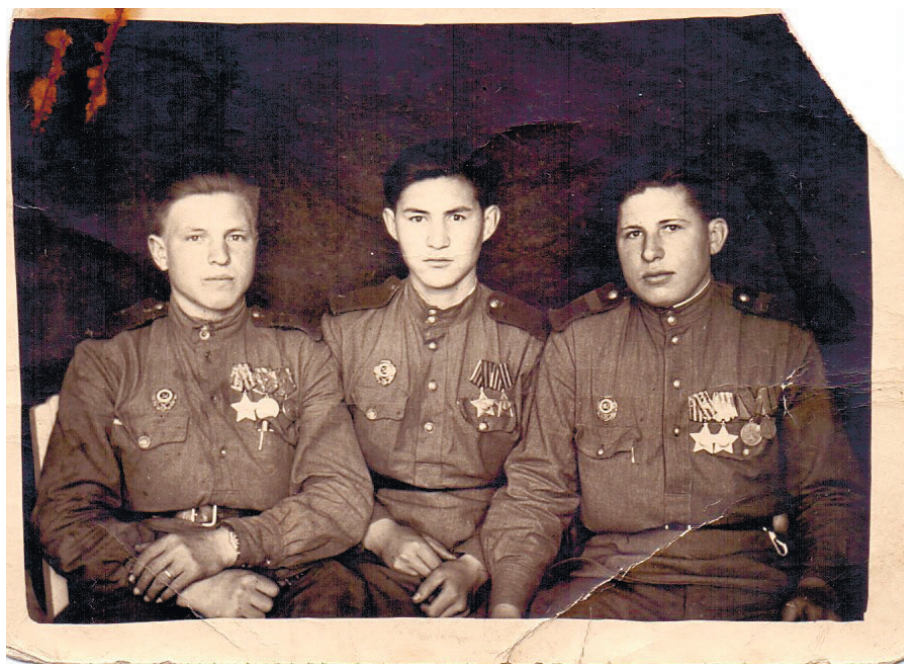
Астана қаласы мемлекеттік архив қорында Ақмола қалалық комсомол комитетінің қызметін айғақтайтын құжаттар, хаттамалар сақталған. Онда Ә. Сембиновтің Ақмола қалалық, облыстық, республикалық түрлі жиындарға қатысқаны, онда жасаған баяндамалары сақталған.

Соның ішінде Қазан төңкерісінің 30 жылдығы құрметіне балалар үйінің тәрбиеленушілері мен жетім балаларға сыйлықтар ұйымдастыру туралы мына бір құжат ерекше назар аудартады. Ол басшылық ететін Ақмола қалалық комсомол комитеті Ұлы Қазанның 30 жылдығын қарсы алуға дайындалып жатқан қаланың барлық комсомол ұйымдарына нақты тапсырма беріп, әкелері Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жетім балаларға сыйлықтар беру керек деп есептейді. Осы мақсатта қалалық комсомол комитетінің бюросы: «1. Комсомол ұйымдарының хатшылары кәсіподақ ұйымдарымен және әйелдер кеңестерімен бірлесіп, барлық жетім балаларды есепке алу және 1947 жылғы 7 қарашада балалар ертеңгілігін ұйымдастыру, онда сыйлықтар табыс ету; 2. Комсомол промартельдері мен сауда ұйымдары мүшелерінің күш-жігерімен жетім балаларға, әсіресе мектеп жасындағы балаларға сыйлықтар, атап айтқанда, аяқ киімдер мен көйлектер беру (тауарларды бөлу қағазы бекітілген); 3. Комсомол комитеттеріне қала мектептерінің пионер басшыларымен бірлесіп балалар ертеңгілігінде мәдени шаралар ұйымдастыру тапсырылсын», деп қайырымдылық іс-шараларын ұйымдастыруды ұйғарады [10].

Архив қорында Әлмұқан Сембиновтің 1949 жылы қалалық комсомол активінің жиналысында сөйлеген сөзі сақталған. Онда ол: «Ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасты түбегейлі өзгерту және байырғы тұрғындардан спорт кадрларын даярлау және ұлттық спорт түрлері бойынша секция сабақтарында бұқара үшін күрес жүргізу жөніндегі жұмысты өрістетуге қажет. Ұлттық спорт түрлерін дамыту комсомол ұйымдарының маңызды міндеттерінің бірі екенін есте ұстаған жөн. Әйтпесе, қала жастары арасында ұлттық спорт түрлері (бәйге, жорға-жарыс, қазақша-күрес, көкпар және т.б.) мүлдем дамымайды» деп ұлттық спорт ойындарының дамуына жанашырлық танытады [11].

1947 жылы 26 наурызда Ақмола қалалық жастарының жиналысы өтеді, онда Ә. Сембинов «Дүниежүзінің демократиялық жастары бірлік үшін күресте» тақырыбында баяндама жасайды. Осы жиналыстың қорытындысы бойынша Дүниежүзілік демократиялық жастар федерациясының атқару комитетіне хат жолдайды, үндеу жариялайды. Хатта: «Біз, Ақмола қаласының жастары, өз ісіміздің салтанат құруы жолындағы күресте, тамаша жастарымыздың әрі қарай өсіп-өркендеуі жолында бірлігімізді одан сайын күшейте түсуге уәде береміз.

Біз болашақта да өз-өзімізді жетілдіре түсеміз, кітаптан және өмірден үйреніп, өзімізге, кемшіліктерімізге сын көзбен қарайтын боламыз. Күш-қуатымызды және адами қасиеттерімізді дамытып, өз елімізге, халқымызға адал еңбек етуге, өзімізді Отанымыздың шығармашылық жастарына лайықты болуға тәрбиелейміз.

Ә. Сембинов «Даңқ» орденінің толық кавалері. (ортада). 9 мамыр 1945 ж. Германия. ҚРҰМ НҚ 19239
«Сүйкімді қарындастарым Марияшка мен Айманкаға ағасы Әлмұқаннан.
Германияда жеңіс күні түстік». Сурет артына Ә.Сембиновтың өз қолымен жазған сөзі.

Жастық ынта-ықыласымызбен, үздіксіз шығармашылық еңбегімізбен және сарқылмас жігерімізбен өндірісте, мекемелерде, оқу орындарында – соғыстан кейінгі еліміздің халық шаруашылығы мен экономикасын қалпына келтіру жұмыстарын асыра орындауға белсенді түрде қатысатын боламыз. Біз бүкіләлем жастарына үлгі боларлық ізгі істерді жасауға ұмтылысымызды одан әрі күшейте береміз» делінген [12].

1943 жылдан бері өтіп келе жатқан Әлем жастарының апталығына Ақмола қаласының жастары да атсалысып, алғашында майданға көмекті күшейтуге, фашистік Германияны жеңуге үндесе, ал Ұлы Жеңіс күнінен кейін Дүниежүзі жастарының конференциясында жастардың саяси, әлеуметтік және экономикалық құқықтары мен мүдделерін қорғауға шақырады. Осы мақсатта 1945 жылы Дүниежүзілік демократиялық жастардың ұйымы құрылады. Осындай ұйымның құрылуы жастардың саяси белсенділігін арттырып, өз елдерінде қоғамдық саяси өмірге араласуына мүмкіндік туғызды, соғыс жылдарында жастар бірлігінің іргетасы беки түсті.

Майдангердің жастарды тәрбиелеудегі еңбегі еленіп, 1948 жылы «Еңбек Қызыл ту» орденімен марапатталады [13].

Ә. Сембинов 1949-1951 жж. Алматы қаласында Марксизм-ленинизм университетінде (партия мектебі) оқиды [14]. Сонымен қатар Абай атындағы Алматы мемлекеттік педагогика институтын сырттай оқып, 1951 жылы 30 маусымда тарих мамандығы бойынша бітіріп шығады [15].

1952 жылы ақпаннан бастап Сталин-Магнитогорск магистралі құрылыс басқармасының саяси бөлімі бастығының орынбасары қызметін атқарады. 1959 жылдың 15 желтоқсанынан бастап Ақмола құрылыс техникумының директоры, 1962 жылдан Целиноград қалалық партия комитеті қоғамдық ұйым хатшысы, Целиноград қаласы №1 жолқұрылыс трест комбинатының директоры, Қазақ КСР-і Автомобиль жолдары министрлігінің ДСМ №1 оқу комбинатының директоры қызметтерін атқарады [16].

Целиноград құрылыс техникумы оқытушыларының 1962-1963 оқу жылына жасалған штаттық формулярынан Ә.Сембиновтің «Саяси экономика», «КСРО тарихы» пәндері бойынша дәріс бергендігіне куә боламыз [17].

Ақмолалық Батыр 1949 жылы ақмолалық өзбек қызы Магира (Галина) Жәлелқызымен (Сарымсакова) шаңырақ көтереді. Римма, Фатима, Ирина атты үш қызды тәрбиелеп өсіреді.

Денсаулығына байланысты 1971 жылдың соңғы айларында Карловы Вары қаласына барып, ота жасатып, емделіп қайтады. Қызы Ирина әкесі туралы өз естелігінде: «Әкем емделіп келген соң, өмірінің аз қалғанын іштей сезінді» дейді. Бұл сөзден майдангердің жан дүниесіндегі үнсіз күресті, қимастық сезімді аңғаруға болады. «Сол бір ақпанның ызғарлы күнінің алдында әкеме майдандас достарының бірі телефон шалды. Сонда әкемнің жүзінен алғаш рет мұңды көрдім. Телефон трубкасына:

Зима сорок первого года,

Как совесть, заходит ко мне...» деген өлең жолдарын қайталады. Сол жолы қыстың ызғары қатты болды. ... Ол өте қарапайым тұрды, ақша, дүние жинамады. Қалтасына түскен артық-ауыс ақшаны мұқтаж адамдарға таратып беретін. Мүмкін біреулерге әкемнің мұндай жомарттығы түсініксіз болып көрінуі мүмкін, бірақ біздер оның адам баласын қиындықта қалдырмауды өмірлік ұстанымына айналдырып алғанын білетінбіз. Әкем әрқашан жарыққа, тазалыққа ұмтылды. Жарқыраған күнді жақсы көретін. Кейде еңсесі түсіп кеткенде далаға, табиғатқа шығатын, көк шөпке жата қалып тыныстайтын» деген перзенттік сағыныштан туған жазбадан қазақтың қаһарман ұлының адами болмысы айқын сезіледі [18].

Ә. Сембиновтің Отанға адалдығы, ұстамдылығы, табандылығы, азаматтық бейнесі оны әлемдік даңққа лайықты батыр деңгейіне көтерді. Ол қан майданның соқпақтарында қазақ даласының ұлы деген атты абыроймен алып шықты. Бейбіт өмірде де ел игілігі жолында аянбай тер төкті.

Партия, комсомол және ҰОС ардагерлері. 1960-шы жылдар. Целиноград қ.

1972 жылдың 10 ақпанында жауынгер жүрек соғуын біржола тоқтатты. Бірақ Әлмұқан Сембиновтің жарқын бейнесі отбасына, туған-туыстарына, майдандас достары мен бірге қызмет еткен жолдастарына мәңгілік сағыныш пен құрметтің символына айналды. Оның ерлігі мен адамдық болмысы жайлы естеліктер жазылып, есімі жадымызда жаңғырып қалды. 1975 жылы Целиноград (қаз. Астана) қаласында көшеге аты берілді [19].

«Даңқ» орденінің толық иегері Ә. Сембинов пен екі мәрте Кеңес Одағының батыры Т. Бигелдинов. 1960 ж.

2022 жылы Сембинов көшесіндегі (Кенесары көш. қиылысы) өзі тұрған үйдің қабырғасына ескерткіш тақта орнатылды. Жақында Астана қаласы мемлекеттік архиві Астана қаласы әкімдігінің қолдауымен «Әлмұқан Сембинов. Тағдыры тарихқа айналған» атты архив құжаттары мен материалдар жинағы жарық көрді. Туған жері Оразақ ауылында Ә. Сембинов атында көше бар. Жеңістің 80 жылдығына орай, 9 мамыр күні Оразақ ауылындағы Ұлы Отан соғысының жауынгерлеріне арналған мемориалды кешенге Ә. Сембиновке арналған тақта орнатылды.

Оның ерлігі мен өнегелі өмірі кейінгі өскелең ұрпақтың санасында мәңгі жасай бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Сембиновтың жиен қарындасы Бақыт Батталқызының естелігінен.
2. Целиноград ауданының МА. Ақмола ауданының халыққа білім беру бөлімінің құжаттары. Бб. 66-75
3. Сайт «Память народа». Наградной лист А.Сембинова. 15.08.1944.
4. Бұл да сонда. 03.09.1944.
5. Бұл да сонда. 26.03.1945.
6. Бұл да сонда. 15.05.1946.
7. ҚРҰМ ҒКҚ 8195-1¹⁵
8. М.Гольдберг. Прожить сто жизней. Целиноградская правда, 6.05.1995 ж.
9. Астана қ. МА. Қ. 1п. Т.17. Іс 949. Бб. 9-10.
10. Астана қ. МА. Қ.133 Т.1 Іс 66. Бб. 59-60.
11. Астана қ. МА. Қ.133. Т.1. Іс 102. Бб. 69-70.
12. Астана қ. МА. Қ.133. Т.1. Іс 62. Бб. 44-45.
13. ҚРҰМ ҒКҚ 8195-7.
14. ҚРҰМ НҚ 19/94.
15. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ведомстволық архиві. Қ. 4А. Іс 52. Бб. 1-37.
16. Астана қ. МА. Қ. 1п. Т.17. Іс. 949 Б. 11.
17. Астана қ. МА. Қ.213. Т.1. Іс. 45 Бб. 1.
18. Бақыт Батталқызының жеке архивінен
19. Қ.32 Т.10. Іс 629. Б. 31.

15 Ә. Сембиновтың жеке құжаттарын сол кезеңдегі Ақмола өлкетану музейіне жары Магира Джалиловна Сембинова 1984 ж. тапсырған. Өлкетану музейінің қоры қазіргі уақытта ҚРҰМ сақтаулы.

АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ және ІС ЖҮРГІЗУ

Айгүл Нағашыбекқызы Бағдәулетова

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Құжаттарды қалпына келтіру және сақтау
құралдарын дайындау қызметінің басшысы,
e-mail: aigulka775@mail.ru

АРХИВТЕ ҚАҒАЗ НЕГІЗІНДЕГІ ҚҰЖАТТАРҒА РЕСТАВРАЦИЯ ЖАСАУ

Кіріспе

Қағаз негізіндегі құжаттар – адамзат өркениетінің тарихын сақтаушы, мәдени мұрамыздың қайнар көзі. Мұндай құжаттарда тарихи, заңды, ғылыми, әдеби және әкімшілік маңызы зор мәліметтер сақталған. Алайда уақыт өте келе бұл материалдар табиғи және техногендік факторлардың әсерінен бұзылып, тозып кетеді. Сондықтан құжаттарды реставрациялау – архив ісіндегі ең маңызды және күрделі бағыттардың бірі болып табылады.

Реставрация ұғымы және оның мақсаты

Реставрация – бұл зақымданған, бүлінген немесе тозған құжаттарды қалпына келтіру процесі. Бұл жұмыс арнайы әдістер мен материалдар арқылы жүзеге асады. Реставрацияның басты мақсаты – құжаттың физикалық құрылымын мүмкіндігінше бастапқы қалпына келтіріп, оның әрі қарай бұзылуына жол бермеу және ұзақ сақталуын қамтамасыз ету.

Реставрация жұмыстары көбінесе архивтерде, кітапханаларда және музейлерде жүргізіледі. Бұл салада арнайы дайындықтан өткен архивист-мамандар жұмыс істейді.

Құжаттардың зақымдану себептері

Құжаттардың бүлінуіне себеп болатын негізгі факторлар:

- Физикалық әсерлер: жыртылу, үгілу, су тию;
- Химиялық әсерлер: қағаз құрамындағы қышқылдықтың артуы;
- Биологиялық факторлар: зең, көгеру, жәндіктер;
- Температура мен ылғалдылықтың өзгерісі;
- Уақытылы дұрыс сақталмау немесе қолайсыз жағдайларда болу.

Бұл факторлардың әсерінен құжаттар түсін жоғалтады, қағаз құрылымы әлсірейді және жазбалар оқылмай қалады.

Реставрация кезеңдері

Қағаз негізіндегі құжаттарды қалпына келтіру бірқатар кезеңдерден тұрады:

1. **Алдын ала сараптама:** Құжаттың зақымдану дәрежесін анықтап, оған қандай өңдеу қажет екенін бағалау.
2. **Механикалық тазалау:** Құжаттың беткі қабатындағы шаң-тозаң, кір және зең ізі арнайы құралдармен тазаланады.
3. **Химиялық өңдеу:** Құжаттың рН деңгейі тексеріліп, қажет болса бейтараптандыру жұмыстары жүргізіледі.
4. **Қалпына келтіру:** Жыртылған, үгітілген жерлерге арнайы қағаз жапсырылады, беті тегістеледі.
5. **Сақтауға дайындау:** Қалпына келтірілген құжат арнайы файлдарға, папкаларға салынып, тұрақты температура мен ылғалдылықта сақталады.

Қолданылатын құралдар мен материалдар

Реставрация процессінде қолданылатын негізгі материалдар:

- Қышқылсыз арнайы реставрациялық қағаздар;
- Бейтарап желімдер (мысалы, метилцеллюлоза);
- Пинцеттер, микроскоптар, қылқаламдар;
- Ерітінділер мен бу генераторлары (ылғалдау үшін).

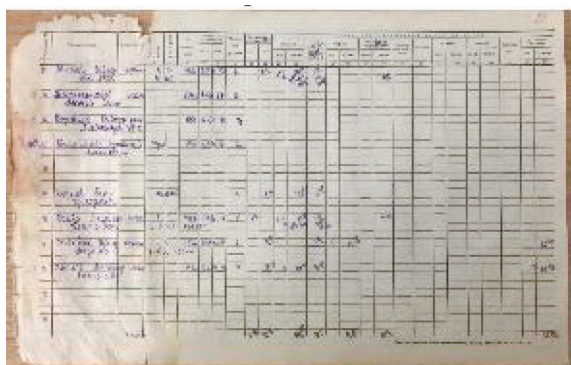
Барлық құралдар мен материалдар құжат құрылымына зақым келтірмейтін, бейтарап құрамды болуы тиіс.

Реставрациядан өткен бірнеше жұмыстар беріледі:

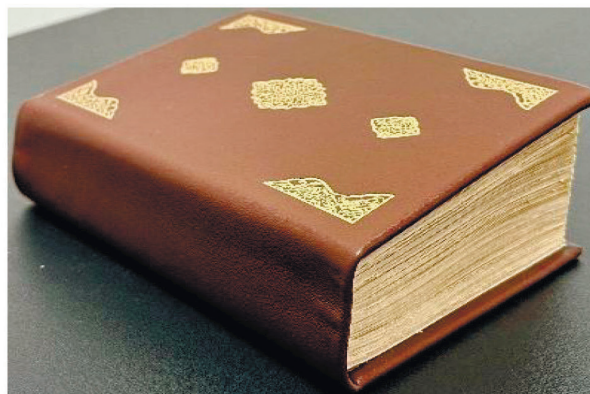
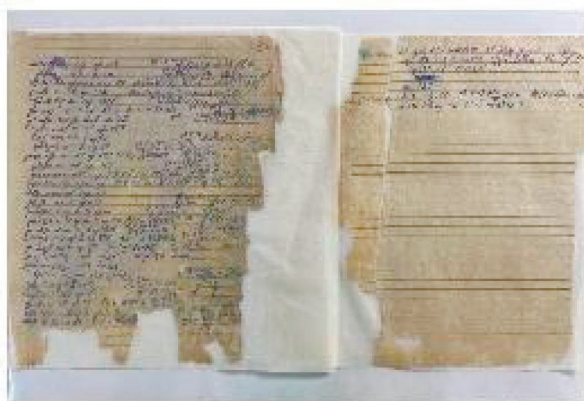
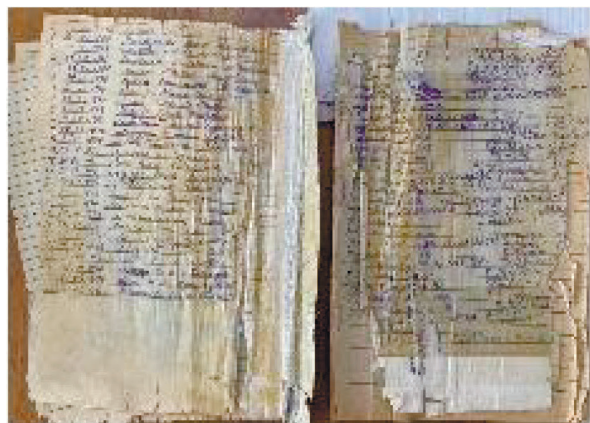
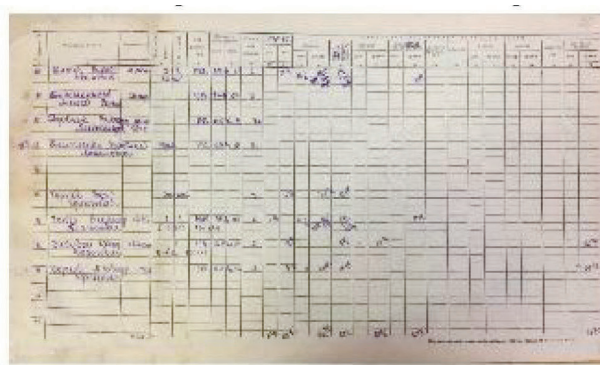

1 фотосурет – реставрацияға дейінгі қағаздар

Реставрацияға дейінгі

Реставрациядан өткен қағаздар

2 фотосурет - реставрациядан өткен қағаздар

Архив ісіндегі маңызы

Реставрация тек құжаттың физикалық күйін жақсарту үшін ғана емес, сонымен қатар оның мазмұнын сақтап қалу үшін де қажет. Бұл – ғылыми-зерттеу жұмыстарының, тарихи қайта қалпына келтірудің, мәдени мұрамен жұмыс жасаудың негізі. Қазақстан архивтерінде көптеген құнды, бірегей құжаттар сақталған. Солардың келер ұрпаққа жетуі — осы реставрациялық жұмыстың сапасына тікелей байланысты.

Қорытынды

Қағаз негізіндегі құжаттарды реставрациялау – ұлттық мұраны сақтау ісіндегі негізгі қадам.

Бұл салада қызмет атқаратын мамандардан кәсіби білім мен шеберлік, архивтік құжаттарды реставрациялаудың техникасын, технологиясын, негізгі әдістерін және оларды қолдану тәсілдерін қатаң сақтау, үлкен жауапкершілік талап етіледі.

Заманауи технологиялар мен дәстүрлі әдістерді үйлестіре отырып, құжаттардың өмірін ұзартуға, әрі тарихи шындықты сақтауға болады.

Мәдениетімізді құрметтеп, өткенімізді ұмытпау үшін осындай жұмыстардың үздіксіз жүруі – әр ұрпақтың міндеті.

АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ және ІС ЖҮРГІЗУ

Халықаралық архивтер апталығы аясында Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығы және Астана қаласының мемлекеттік архиві бірлесіп тағылымды шара ұйымдастырды. Қазақстан Журналистер одағының және Жастар одағының лауреаты, Президенттік БАҚ саласындағы сыйлықтың иегері, белгілі тележурналист Бейбіт Құсанбек пен архив саласының үздігі Ғазиза Тұрмағанбетқызы Исаханның отбасылық архив қоры ашылып, «Тамыры тереңдеген тұлға» атты арнайы іс-шара өтті.

Аталған шарада архив саласының мәні мен маңызы жайлы кеңінен сөз қозғалып, еліміздегі және шетелдердегі архив ісінің тәжірибесі талқыланды. Осы ретте, «Астана ақшамы» газетінің тілшісі архив ісінің үздігі Ғазиза Исаханмен арнайы сұхбат құрып, оқырманға ой саларлық мазмұнды әңгіме ұсынады.

Айгүл Уайс

«Астана ақшамы» газетінің тілшісі

ҒАЗИЗА ИСАХАН: АРХИВТІ ШАҢ БАСПАЙДЫ

Халқымыздың дәстүрі мен мәдениетінің, тарихи жадының қайнар көзі – архив құжаттарын көз қарашығындай сақтау, халыққа жеткізу қашанда маңызды саналады. Қазақстан тарихына қатысты шет мемлекеттердің архив қорларынан табылған құнды құжаттар мен тың мағлұматтар аз емес десек те, сан ғасырлық тарихи-мәдени өркениеттің өлшемімен пайымдағанда, бұл әлі қалың мұзтаудың жәй беткі қабаты ғана сияқты көрінуі мүмкін. Төменде архив саласының осы және мұнан да басқа мәселелері туралы Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы Ғазиза Исахан баяндайды.

– Ғазиза Тұрмағанбетқызы, шетел архивтерінен Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу қай уақыттан бері қолға алына бастады?

– Ел тарихына қатысты шетел архивтеріндегі құжаттарды немесе олардың көшірмесін қайтару мәселесі ХХ ғасырдың 30-60-шы жылдары көтерілген болатын, бірақ кеңестік саясат салдарынан көп құжатқа қолымыз жетпеді. Кеңес тарихнамасында идеологиялық себептерге байланысты, сондай-ақ тиісті дереккөз базасының жоқтығы немесе тиісті қорлардың «жабық» болуы іс жүзінде шетелдік архивтердегі Қазақстан тарихына қатысты құжаттардың толық зерттелуіне кедергі келтірді, ал жазылған еңбектер барынша бұрмаланып, саясиландырылды. Сондықтан тарихтың кеңестік кезеңдегі идеологиялық және саяси мақсаттарға сәйкес бұрмаланған тұстары әділдік тұрғысынан қайта сұрыптап зерделеуді талап етеді. Көптеген архивтердің ашылуы, қарым-қатынас аясының кеңеюі зерттеуші-мамандардың шетелдік архивтерде жұмыс істеу тәжірибесі мен шығармашылық ізденісіне айтарлықтай өзгерістер алып келді.

Егер тарихи дерекке жүгінсек, Еуразия кеңістігін жайлаған сақ, массагет, исседон т.б. тайпалар, олардың тіршілігі, тұрмыс-салты туралы мәліметтер Геродот заманынан бастап белгілі болды. VI ғасырда Түрік қағанаты мен Византия арасында дипломатиялық қатынастар, одан беріде XIII-XVI ғғ. қазақ даласына ат басын тіреген еуропалық елшіліктер, миссионерлер, көпестер, дипломаттар легі қазақ тарихы, қазақ этнологиясы туралы қаншама жауһар жазбалар қалдырды. Осы ретте, шетел архивтерінен сондай ғажайып үлгілерді жеткізу, зерттеу, ғылыми айналымға енгізу ісін мемлекеттік деңгейге дейін көтере білген тарихшы ғалымдарымыз К. Есмағамбетов, М. Қойгелдиев, М. Әбусейітова, Г. Көкебаевалардың еңбектерін айрықша атап өткен жөн.

Өткен ғасырдың 80-90-шы жылдары көбіне Бейбарыс сұлтан, Мұстафа Шоқай, Алаш арыстарының есімі аталып, публицистикалық көлемді мақалалар жазыла бастады, кейін құжаттық деректерге негізделген ғылыми жұмыстар, диссертациялық зерттеулер, деректі фильмдер дүниеге келіп, архив құжаттарының жинақтары жарық көрген еді.

– Шетел архивтерінен Қазақстанның тарихына қатысты құжаттардың көшірмелерін алу, іздестіру жұмыстарына өзіңіз де көп атсалысып жүрсіз. Алаш қайраткері Мұстафа Шоқайдың өмірі мен еңбектеріне қатысты шет ел архивтеріндегі тың деректер негізінде жазған мақалаларыңыз өз алдына бір төбе. Тұлға туралы деректердің дені қайдан табылды?

– Мұстафа Шоқай мұралары тағдыр жазуымен өз Отанынан жырақта жиналды. Оның жеке мұрағатын «Жаңа Сорбонна – Париж III» университеті жанындағы университетаралық шығыс тілдері және өркениеті институтының кітапханасына жары Мария 1953 жылы өткізген. Осынау мұрағаттық қор жөнінде алғаш «Түркістан» журналында Ә.Оқтайдың «М.Шоқайдың мұрағаты мен кітаптары» деген мақала жарық көрді. Бұдан соң 1980 жылы араға біраз жыл салып Нью-Орлеан университетінің (АҚШ) профессоры Э. Лаззери М. Шоқай қорын мазмұнына қарай он қорапқа жүйелеп салған екен.

Үкіметаралық келісім-шарттан кейін іле-шала Мұстафа Шоқай архивіндегі құжаттарды реттестіріп, көшірмесіне тапсырыс жасау үшін сарапшы маман ретінде маған жауапкершілік жүктелді. 2001 жылы шілдеде Парижде аттандым. Кезінде Мария Шоқай кітапханаға тапсырған он папкадағы құжаттарды хронологиялық, тақырыптық жағынан жүйелеп шықтым. Мұнан кейін өз тарапымыздан тапсырыс беріліп, микрофильмге түсірілді.

– Бұл құжаттар несімен ерекшеленеді?

– Париждегі университетаралық кітапханада сақтаулы М. Шоқайдың құжаттары жүйелілігімен назар аудартады. Қайраткердің «Иеңи Түркістан», «Яш Түркістан» журналдарында, «Горец», «Вольный горец» және Парижде шығып тұрған орыс эмигранттарының «Дни», «Последние новости» газеттерінде, т.б. баспасөз беттерінде, шетел басылымдарында француз, поляк, түрік т.б. тілдерде жарияланған мақалалары мен еңбектері (газет қиындылары, кейбірінің қолжазбалары да бар), үш өлеңінің қолжазбасы (1919-1940); Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан республикаларының газет-журналдары мен «Известия», «Правда» газеттерінен жинаған ақпарат-конспект (1930-1939) дәптерлері және Кеңес Одағы мен жоғарыда аталған республикалардың орталық ресми басылымдарынан алынған газет қиындылары; Әскери тұтқындардың тізімі, тілхаттары, М. Шоқайдың Вали Каюмханға тұтқындардың халі, түркістандықтармен кездесуі жөнінде жазған хаты (1941); Кеңес Одағынан кеткен эмигранттардың өмірі мен қызметіне қатысты эмиграциядағы түрлі партиялар мен ұйымдар туралы материалдар (1920-1940); Украина, Кавказ, Еділ-Орал және Түркістан халықтарының ұлтты құтқару күресіне қатысты материалдар (1920-1940 жж.) сияқты т.б. бұрын-соңды бізге беймәлім болып келген қаншама құнды дерекке қол жеткіздік.

– М.Шоқай тағдырына қатысты тағы қандай деректерді алға тартар едіңіз?

– Ұлттық архив қорына осыларға қоса 2003-2005 жылдары Ресей, Өзбекстан, Башқұртстан мемлекеттік архивтеріндегі деректер де жинақталды. Өзбекстан архивінен М.Шоқайдың Ташкент семинариясында оқығандығы туралы, 1916 жылы Ташкентке келген сапары жайында құжаттар сақталса, Башқұртстан архивінен З. Валидидің жеке архивінен М.Шоқайға қатысты архив деректері

алынды. Санкт-Петербург қаласының тарихи архивіндегі Санкт-Петербург университетінің қорында М.Шоқайдың жеке ісі сақталған. Оның алғашқы парағы Мұстафаның университет ректоры атына оқуға қабылдауды сұраған өтінішпен басталады. Құжат жиегіне 1910 жылдың 30 маусымында құжат қаралғанын, осы жылдың 6 шілдесінде студент қатарына қабылданғаны туралы жазылған. Іске М.Шоқайдың сынақ кітапшасы, университетте оқыған кездегі төлеген жарналарының түбіртектері қоса жалғанған. 1914 жылғы 15 қыркүйектегі заң факультеті деканына Санкт-Петербург университетінің толық курсын аяқтағаны, соған байланысты оқу бітіргені туралы куәлікті сұраған өтінішінде өзі тұратын мекен-жайын «Петроград, Провиантская 10, кв. 25» деп көрсетеді. Өтініш арнайы бланкіде жазылған, онда оқу бітіргені жөніндегі куәлікті арыз берген соң екі апта ішінде алу керектігі және куәлік алған соң, Санкт-Петербург қаласында тұруға берілген рұқсат қағазды қайтару тиістігі ескертілген. Сондай-ақ бұл істе Ташкент ерлер гимназиясын бітіргені туралы кәмелеттік аттестат, сол қалада түсірілген М.Шоқайдың екі фотосуреті сақталған. Мәскеудегі Ресейдің әскери тарихи архивінен де Түркістан ұлттық бірлігінің қызметіне қатысты біршама тың мағлұматтар табылып, жекелеген құжаттардың көшірмелері елімізге оралды.

2004 жылы демеушілер қаржысына ұлыбританиялық коллекционер М.Басхановтан «Яш Түркістан» журналының 1931-1936 жылдар аралығындағы 67 түпнұсқа нөмірі сатып алынса, түркиялық отандасымыз, тарихшы ғалым Әбдуақап Қара 1927-1931 жылдар аралығындағы «Иеңи Түркістан» журналының толық нұсқасының көшірмелерін сыйлады. 2005-2007 жылдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Германия мұрағаттарындағы деректердің біршамасы анықталды. Польшаның жаңа актілер мұрағатынан «Прометей» Лигасының жекелеген құжаттарының көшірмесі алынды. Түрксойдың қолдау көрсетуімен 2010 жылы Мұстафа хаттарының Түркиядан табылған түпнұсқалары, Тахир Шағатайдың жеке архивінен алынған 84 хаты мен бірнеше қолжазбаларын Мұзафар Ақшора деген азамат Орталық мемлекеттік архив қорына тапсырды. 2011 жылы Польша Республикасының Қорғаныс Министрлігіне қарасты Болеслав Валигори атындағы Орталық әскери архивтен «Прометей» Лигасының қызметі, жекелеген ұлттық эмигранттық ұйымдар шығарған газет-журналдар туралы, сондай-ақ Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы қызметіне байланысты тың деректер табылды. Бұл архивтен алынған 600 парақ құжат Орталық мемлекеттік архивтің қорында тұр. Осы жолдар авторының құрастыруымен «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында 2006 жылы 2-томдық «Мұстафа Шоқай. Эпистолярлық мұрасы» (ғылыми жетекші К. Есмағамбетов), 2011 жылы «М. Шокай. Туркестан – наша общая колыбель», 2021 жылы «В эмиграции: Эпистолярное наследие Мустафы Шокая. 1919-1941» (Ғылыми редакторы Г.К. Көкебаева) жинақтары жарияланды.

– Белгілі тұлғалардың жеке архив қорын жинақтаумен қай уақыттан бері айналысып келесіз?

– Қазақ зиялыларының өмірі мен қызметін баяндайтын деректі құжаттық мұраларды жинастыру дегеніміз өте бір жауапкершілігі мол, ауқымды жұмыс. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінде қызмет жасап жүргенде 1996 жылы Өзбекәлі Жәнібеков, Олжас Сүлейменов, Асанбай Асқаров, Санжар Жандосов, 1997 жылы Ақжан Машани, Зейнолла Қабдолов, 1990-2000 жылдары Әзілхан Нұршайықов, Шакен Ниязбеков, Қасым Қайсенов, Бибігүл Төлегенова, Марс Рафиков (ұшқыш, 1-ші космонавтар отрядының мүшесі), Асқар Тоқпанов, Жүсіп Сахиев, Советхан Ғаббасов, Сәрсенбі Дәуітұлы, Әнуар Ипмағамбетов сынды т.б. көптеген айтулы тұлғалардың жеке мұрағатын архив қорына алуға атсалыстым. Отыз жылдан аса архив саласында қызмет етіп келемін. Соған қарамастан олармен кездескен немесе ұрпақтарынан құжаттарын қабылдаған сәулелі сәттердің жадымдағы жарқын беттері әлі күнге дейін санамда жаңғырып тұр.

Қор деп отырғаным негізінен жеке тұлғаның өмірбаянына, қызметіне қатысты құжаттар, жолжазбалары, күнделіктері, қойын дәптерлері, басқа авторлардың еңбектеріне жазған пікірлері, сөйлеген сөздері, баяндамасы, сұхбаттары, ғалымдардың ғылыми еңбектері, мақалалары, фотосуреттері, жинаған түрлі материалдары т.с.с. дүниелерден тұратын мұралар.

Бұдан бөлек араб, латын әріптерімен жазылған деректерді оқи алуымның арқасында Мағжан Жұмабаевтың бұрын жарияланбаған 2 өлеңін, Ілияс Жансүгіровтің, Фатима Ғабитованың хаттарын, Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасын қағазға түсірдім.

– Қазақ: «Жеті атасын білмеген – жетесіз» дейді. Осы жағынан көмек сұрап, архив деректеріне иек артып келетіндер бар ма?

– Әркім өз отбасының тарихын, ата-тегін білуге мүдделі. Астана қаласы мемлекеттік архивіне тақырыптық, биографиялық, генеалогиялық сұраныстардың көптеп түсе бастауы соның жарқын дәлелі.

Генеалогиялы (тектанулық) құжаттардың электронды қорын жасау архив үшін де, зерттеушілер үшін де өте пайдалы болар еді. Бұл бағытта дамыған елдердің озық тәжірибесінен үйренетін үлгі көп. Мысалы, генеалогиялық ақпаратты ұсынудың озық тәсілі Швецияның Ұлттық архивінде қалыптасқан. Онда абоненттік төлем арқылы архивтің цифрланған мәліметтер базасына кіру мүмкіндігі бар. Ұлыбританияның Ұлттық архиві еріктілер көмегімен «Өткеніңді тап» («Find my past») жобасын іске асырды, Латвия мен Эстонияның Ұлттық архивтері еуропалық гранттың көмегімен «Радураксти» (Родословная, Латвия), «Сага» (Эстония) генеалогиялық мәліметтер базасын жасады. Бұлар – цифрланған шіркеу кітаптарының коллекциясы, халық санағының материалдары. Финляндия архиві метрикалық кітаптардың цифрланған көшірмелерін арнайы сервис әзірлеп, әркімнің қол жеткізуіне мүмкіндік туғызып отыр. Жақында өткен Құрылтайда Мемлекет басшысының цифрландыру мәселесіне ерекше тоқталып өтуінің өзі бекер емес. Өйткені мұнсыз өркениетті елдердің көшіне ілесе алмаймыз.

– Ата-тек шежіресін архивтен тапқан жандар бар ма?

– Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына Мәскеуден келген Галина Смирнова есімді қандасымыз И.В.Панфиловтың қызы, Майя Ивановнамен бірге Шығыс Пруссияда (Калининград облысы) қаза тапқан кеңес жауынгерлерін мәңгі есте қалдыру коммерциялық емес ұйымын, «Ескерткіш» қорын құрған. Шын аты-жөні – Гүлзипа Жұманқызы.

Екінші дүниежүзілік соғыстан хабар-ошарсыз кеткен атам Исахан Оспанұлының аты-жөні ол тапсырған құжаттардың арасынан шыға келгенде ғаламат күй кештім. Қаза тапқан, хабар-ошарсыз кеткен қазақстандық 500 мыңнан астам жауынгер туралы Ресейдің Орталық мұрағатынан табылған мағлұматты өз қолымен әкеліп тапсырған Гүлзипа қандасымыздың бұл еңбегі елін, жерін сүйетін нағыз патриот адамның ғана қолынан келетін ерлік еді.

Ал Қызылорда облыстық архивінен Қазалы болысындағы 1927 жылғы байлардың тізімінен бабам Оспан Арыстанбекұлы, 52 жаста, деген ақпарат табылды.

Сондай-ақ, ұлы атам Арыстанбек би Өтеғұлұлы (1850-1923 жж) туралы деректер Орталық мемлекеттік архивтен, Қазақстан Республикасы Президенттік архивінен табылды. XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Арыстанбек Өтеғұлұлы билік басында болған кісі. «Арыстанбек би былайша билік айтып еді», деген әңгімелерді тарихшы ұстаз, Арыстанбек бидің немересі марқұм Шәкен Күнтуаров атамыздан, басқа да апа-аталарымыздан бала күнімізде жиі еститін едік. Кейін ел тарихы жайында қалам тартып жүрген, мұрағатшы, марқұм Зияда Ижанов, Сыр елінің шежіресін жинаумен айналысқан зерттеуші Тынышбек Дайрабаев бізді Арыстанбек атамыздың өміріне қатысты деректермен таныстырды.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатындағы 232 қордың 1-ісіндегі құжатта (1868 ж.) «Сортүбек», «Әулие сексеуіл» маңын қыстаған Шаған болысы қазақтарының тізімі жазылыпты. Осы тізімнің бірінде 611 ретпен Арыстанбек Өтеғұлов пен інісі Шәуінің есімі жазылыпты. Ел әңгімелерінде Арыстанбек би болды, жарлы-жақыбайға қарасты дей отырып, оның үш әйелінен көп бала болғаны айтылады. Сырдарияның төменгі ағысында қыс қыстауы Жаңадария бойында өмірден өткен Арыстанбекті ұрпақтары өзі салдырған кесенеге 400-500 шақырым жерден алып келіп жерлейді.

Арыстанбек Өтеғұлұлы шамамен 1852 не 1853 жылы қазіргі Жалағаш ауданы төңірегіндегі қазіргі Аққыр, Жаңаталап, Жаңадария ауылдарының бірінде туса керек. Арыстанбектің есімі 1901, 1907, 1909, 1914 жылдардағы Қазалы және Перовскі уездерінің құжаттарында бар. Сол құжаттардың бірінде (1901 ж.) Арыстанбек Өтеғұловтың 10 түйесі мен 10 жылқысы болғаны айтылса, 1906 және 1909 жылғы құжаттарда Арыстанбек бабамыздың Қаракөл-Қуаңдария болысының старшинасы (биі) екені тайға таңба басқандай жазылған. Архив деректерінен өзіме мәлім мен бір ғана жәйтты айтып отырмын. Мұндай мысалдар қаншама.

– Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары сериясымен жарық көрген көптомдық жинақты топтастыруға сіздің де сіңірген еңбегіңіз бар. Астана қаласы бойынша қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия мүшесі ретінде осы көптомдық туралы не айтар едіңіз?

– Халық жадын тарихи шындық негізінде қалыптастыру мақсатында Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиямен қатар, өңірлік комиссиялар, оның ішінде Астана қаласының қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссиясы да 2021-2023 жылдары кеңестік режимдегі қуғын-сүргіннің ауқымын анықтау, құрбандардың толық тізімін жасау, азаматтардың жазықсыз атылған, жерленген орнын анықтау, арнайы архивтердегі құпия құжаттарды құпиясыздандыру бойынша жұмыс жасады. Жобалық кеңсе басшылығымен жұмыс топтары құрылып, қуғын-сүргін құрбандарын анықтау, зерттеу, зерделеу жұмыстары 9 бағыт бойынша жүргізілді.

Астана қаласының архив қорларында сақталған XX ғ. 20-40-жылдарындағы саяси науқандар мен жаппай қуғын-сүргінге қатысты бұйрықтар мен нұсқаулықтар, қаулы-қарарлар мен шешімдер, қуғынға ұшыраған жергілікті тұрғындардың арыз-шағымдары мен талаптары, ресми баяндау жазбалары, статистикалық мәліметтер және сайлау құқығынан айырылған адамдардың тізімдері Ақмола өңірінің қоғамдық-саяси өмірі мен дәстүрлі шаруашылығындағы түбегейлі өзгерістер, халық өкілдерінің азаттық жолындағы күресі мен қызметі, әскери-саяси жағдай, ашаршылықтың салдары, тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айырылған адамдардың жанайқайы мен шетел асуға мәжбүр болған босқындардың таралу аймағын көрсетеді, сол заманның тынысын сездіреді.

Сталиндік диктатураның құрбаны болған, қуғын-сүргін көргендердің қасіреті тек жекелеген адамдардың емес, дәуір қасіретінің бір бөлігі. Сол кезеңде не болғанын түйсіну, сол кезеңнің тарихын қалпына келтіру тек сол кезеңдегі адамдардың өмірін, тұрмыс-тіршілігін толық зерттеу арқылы ғана қол жеткіземіз.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) сериясымен көптомдық жинақ әзірленді. Комиссия материалдарының 23-ші томы «Ақмола өңірі – архив құжаттарында (1920-1940 жж.)» құжаттар мен материалдар жинағы, 48-ші томы «Ақмола өңіріндегі саяси қуғын-сүргіннің құрбандары» жинағы, 70-ші томы «Халық жады. Астана қаласы. Саяси қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендердің, оқиғалардың куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктері мен сұхбаттарының жинағы» Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Астана қаласы бойынша өңірлік комиссия мүшелерінің құрастыруымен әзірленді.

Қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау мәселесі кеңестік жүйенің көлеңкелі құжаттарын ашуға мүмкіндік жасады, белгісіз деректер айналымға қосылды, «құпия» құжаттарды зерделеу мәселені әр қырынан түсінуге, тарих ғылымы үшін белгісіз деректерді нақтылауға жол ашты.

АРХИВ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ

Кошербаева Сымбат

Астана халықаралық университетінің,
Өнер және гуманитарлық ғылымдар
жоғары мектебінің 3 курс студенті,
e-mail: janpeople3@gmail.com

ТЕМЕШ РУЫНАН ШЫҚҚАН БОЛЫС СЫПАН

Баршамызға белгілі XVIII ғасырдың ортасынан бастап, Ресей империясының күштеп жаулап алуының нәтижесінде, әскери, мәдени, аграрлық отарлаумен бірге саяси отарлау жүрген болатын. Соның бір жолы – қазақтың сан ғасырлар бойы жалғасып келген дәстүрлі хандық-сұлтандық билік жойылып, Ресей патшалығы өзіне ыңғайлы әкімшілік басқару жүйесін енгізді. Бұл алғашқыда толық орнамағанымен, кейіннен толықтай орнады. Бұл іс 1822 жылы 22 шілдеде М.М. Сперанскийдің ұсынған 320 бап-тармақтан тұратын, «Сібір қазақтарын басқару туралы» жарғысын Ресей императоры Александр І-дің қабылдаумен аяқталды. Бұл құжат қазақ халқының бұрынғы әкімшілік басқару құрылымын және елдің біртұтас жүйесін бұзып, орыстың империялық мүддесін іске асыруға бағытталған болатын. Бұл жарлық бөлінуге ыңғайлы тұрған елді өлке, облыс, округтерге бөлді. Сондай-ақ, бұрынғы хандық жүйенің орнына, сайламалы дәрежелік жаңа лауазымдарды да шығарды. Соның бірі – болыстық қызмет болды. Бұл билік институты алғашқы кезде дәстүрлі рулық жүйесінің негізінде құрылған болатын. Жоғарыда айтылған жарлыққа сәйкес, қазақтардың қоныстары алдымен ауылға, кейіннен болыстықтар мен округтерге бөлінді. Болыстық әкімшілік билікті болыстар басқарды.

Алаш қозғалысы кезінде болыстардың рөлі айтарлықтай маңызға ие болды. Мысалы, 1905 жылғы «Қарқаралы петициясын» ұйымдастыруда болыстар зор еңбек сіңірді. Осы петицияға 21 болыстың өкілдері қол қойған болатын. Тіпті, бұл құжатты болыстардың жеделхаты деп атауға боларлық. 1917-1918 жылы «Алаш» партиясы мен үкіметі құрылып, автономия ретінде жарияланғанда осы жұмыстарға көптеген болыс өкілдері атсалысты. Соның дәлелі, Үржардағы алты болыс өкілдерінің мәжілісі, Ырғыздағы болыстардың бас қосуы, Қармақшыдағы сегіз болыс өкілдерінің съезі және т.б. Кеңес үкіметі тұсында бұл лауазым толық жойылды. Большевиктердің билікке келісімен, бұрынғы бай, болыс, көпестердің мүлкін мемлекет меншігіне айналдыру, кәсіпорындарын тәркілеу, егістік, мал жайылымдарын алу басталып кетеді. Ақмола қаласының белгілі бай-көпестері Б. Қосшығұлов, Халфиндер, Кубриндер, Казанцев, Моисеев, Силин т.б. үй-жайлары совет мекемелеріне берілген. Сөйтіп, олардың мүлкі ашық түрде талан-таражға салынған. Бірсыпыра көпестер мен байлар қудаланып, түрлі саяси шауқандар нәтижесінде РСФСР Қылмыстық кодексі бойынша абақтыға жабылды. Большевиктер 1927 жылы байларды тап ретінде жоюға шұғыл кіріседі. Содан Өлкелік партия комитетінің VI пленумында бұл мәселе талқыланады. Байларды тәркілеу және оларды жер аудару жөнінде Қазақстан Орталық Атқару комитеті мен ҚАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулысы қабылданады. Осы қаулыдан соң 30 тамызда бірнеше қаулылар мен тәркілеу бойынша нұсқаулықтар қабылданады. Сөйтіп, әрбір ауыл, аудан, округ бойынша байлардың мал, жан, мүлік есебі ОГПИУ тарапынан жасырын түрде нақтыланды. Тәркілеуге жататын байлардың алғашқы тізімдерінің жобасы алдын-ала бекітілді. 1928 жылы 16 тамызда өткен байларды кәмпескелеу жөніндегі партия комиссиясының отырысында қаралып, тәркілеуге түсетін қожалықтардың саны, жер аударылатындардың саны, науқанның басталу, аяқталу мерзімі белгіленді. Алғашында Ақмола округі бойынша алғашқы меже 1 топ бойынша 37, ал 2 топ бойынша 9, барлығы 46 байды тәркілеу жоспарланды. Ақмола округтік атқару комитетінің президиумының 1928 ж. 26 қыркүйектегі №39 қаулысы бойынша 46

бай тәркіленді. Ал 1928 жылдың 29 қазан – 4 қараша аралығында өткен Ақмола округтік 1 партия конференциясында 46 шаруашылық тәркіленіп, 12 мыңнан аса ірі қара жиналғаны туралы айтылды [1]. Солардың бірі бізге беймәлім болыс, бай-феодал, меценант – Спан Макин.

«Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының жақтаушысы Спан Макин жайлы айтсақ, Спан Макин шын есімі Сыпан Мәкіұлы 1861 жылы Ақмола облысы Ақмола уезінде дүниеге келген. Арғынның ішіндегі Темеш руынан шыққан болыс. Спан Макин басқарған Нұра болысы – Ақмола облысы Ақмола уезіндегі қазақ болысы. Шекарасы Үсен өзенінің Нұра өзеніне құйған тұсынан жоғары Үсен өзенінің сол жағымен Қозыбақ бастауы мен Нұрбақтың ескі арнасының бөлінген жерімен, Қужал өзенінің Сарысу өзеніне құйған тұсымен Үңірек шоқысына дейін, Өртеңжал шоқыларымен Сары адыр, Сарыкөл мекені, Қойтас, Айнабұлақ, Қуөзек, Нұра өзені жанындағы Қонақпай бейігімен өтеді. **Қуғын-сүргін құрбандарына қатысты архивте сақталған мұрағаттармен танысқанда Сыпан Мәкіұлының** Ақмола уезінің Нұра, Ақмола болыстықтарында 1894 жылдан 1916 жылға дейін болыс қызметін атқарғаны жайында айтылады.

Негізінен Тайтөбе өңірі аға сұлтан Қоңырқұлжа Құдаймендиннің иелігінде болғаны анық. Сол сияқты аталған болыстықтың да алғашқы билеушілері де осы Құдайменді ұрпақтары болып отырған.

Сыпан Мәкіұлы туралы басылымдар мен архив құжаттарындағы тарихи деректерінде ол кісінің ХХ ғасырдың басындағы «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының жақтаушысы ретінде көзге түсіп, кеңес үкіметі тұсында негізінен жартылай бай-феодал ретінде есепке алынып, қуғындалды. Сондай-ақ, ол кісінің тұлғалық бейнесі әдеби-тарихи шығармада көрініс табады. Соның ішінде бізге танымал ақын, жазушы, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романында былай деп көрсеткен: «Мықты, атақты белгілі болыс Спан Мақыұлы 1861 жылы туған. Ол жастайынан ел көзіне түсіп, ел билеуге ұмтылған, болыстық қызметті отыз жылға жуық атқарған. Қазіргі Тайтөбе өңірін басқарып, түрлі іс-әрекетімен, әсіресе ұлттық топтарға, яғни Алаш қайраткерлеріне жақын болғаны туралы деректер келтірілген. Зерттеулер негізінде оның мал өсіруші, Темеш руынан шыққан бай-феодал» екені айтылады. [2].

Сонымен қатар оның мінезі жайында Сәкен Сейфуллин: «Оралдағы, Жымпитыдағы Салық болыс тәрізді емес, Сыпан – жанжалға бармайтын адам. Салық Жымпитыда, бір ретте, уездік комитетті көп кісілермен келіп шауып, бір комитет мүшесінің көзін ұрып шығарған» [2], – деп әңгімелейді.

Осындағы Сәкен Сейфуллиннің сипаттамасында ол «мықты, атақты белгілі болыс», жастайынан ел көзіне түсіп, ел билеуге ұмтылған, болыстық қызметті отыз жылға жуық атқарған. Десе де, Сыпан болыстың өзінің тікелей ұрпақтарынан алған ақпараттар бойынша, ол үнемі болыс болмаған, інілерімен ауысып отырған. [5] Тоқберген, Өтеген, Сағынбай, Төлеубай және өзімен – бес ағайынды болғандығы айтылады. Қазіргі Тайтөбе өңірін басқарып, түрлі іс-әрекетімен, әсіресе ұлттық топтарға, яғни Алаш қайраткерлеріне жақын болғаны жайлы деректер бар.

Сыпан Мәкіұлының кеңес үкіметі тұсында қуғындауға тек өзі ғана емес, балалары да ілігеді. Солардың бірі Ресейге айдалған болыстың баласы – Хәкім болды. Хәкімнің ұлының баяндауы бойынша атасы мен әкесінің көрген қиындықтарын осылай жеткізеді:

«– Менің әкем, яғни Спанның баласы Хәкім – ол кезде он алтыдағы бозбала екен! «Құзғындар» әкетіп бара жатқан атамның артынан жүгірген кезде, атам оны танымаған кейіп танытып, «өз әке-шешеңе бар» деп итеріп тастаған көрінеді. Әкемді сол жерде тұрған туыстар өздерімен алып кеткен. Атамыз сол кеткеннен оралмады... Атылды» [3].

«– Әкем бір жылдай туысқанның үйінде жасырынып жүреді. Көрші-қолаң, ағайын-туыс дегендер тыныш жатпайды. «Спан болыстың ұлы пәленнің үйінде жасырынып жүр» дегендей арызды тиісті жерге жазып жібереді. Сөйтіп Спанның ұлы Магаданнан бір-ақ шығады. Қаршадай баланы он жылға соттап, ауыр жұмысқа жегеді. Азаптайды. Не үшін? Оның кінәсі не? Бар болғаны болыстың баласы болғаны үшін ғана ма?» [3], – деп күйінішпен еске алады.

Сондай-ақ, атасының сол уақыттағы оқыған, зиялы адамдармен байланысын былай жеткізді: «Жиыrmасыншы ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының біразы оның үйінен дәм татып, әңгіме-дүркін құрып кетеді екен. Сәкен Сейфуллинмен жақын аралас-құралас болғанға ұқсайды» [4].

Осы ақпаратқа назар аудара отырып, Сәкен Сейфуллиннің Сыпан Мәкіұлы жайында деректерді жазуы және оны тұлғалық тұрғысынан сипаттауы бекер емес. Болыстың Сәкен Сейфуллинмен әрі Алашорда үкіметімен қарым-қатынасы жайында тағы да мынандай деректер бар: «Атаман Анненковтың азап вагонынан қашып шыққан Сәкен біраз уақыт осы Спан болыстың қыстауында жасырынған деген дерек бар. Қош, сонымен Қазан төңкерісінен соң Спан болыс ешқайда қашпай, Ақмолада тұра береді. Малың кедей-кепшікке таратып беріп, жаңа өкіметке жаққан сыңайлы. Ұжымдастырудан да, кәмпескеден де аман шыққан. Бәлкім, ескі дос Сәкеннің көмегі тиген болар... Ол жағы әлі белгісіз. Отыз жетінің зұлматы жеткенде Спан болыстың да басына қара бұлт үйіріле бастайды. Алдымен Сәкен тұтқындалды деген хабар жетеді. Көп кешікпей туысқандарымен кешкі шәй ішіп отырған Спан болыстың үйіне НКВД-ның құзғындары сау ете түседі» [4].

Сәкен Сейфуллин Спан атамиздың қыстауында аунап-қунап біраз күн демалып кетеді екен. Кезінде Ақмолада атамиздың зәулім үйі болған деседі. Бұл үйде одан басқа да қазақтың зиялылары, игі жайсаңдары болмады деп айта алмаймын. Ол үй қазіргі Сәкен Сейфуллиннің музей-үйімен қапталдаса орналасқан екен.

Атамыз Алаш өкіметіне қаржылай қолдау көрсеткен кісі ғой. Сәкенге еріп Қорғалжын жақтан, руы Темеш бір жігіт келіп-кетіп тұратын болған. Кейін Семей жаққа көшіп, сол жақта редактор болған сыңайлы. Содан кейін аласапыран заман басталып кетіп, атамыз да, Алашорда да большевиктердің қырына ілігеді [5].

Сонымен бірге таптырмас деректердің бірі болыстың патша үкіметінің саясатына деген көзқарасы «Сарыарқа» газетінде сақталған. Мұнда: «Жиыrmасыншы ғасырдың басында Столыпиннің реформасынан соң қарашекпенділер (орыстар) қазақ даласына шұбырып келе бастайды. Олар ең бір құнарлы жерлерге рұқсатсыз үй сала бастаған. Сол кезде Ақмола түбіндегі Тайтөбеге келген орыстарды Темеш руының Спан деген болысы баспаналарын бұзып, өздерін қамшының астына алып, қуып жібереді» [3] – деп, баяндалады.

Сыпан Мәкіұлының есімі архив деректерінде бай әрі болыс ретінде сақталып қалған. Оның табысы мен әл-ауқаты жайында Ақмола ауданы 10-ауыл кеңесінің Сыпан Мәкіұлының жөндеу қағазда мынадай мәліметтер көрсетілген: «1917 жылға дейін 1000 гектар шабындық жері болған, 40 десятина егін салған. Асты-үсті тақтайланған 4 бөлмелі кірпіш үйі, Ақмола қаласында 2 бөлмелі ағаш үйі, 6-7 қанат 2 киіз үйі, 40 жылқы, 20 өгіз, 10 түйе, 10 бұзаулы сиыр, 50 қой-ешкісі, машина саймандары, пәуескесі болған. 1933 жылы 6 сәуірдегі бұл құжатта қазіргі уақытта бұл айтылғандардың бірі де жоқ, кәмпескеленген» [5], – дейді.

Ол кісінің қуғын-сүргін кезеңіне келсек, оның алғашқы көрінісі 1927-ші жылы ұлттық топтарға қосылып, Алаш үкіметіне қолдау білдіргені үшін, 4 жылға сайлау құқығынан айырылып, тұтқынға алады. 1927 жылы Ақмола губерниялық сотының көшпелі сессиясының шешімімен 5 жылға еңбекпен түзеу колониясына Ақмола, Семей, Қостанай губернияларынан тыс жерге жер аударылады. Алғашқыда 5 жылға сотталғанымен, кейіннен Жоғарғы сотқа жазған өтінімі бойынша, рақымшылық жасалып, жазасын 2 жылға қысқартады. Жазасының 16 айын Ақмоланың еңбекпен түзеу колониясында өтеп шығады. 1928 жылы жартылай феодал ретінде есепке алынып, кәмпескеленіп, Шымкент қаласына айдалады. Бір деректе Әулиеатаға айдалып, сондағы халық Ақмола болысы келді деп, жылу жинап бергендігі жайында айтылады. Осы тұстан бастап оған Ақмола аумағына келуге тыйым салынады. Шымкент қаласында 2 жылдай тұрған соң, Шымкент округінің Сарысу ауданына көшеді. 1932 жылы Ақмола облысы Шортанды ауданының аумағындағы «Степняк» алтын кенішіне әйелінің туысқандарына көшіп келеді. Сол кезде Сыпан болыстың әлдебір жанашырлары оған «ауырды» деген анықтама қағазын алуға қол ұшын беріп, ауылға қайтарып жібереді. 1933 жылы қайта әйелі, құндақтағы баласымен қайта Тайтөбеге оралған кезде, ауыл адамдары онымен амандаспақ түгіл, сөйлесуге қорыққан екен. Өзінің бұрын тұрған үй-жайлары кәмпескеленген. Содан елге келісімен түсетін үй таппай қиналады, өйткені жұрттың бәрі бұрынғы болысты қондырудан бас тартып, қашпақтайды. Кейіннен, 1933 жылы 14 мамырда 71 жасында Ақмола халық сотының шешімімен Қылмыстық кодекстің 82, 107-баптары бойынша «Сот немесе әкімшілік болу органының қаулысымен тағайындалған тұрғылықты жерін өз еркімен уақытша тастап кету», «Тауарлар бағасын сатып алу, жасыру немесе нарыққа шығармау арқылы

қасақана көтеру» айыптары тағылып, жауапқа тартылады. Сөйтіп 6 жылға бас бостандығынан айыруға шешім қабылданады [5].

Ол осы іс бойынша тергеу хаттамасында, жоғарыда айтылған жайттарды баяндай келе, өзіне тағылған айыптар бойынша былай деп жазады: «Айдаудан оралған соң Ақмола қаласында 3 рет болдым, бірінші ретте Сарысудан келе жатқанда қалдырған түйелеріме келдім, оларды осында саттым, екінші ретте сол сатылған түйелердің ақшасын алып, нан іздедім, ал соңғы рет осы жолы Торгсинге (шетелдіктермен сауда жасайтын бүкілодақтық бірлестік) – алтын, күміс, бағалы тастар, ескі бағалы бұйымдар мен шетелдік ақшаларды азық-түлікке немесе басқа да тұтынатын тауарларға айырбастайтын мекеме) күміс, монета, бұйымдар әкелдім. Алтын әкелмедім, алтыным жоқ, күміс әкелдім, салмағын білмеймін, алтынға шаққанда 8 рубль 80 тиын болды, бұл ақшаның құнына 40 келі ұн алдым, оны базарда сатып, орнына мануфактура алдым, мақсатым «Степняк»-та, яғни Шортанды ауданының ауылдарында сату үшін. Сарысу ауданынан шығарда аудандық әкімшілік бөлімінен 3 айға демалыста болады деген анықтама жасатып алдым. Бұл және басқа да құжаттарымды «Степняк» қалалық кеңесі алып алды шамамен осы жылғы ақпан айында. Маған тағылған айып бойынша айдалған жерден кетті деген айыппен келісемін, алыпсатарлық дегенмен келіспеймін, өйткені ұнды үйге дейін жеткізуге мүмкіндік жоқ, сондықтан барған жерімде азық-түлікке айырбастайтын мануфактура алдым» [5], – деп жазды.

Республикалық комиссияның қарауынан кейін денсаулығына байланысты босатылып, 1933 жылдың 8 маусымынан мәжбүрлі еңбекке 1 жылға жетіледі, 1934 жылы қайтыс болады.

Сыпан Мәкіұлының кеңес үкіметі тұсында халыққа тигізген көмегі аз емес. Қазан төңкерісінен соң ешқайда қашпай, Ақмолада қалып, мал-мүлкін кедей-кепшікке таратып береді. [6].

Сондай-ақ 1923-1924 жылдары орын алған ашаршылық зардаптарына қарамастан РСФСР-дың әр жерінен Ақмола өңіріне аш-арық жұрттың шұбыра көшкені белгілі. Тайтөбе өңірінде негізінен темеш (қуандық) пен қыпшақ руының адамдары тұрған. Содан 1922 жылы ашаршылық тұсында мұнда Жаңарқа жақтан алтайлар (қуандық) келе бастаған. Болысты сағалап, он шақты отбасы көшіп келген екен. Содан оларға жаны ашыған болыс бөліп, қоныс алып беріпті.

Сыпан Мәкіұлы баласына білім беруде ештеңеден аянбаған. Жоғарыда баяндалған Хәкім өзі құралпы балалардың ішінде озық, білімі жетік, орыс тілін терең меңгерген екен. Атадан жалғыз тұяқ ол соғыс басталғанға дейін Магаданда болып, кейін қан майданға сұранып, соғысқа қатысады. Әкесін айдаудан құтқармай, азаптап өткен «сүйікті Отанды» қорғап, Берлинге дейін жетеді. Сонымен бірге, Құланөтпес деген елдімекеннен бір баланы өз малымен қаржыландырып, Қазанға молдалық жәдит оқуына жіберген екен. Ол кісінің лақап аты – Қарамолла болыпты.

Болыстың салған үй-жай, құрылыстары да кеңес үкіметі кезінде әртүрлі мекемелерге айналып, жұрт игілігіне беріліпті. Нұраның жағасында ағаштан салынған қонақ үйі, өзі тұратын, жалшылары тұратын үйлері, қысқасы, болыстық дәрежедегі үлкен үй-жайы болған екен. Кезінде Спан болыстың үйлері тұрған жерде қазіргі №56 мехколоннаның демалыс орны салынған. Репрессиядан бұрын әлгі ағаш үйлерді бұзып, 1928 жылы Тайтөбеге онжылдық мектеп салған. Бұл үйлерден қалған үш ағаш үй әлі бар. Бұдан кейін 32-жылдары ұлдарға арналған және олардан бөлек қыз-балалардың «Жетімдер үйі» болған. Осы үйде кезінде Рахымжан Қошқарбаев та тәрбиеленді. Қазір бұл үйде Халық батыры Рахымжан Қошқарбаев тұрғаны жөнінде ескерткіш тақта орнатылған. Кейін ол 1940-жылдары интернатқа айналды [5].

Қорытындылай келе айтарымыз, XX ғасыр басындағы қазақтың ұлы зиялыларының қоғамдық-саяси қызметінде «ұлтшылдықтың», «буржуазияшылдықтың» ешқандай белгілері болмаған. «Алаш» партиясы қазақ халқының нағыз ұлттық, либералды-демократикалық партиясы болды. Сыпан Мәкіұлы Алашорда құрылған уақытта ұлт мүдесі жолында қызмет етіп, Алаш қозғалысының халық арасында баспасөз насихатшысы, әрі қаржылық қиындықта көмек беріп отырған. Сыпан Мәкіұлы сияқты қаншама қазақ зиялыларының қуғынға ұшырап, жер аударылды, Алаш жолында құрбан болды.

Пайдаланған деректер және әдебиеттер:

1. Исахан Ғ. Саяси қуғын-сүргін құрбандары жайында ел білмейтін деректер // AIQYN, Республикалық қоғамдық-саяси газет 16 қараша 2022 ж. URL: <https://aikyn.kz/227529/sayasi-kugyn-surgin-kurbandary-zhayyndael-bilmeytin-dereker>
2. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу: роман-эссе. // Алматы: Жазушы, 2009, 432 б.
3. Кәрімхан З. Тайтөбенің болысы. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/339290>
4. Арман Сқабылұлы. Қазақ едім дегенше... 25.11.2019 ж. URL: <https://adyrna.kz/post/26801> (дата обращения: 12.06.2025)
5. Исахан Ғ. Болыстың болмысы. // Астана ақшамы. – 2023. Қыркүйек 12.
6. Государственный архив города Астаны (ГАГА). Ф. 65. Оп.1. Д.3830. Л.3.

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

Дихан Қамзабекұлы

филология ғылымдарының докторы, профессор,
алаштанушы, ҰҒА академигі,
«Қазақ газеттері» ЖШС «Egemen Qazaqstan» газетінің бас директоры

«ӘЛМҰҚАН СЕМБИНОВ. ТАҒДЫРЫ ТАРИХҚА АЙНАЛҒАН...» ҚҰЖАТТАР МЕН
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ ТУРАЛЫ

Үш дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері, Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы Әлмұқан Сембиновтің (1924-1972) қилы тағдырын құжаттар негізінде ұсынған кітапты ықыласпен оқып шықтық. Мұндай кітап қоғамға аса қажет. Оның үстіне биыл – Жеңістің 80 жылдық мерейтойы.

Жинақты әзірлеуші топ (Т.Қышқашбай, Ғ.Исахан, А.Қаршығаұлы) даңқты батыр Ә.Сембиновтың өмірбаянына қатысты деректерді архив, музей, кітапхана қорларынан, туысқандарынан, көз көргендерден құнттап құрастырған екен. Бұл жұмыс та жүйелі атқарылған.

Жинақ төрт бөлімнен тұрады. «Сембинов сөйлейді» деп аталатын алғашқы бөлімге майдан даласынан оралған батырдың қызмет барысында жазған мақалалары мен қолжазбасы топтастырылған. Бұнда соғыстан кейінгі Ақмоланың тыныс-тіршілігі, қоғамдық саяси өмірі көрінеді.

Екінші бөлім қайраткердің отбасында сақталған фотосуреттерді қамтиды. Мұнда майдандас достарының суреттері, отбасылық фотолар мейлінше толық берілген.

«Сарғайған парақтар» деп аталатын үшінші бөлімде Ә.Сембиновтің соғыстан кейінгі қоғамдық-саяси, шаруашылық және мемлекеттік қызметтегі түрлі лауазымдағы өмірбаяндық құжаттары, соғыс жылдарында ерлігі үшін алған жоғары наградалары мен елдің өсіп-өркендеуіне қосқан үлесіне берілген түрлі ақпарат көшірмелері топтастырылған.

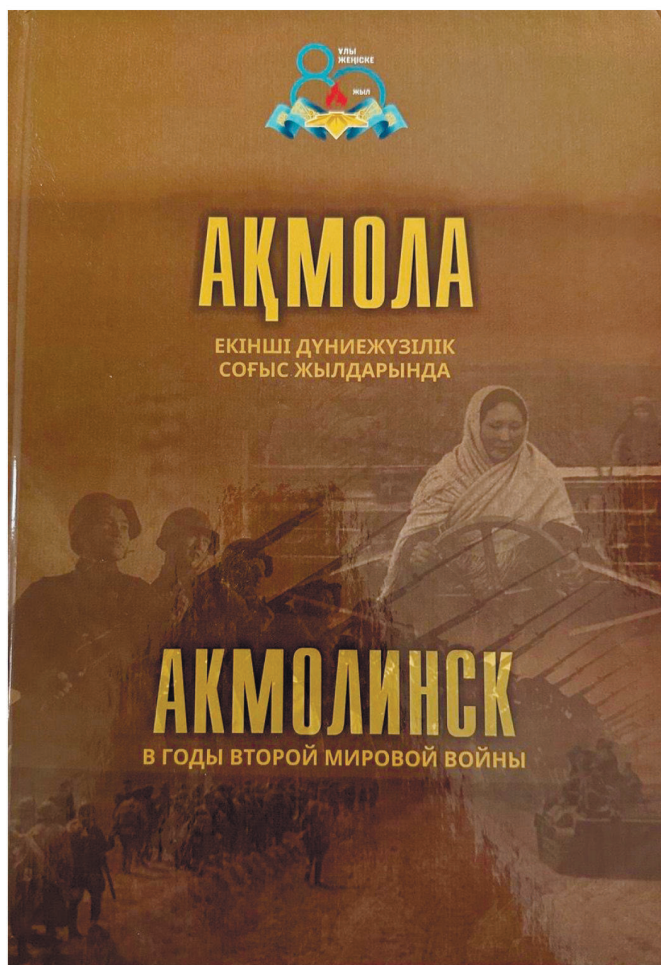
Төртінші бөлім «Әлмұқанның әлемі» деп аталады. Мұнда майдангердің қыры мен сыры жайында көз көргендер мен майдандас достары, өзінен кейінгі інілері жазған дүниелер жинақталған. Бұл батыр ерлігін жан-жақты аша түседі. Осы арқылы қайсар рухты батырдың ерлігі мен еңбегі насихатталып, өскелең ұрпаққа қажетті өнегесі көрсетіледі.

Жалпы тарихшылар мен өлкетанушылар үшін бұл құжаттар аса қызықты болмақ және осы жинақ «өткен күнде белгі барын» көрсетеді. Астана мемлекеттік архиві мамандары даярлаған «Әлмұқан Сембинов: Тағдыры тарихқа айналған...» атты құжаттар мен материалдар жинағын ашық баспада жариялауды ұсынамын.

Мажитова Жанна Сабитбековна

доктор исторических наук,
 профессор НАО «Медицинский университет Астана»,
 e-mail: zhanna013013@gmail.com

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА АҚМОЛА. АКМОЛИНСК В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Современная историографическая ситуация на территории бывшего СССР сложна и противоречива. Она характеризуется сложным переплетением традиционных для советского периода подходов и методик с противоречивыми попытками внедрения зарубежных теоретико-методологических приёмов и принципов. Наряду с организационной перестройкой научных институтов и взаимосвязей это вносит существенные трудности в исследовательский процесс, прямо и опосредованно отражается на проблематике и качестве научных трудов, развитии научной среды. Несмотря на эти трудности, идёт постоянный процесс обновления исторических знаний. В исследовательскую оптику учёных и исследователей попадают разные проблемы, в том числе и вопросы об истории Великой Отечественной войны. И это не случайно. Длительное время в обществе существовал негласный запрет на многие архивные материалы, что ограничивало возможности историков. После XX съезда КПСС 1956 года, когда

начался период «оттепели» и как следствие «рассекречивание» архивных материалов, стали публиковаться ранее неизвестные документы, возрождаться лучшие традиции исторической школы. Это позволило историкам ликвидировать немало лакунов, в том числе и по истории Великой Отечественной войны. Это особенно актуально, учитывая, что без преувеличения одним из главных исторических событий XX столетия стала Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне, 80-летие которой праздновалось в этом году.

В последнее время в историографии исследователями и учёными предпринимаются попытки «популяризации» дискурса, который ставит под сомнение историческую роль и вклад Советского Союза в Победу в годы Второй мировой войны. Это актуально особенно сегодня, когда стали множиться трактовки о причинах и характере этой войны, её участниках, стали появляться и возвеличиваться национальные «герои», сыгравшие в войне не самую благовидную роль. Появляются «советчики», военные «специалисты» истории, которые предлагают свои варианты трактовок прошедших событий. Так, Р. Миллс в книге «Властвующая элита» пишет, что «нынешние историки не должны подходить к изучению своего предмета под углом зрения исследования цепи

минувших событий <...> Они должны по-новому истолковывать прошлое <...> применительно к современным умоустроениям». При этом провозглашённый научный плюрализм некоторыми исследователями воспринимается упрощённо и наряду с выявлением новых сведений нередко бездоказательно отвергается всё то, что было создано ранее.

Ставится под сомнение вклад и роль Советской армии. Согласно таким предположениям, роль СССР и нацистской Германии, как правило, уравниваются, а, «в крайних выражениях, Советский Союз объявляется истинным виновником Второй мировой, страной, утвердившей худший, в сравнении с гитлеризмом, оккупационный режим в десятке стран Центральной и Восточной Европы».

Желание переписать историю не только Второй мировой, но и Великой Отечественной войны не только влияет на изменение характера предмета исследований, но и приводит к искажению исторической памяти в сознании современников и потомков о событиях того времени. В этих условиях вполне закономерно возрастание ответственности исследователей по дальнейшему объективному изучению на основе архивных материалов трудового и фронтового героизма советского народа в годы войны.

Безусловно, среди историков могут и должны вестись научные споры. Нельзя также не признать, что история Великой Отечественной войны исследована далеко не полностью. Постигание истины – процесс длительный и сложный. Исследователю требуется преодолеть односторонность и субъективизм, иметь совершенную научную методику, обладать точным научным инструментарием. Необходимо не только выяснить правдивость исторического факта, но и проанализировать совокупность взаимосвязанных между собою событий, уметь объяснить причины их возникновения и дать им научную оценку. При этом историзм не должен подменяться «политиканством» и «отсеиванием» фактов под углом зрения складывающейся на данный момент конъюнктуры. История не только просвещает, учит, но и воспитывает. Она – коллективная память народа, обращённая как в прошлое, так и в будущее.

В свете сказанного, представленная на рецензию издание «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Ақмола. Ақмолинск в годы Второй мировой войны», подготовленная коллективом авторов Государственного архива г. Астаны и приуроченная к 80-летию Победы над фашизмом, является действительно актуальным и значимым научным трудом, вносящим существенный вклад в разработку этой проблематики.

Вне всяких сомнений казахстанцы внесли весомый вклад в общую победу над фашизмом и сегодня воссоздание объективной картины военно-исторического прошлого Казахстана является основой для возрождения исторической памяти народа, одним из важнейших факторов формирования национального единства, воспитания патриотизма и чувства гордости за героическое прошлое государства и готовности к ее защите.

Структура работы логически выстроена и включает три взаимосвязанных раздела, освещающих трудовой подвиг акмолинцев, формирование воинских частей и биографии героев, призванных Акмолинским городским военным комиссариатом. Такой подход позволяет комплексно рассмотреть вклад региона в общую победу.

Источниковая база исследования заслуживает высокой оценки. Авторы привлекли обширный объем архивных документов из центральных государственных архивов, включая материалы кино-, фото- и звукозаписей. Особую ценность представляют впервые вводимые в научный оборот протоколы заседаний партийных органов, статистические данные, награжденные документы и личные письма фронтовиков.

Издание отличается глубиной анализа повседневной жизни горожан в военный период. Детально рассмотрены вопросы функционирования промышленных предприятий, работы партийных и государственных органов, деятельность городского военного комиссариата по формированию новых воинских соединений. Заслуживает внимания освещение темы взаимодействия фронта и тыла, проявлений патриотизма населения.

Научная значимость работы определяется ее вкладом в воссоздание объективной картины военно-исторического прошлого Казахстана. Издание способствует сохранению исторической памяти и может служить основой для патриотического воспитания молодежи.

К достоинствам издания следует отнести четкость и ясность изложения, убедительную аргументацию выводов, богатый иллюстративный материал.

Хочу подчеркнуть, что издание «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Ақмола. Ақмолинск в годы Второй мировой войны» представляет собой фундированное научное исследование, выполненное на высоком профессиональном уровне. Работа соответствует всем техническим требованиям по оформлению, вносит существенный вклад в изучение региональной истории Казахстана периода Великой Отечественной войны.

Балабекова Эльмира Лесбекқызы

Астана қаласы мемлекеттік архивінің ғылыми-зерттеу
жұмысы қызметінің аға ғылыми қызметкері,
Астана, Қазақстан, E-mail: emabal2504@gmail.com;

АТА ЖҰРТҚА ОРАЛҒАН АМАНАТ

Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының «Архив-2025» жобасы аясында Түркия Республикасының Стамбул қаласында жасаған археологиялық экспедициясы барысында XX ғасырдың нәубет заманында тағдырыдың тезімен Алтайдан Тибет, Гималай арқылы үдере Үндістан және Пәкістанға көшіп, одан әрі Түркияға қоныстанған қазақтардың бірі, ақын Зейнел Сүрмелінің «Өлеңдер» атты жыр жинағы қазақ және түрік тілдерінде жарыққа шықты. Зейнел ақынның қолжазбаларын және басқа да құжаттарын оның ұлы Махмұт Сүрмелі Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығына табыстаған. Осылайша әкесінің өмірі мен шығармашылығын зерттегісі келетін тарихшылар мен жазушылар тиісті дереккөздерге қол жеткізе алады.

Зейнел Сүрмелі – Түркиядағы қазақ диаспорасы арасында танымал ақын және жазушы. Ол Алтайдан басталып, Тибет пен Гималайды, Үндістан мен Пәкістан арқылы Түркияға дейін созылған қазақ көшінің тікелей куәгері болған. Бұл көштің ауыртпашылықтары мен рухани байлығын өлеңдеріне арқау еткен Зейнел Сүрмелі өз өмірін осы тарихи оқиғалармен байланыстырады. Оның қолжазба өлеңдері мен хаттары араб графикасында жазылып, кейін кирилл әрпіне көшірілген.

Зейнел Сүрмелінің осы жинақта туған елге, жерге деген сағынышы, бастан өткен қиын күндері, ағайын туғанға арнаған өлеңдері мен сол қиын кезеңнің батырларын қара өлеңмен бейнелейді. Жинаққа енгізілген өлеңдер «Өзі туралы», «Қаралы көш», «Ағайын, туысқа» «Туған жерге», «Ататүрік», «Қазағым» деген тақырыптарға топтастырылған.

Бұл зерттеу қазақ тарихы үшін де өте маңызды. Бұған тек Зейнел Сүрмелінің жеке өлеңдері деп қарауға болмайды. Өйткені бұл еңбекте 1936 жылы Шығыс Түркістанда атқа қонған түрік қазақтарының ата-бабалары жүзеге асырған көш тарихы Зейнел ақынның куәлігімен өлең түрінде баяндалады.

Аталған жинақ тарихшылар мен әдебиетті зерттеушілерге және де өлең сүйер барша қауымға арналған.

АҚПАРАТ ЖӘНЕ ХРОНИКА

ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН

MARK YOUR CALENDARS: 2025 ICA CONGRESS IN BARCELONA — WHERE ARCHIVES MEET THE FUTURE!

Knowing Pasts. Creating Futures.

We are thrilled to announce that the ICA will host its 2025 Congress in the vibrant city of Barcelona, from **27-30 October 2025!** This exciting event will be a collaborative effort between the ICA, the Ajuntament de Barcelona, the Disputació Barcelona, the Generalitat de Catalunya, the Government of Spain Ministry of Culture and the Associació de Professionals de l'Arxivística i la Gestió de Documents de Catalunya.

KEY INFORMATION

Date: 27-30 October 2025

Location: Barcelona, Spain

Hosts: ICA, Ajuntament de Barcelona, the Disputació Barcelona, Generalitat de Catalunya, Government of Spain Ministry of Culture, Associació de Professionals de l'Arxivística i la Gestió de Documents de Catalunya

As we prepare for this momentous occasion, we are eager to work closely with our colleagues in Catalonia to curate a dynamic and engaging programme that addresses the pressing issues facing archives and records management today and in the future.

This will be the first time the beautiful city of Barcelona has hosted an ICA Congress. Known for its rich cultural heritage and dynamic atmosphere, Barcelona is a major metropolis in the Mediterranean with a remarkable track record of hosting prestigious events such as the Olympic Games (1992), the Universal Forum of Cultures (2004), and the Mobile

World Congress. Attendees will have the opportunity to explore this historic city, steeped in tradition and innovation, while engaging with fellow professionals.

Mark your calendars and get ready for an unforgettable experience as we come together to share knowledge, connect, and create a brighter future for our profession. We can't wait to welcome you to Barcelona! Stay tuned for more details!

<https://www.ica.org/event/mark-your-calendars-2025-ica-congress-in-barcelona-where-archives-meet-the-future/>

CALL FOR PARTICIPANTS: REGIONAL TRAINING PROGRAMME «EMERGENCY RESPONSE FOR DOCUMENTARY HERITAGE»

We are excited to announce that, as part of our collaboration with the Cultural Emergency Response (CER) for the upcoming regional training programme, “Emergency Response for Documentary Heritage,” we are calling for applications to participate in the course. The course aims at professionals across the Red Sea region, and it will be held in Cairo, Egypt from 30 November to 4 December 2025. All selected participants will receive a grant to attend this workshop.

Paris I 24 June 2025

In response to the increasing threats facing documentary heritage across the Red Sea region—particularly in Palestine, Egypt, Yemen, South Sudan, Sudan, Eritrea, Djibouti, and Somalia—the Egyptian Heritage Rescue Foundation (EHRF), in partnership with Cultural Emergency Response (CER), is launching the third edition of the regional training programme Emergency Response for Documentary Heritage. With support from the Whiting Foundation and in collaboration with the Qatar National Library (QNL) as the IFLA Preservation and Conservation Centre (PAC), the International Council on Archives (ICA), and the British Library’s Endangered Archives Programme (EAP), this programme seeks to build critical capacity among stewards of at-risk archives. These collections, which hold the cultural, political, and social memory of diverse communities, are increasingly vulnerable due to conflict, disasters, and under-resourcing—challenges further exacerbated by a lack of preparedness and training.

This training initiative directly addresses those gaps by equipping participants with both theoretical foundations and hands-on skills in disaster risk mitigation, emergency response, and recovery, with a specific focus on written documentary heritage. Participants will strengthen their competencies through collaborative exercises, practical simulations, and peer-to-peer exchange. Key topics include risk assessment, emergency planning, rescue and stabilisation of damaged materials, and strategies for low-cost digitisation. The programme also includes sessions on resource mobilisation and project management, offering participants the tools to access funding and enhance institutional resilience for the long term.

The training course ends with a Closing Conference on 4 December, bringing together regional, national and international documentary heritage preservation institutions, experts, funding organisations, to discuss the main challenges and best practices to ensure the preservation of endangered documentary heritage.

You will find more information on the workshop in the outline document included at the bottom of this page.

Who can apply?

- ICA individual members or staff members of ICA institutional members who have the following profile are eligible to apply:
- Documentary heritage professionals from Palestine, Egypt, Yemen, Sudan, South Sudan, Eritrea, Djibouti, and Somalia
- Individuals working as librarians, records managers and archivists in risk-prone areas
- Individuals in charge of protecting valuable local, private, religious or national/international documentary heritage collections under threat.

Please note that the working language of this course is Arabic and English only and no interpretation will be provided.

Note:

Applicants must provide their ICA membership number and be in good standing with ICA dues paid.

New members may not receive their membership number until a few days after payment has been received. New members wishing to apply for the Regional Training Programme must indicate the date of payment and mention "Pending Membership #" in the appropriate field on the application form.

What is the grant covering?

Accommodation, meals, travel and visa expenses will be provided by course organisers. ICA will cover the airfare expenses of the selected participants who are ICA members.

How to apply?

You can apply by clicking the button below and completing the application form. All answers to the application form should be given in English.

<https://www.ica.org/call-for-participants-regional-training-programme-emergency-response-for-documentary-heritage-2025/>

REPLY OF THE SECTION ON ARCHIVES AND HUMAN RIGHTS TO THE CALL FOR INPUT ON
«DOCUMENTATION OF SERIOUS HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE CONTEXT OF TRANSITIONAL JUSTICE PROCESSES» BY THE UN SPECIAL RAPPORTEUR ON TRUTH, JUSTICE, AND REPARATION

ICA/SAHR has as its main objective to encourage the preservation of and access to archives that document human rights violations. These include both public archives, such as records produced by police and intelligence services, truth commissions or international tribunals, and private archives, such as those of civil society, in particular NGOs and businesses.

In your call for input one of the questions raised is “how can documentation be better integrated in transitional justice from the outset?” The guidelines, tools and principles developed by ICA/SAHR during its more than 20 years of existence address that exact question. In the following we present some reference tools that can be particularly helpful to ensure documentation in the context of transitional justice processes. Before that we will make a few general observations.

General observations

Many countries have created new bodies to manage and make accessible the archives of public bodies involved in human rights violations during repressive regimes. Since the creation of the Federal Commissioner for the Management of Stasi Archives in Germany in 1991, other countries in Central and Eastern Europe have taken similar measures. In Latin America, memory centers and museums have sought to collect information on such crimes in, for example, Argentina, Uruguay, Chile and Colombia. In Cambodia, S-21, a former detention and interrogation center of the Khmer Rouge regime, has become a memorial site, the Tuol Sleng Genocide Museum. In other countries, the archives produced by repressive bodies have been integrated into the National Archives and made available to victims and the public (in Portugal, Spain, Brazil, Guatemala, among others) or have been placed under the responsibility of the courts, as in Paraguay.

The situation of archives of truth commissions and international tribunals is a matter of particular concern. In many cases, archives are not accessible or their whereabouts are unknown. ICA/SAHR is developing a mapping of truth commissions and other mechanisms documenting and investigating violations of human rights. We also attempt, in cooperation with swisspeace, to raise awareness within the UN on the importance, for victims and societies, of preserving and making accessible the records of the six temporary international criminal tribunals established during the past 30 years: the International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and for Rwanda, the Special Court for Sierra Leone, the Extraordinary Chambers in the Court of Cambodia, the Special Tribunal for Lebanon, and the Kosovo Specialist Chambers.

We call attention to the documentation (records) relating to violations of human rights created and/or kept by private business companies and enterprises. Such records can be of vital importance in the fight against impunity and should be included, whenever relevant, in transitional justice processes. ICA/SAHR has raised this point at the XIII UN Forum on Business and Human Rights, which took place in Geneva 25-27 November 2024.

Thousands of NGOs worldwide create and/or keep records that can document human rights violations. However, most NGOs, with the exception of the largest ones, have not put in place policies, procedures and processes that ensure safe long-term preservation of and access to their records. The main reason is lack of adequate resources – human, logistic and financial. This is why the Working Group that preceded ICA/SAHR in 2004 created a practical guide to enable NGOs to manage their records easily and at low cost. This handbook was published by UNESCO and the ICA, and OCHCR referred to it in its 2006 Study on the right to the truth (E/CN.4/2006/91, paragraph 52). In view of technological and societal developments an updated, new version of the handbook is necessary and badly needed.

Among other civil society associations, the Catholic Church has, in some countries in Latin America, been very active. Most remarkable are the initiatives of the Vicariate of Solidarity (under the Archdiocese of Santiago) in Chile, and the Recovery of Historical Memory (REMHI) Project of the Archdiocese of Guatemala. Documents from these institutions have played a vital role in trials and the search for truth.

Memorialization processes is one of the pillars of transitional justice. ICA/SAHR is deeply concerned by the fact that in some countries human rights and memory organizations are victims of repression. This

is, for example, the case in Russia, where Memorial International was shut down by the authorities in December 2021. ICA has also issued notes of concern with regard to steps taken by the current government of Argentina preventing access to records that could provide information about the fate of missing persons during the dictatorship from 1976-83. Such repressive steps, as well as legislation imposing amnesia on massive human rights violations, create major obstacles for future transitional justice processes. No healing of societies or individuals is possible without access to truth and a possibility for justice.

ICA/SAHR has a wide international, professional network of approximately 300 members and has worked on issues relating to the documentation of human rights violations since its creation in Cape Town, South Africa, in 2003. ICA/SAHR has an accumulated knowledge in this field, which we will be happy to put at the disposal of States and other actors in transitional justice processes.

Publications and initiatives of the Section that may contribute to the Special Rapporteur's thematic report

The Section developed Basic Principles on the Role of Archivists and Records Managers in Support of Human Rights, which were published by the International Council on Archives in 2016 as an official working document. The first objective of these Principles is to assist and provide guidance to archivists and records managers in addressing the complex ethical, legal and practical issues they face when dealing with archives with human rights implications. They are often isolated and may be under pressure to eliminate compromising records or not to report them in their finding aids. The second objective is to help international officials dealing with human rights issues understand the essential contribution that archivists and records managers can make to the protection of human rights. This document is available in nine languages.

Three members of the Section published in 2021 the book *Archives and Human Rights* which includes 17 case studies from Africa, Asia, Latin America, and Europe. These cases, presented by experts with various backgrounds, illustrate the different uses of archives in countries in democratic transition or in post-conflict situations: legal, reparatory, memorial, historical, educational, and preventive uses. The book discusses questions concerning the standards, initiatives, and good practices of States in terms of collection, preservation, and access to relevant documents, as well as major obstacles and challenges encountered in the selected cases. The question of civil society initiatives is also addressed, and a typology of documents held by NGOs is presented. In conclusion, the editors emphasize the need for interdisciplinary cooperation, the essential role of education when it comes to using archives, and the huge variety of sources that can support claims for compensation and reparations. Dedicated to the memory of Louis Joinet, the book was published in 2023 in Spanish by Trea Editions, and in French by the IFDJ Institut Louis Joinet. The English version is freely available on the publisher Routledge's website.

Antonio González Quintana's book, *Archival Policies in the Protection of Human Rights*. ICA 2009 is an updated version of a 1995-report for UNESCO and the ICA on the archives of the state security services of former repressive regimes. It includes 13 still pertinent recommendations to public authorities on the preservation of and access to archives to guarantee the individual and collective rights of citizens and societies. It also emphasizes the importance of safeguarding the archives of Truth Commissions and temporary tribunals. A selection of relevant legislative texts from Germany, Argentina, Brazil, Slovakia, Hungary, and Poland are included. Available in Spanish, French and English.

The joint initiative of the ICA and swisspeace: *Safe Havens for Archives at Risk*, aims at promoting safe haven arrangements that meet the standards of good practice set out in the Guiding Principles for Safe Havens for Archives at Risk (ICA 2018). The aim is to find a safe place to house archives that institutions consider to be at risk of destruction in the event of war, civil conflict, or extreme climate change. More information at <https://www.safehavensforarchives.org/>.

The ICA/SAHR Rights and Records Knowledge Base includes more than 3,000 annotated resources on archives and human rights. It is highly relevant for any individual or institution dealing with transitional justice topics: <https://rightsandrecords.ica.org/>

<https://www.ica.org/reply-of-the-section-on-archives-and-human-rights-to-the-call-for-input-on-documentation-of-serious-human-rights-violations-in-the-context-of-transitional-justice-processes-by-the-un-special-rappo/>

ЛИТВА. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ДЕНЬ АРХИВОВ И ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ КИНО-ФОТОДОКУМЕНТОВ И ЗВУКОЗАПИСИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В рамках празднования Международного Дня Архивов заместитель директора, к.и.н. Сатаева Сауле 12 июня 2025 года находится в Региональном государственном архиве г. Каунаса.

В программе визита состоялось встреча с руководителем архива Гинтарасом Дручкус. Архивисты ознакомились с презентацией и выступлением о работе ЦГА КФДЗ. Также состоялось открытие фотовыставки «Роль женщины в казахской степной культуре в конце XIX, начале XX веков», благодаря которой исследователи и жители города Каунаса познакомились с древней культурой казахского народа.

В рамках встреч с литовскими коллегами состоялось обсуждение вопросов сотрудничества между архивами двух стран, развития совместных проектов в создании совместных фотовыставок, показов кинохроники и обмена аудиовизуальными документами по истории Казахстана и Литвы.

<https://www.facebook.com/share/p/15kT34ZoMH/>

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН

«АҚМОЛА ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА» АТТЫ ФОТОҚҰЖАТТАР
ЖИНАҒЫ

Астана қаласының мемлекеттік архиві мен Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы «Ерлік даңқы ешқашан өшпейді» атты алқалы жиын өткізді. Жиын барысында «Ақмола екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында» атты фотоқұжаттар жинағы мен «Естелікке айналған есімдер» электрондық деректер базасы таныстырылды.

Бұл еңбектер Ақмола қаласынан шыққан майдангерлер мен тыл еңбеккерлерінің ерлікке толы өмір жолын архив деректері арқылы қайта тірілтті. Әрбір есім – тағдыр, әрбір құжат – тарих.

Бүгінгі буын үшін бұл тек дерек емес, ерліктің, рухтың және елге деген сүйіспеншіліктің жарқын айғағы. Ешбір ерлік ұмытылмайды, ешбір есім ескерусіз қалмайды.

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

ЖЫР АЛАҢЫНДАҒЫ ЖҰБАН

Екінші дүниежүзілік соғысындағы Жеңістің 80 жылдығына байланысты Жұбан Молдағалиевтің туғанына 105 жыл толуына орай «Жыр алаңындағы Жұбан...» тақырыбында поэзиялық кеш өтті.

Аталған шараны ҚР «Орталық мемлекеттік архиві», Астана қаласы мемлекеттік архиві және «Орталықтандырылған кітапханалар жүйесі» КММ бірлесіп ұйымдастырды.

Мақсаты Жұбан ақынның жырларын ұрпақ жадында жаңғырту болатын. Шара шымылдығын ашып берген Астана қаласы мемлекеттік архивінің директоры Жангелді Бимолдин «Жұбан Молдағалиевті таныстырып жатудың өзі артық. Себебі, қайсар рухты жырдың иесі Жұбан ақынды біздің ұрпақ жақсы біледі деп ойлаймын. Себебі, ақынның жазған жырларын жатқа оқып өстік. Биыл өздеріңіз білетіндей ақынның 105 жылдығы. Бүгінгі шара ақынның тойына арналып отыр» деді.

<https://www.facebook.com/share/v/16vH7YXLz6/>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ АРХИВІ МЕН САУД АРАБИЯСЫ
КОРОЛЬДІГІНІҢ КОРОЛЬ ӘБДЕЛАЗИЗ АТЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ АРХИВ
ҚОРЫ АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ТУРАЛЫ МЕМОРАНДУМ

22 мамыр күні Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде Сауд Арабиясы Корольдігінің Король Әбделазиз атындағы ғылыми зерттеу және архив қорының директоры TURKI BIN MOHAMMED ALSHUWAIER мен Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің директоры Нұрланова Сағила Есімсейітқызы ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойды.

Іс-шараға Король Әбделазиз қорының директоры TURKI MOHAMMED BIN ALSHUWAIER, Сауд Арабиясы Корольдігінің Қазақстандағы Елшісі Е.П Файсал Ханеф Алкахани мырза және тағы да басқа делегация өкілдері қатысты.

Сауд Арабиясы – рухани мұрасы терең, ислам өркениетінің ордасы. Сауд Арабиясы Корольдігінің Король Әбделазиз атындағы ғылыми-зерттеу және архив қоры – Таяу Шығыс аймағындағы архив ісінің ең беделді мекемелерінің бірі. Қазақстан Республикасы мен Сауд Арабиясы арасындағы бұл ынтымақтастық архив ісінің сапалы дамуына, ортақ жобалар мен ғылыми зерттеулердің жүзеге асуына жол ашпақ. <https://www.ulttykarhiv.kz/15090/>

ФРАНЦИЯ ЕЛШІСІМЕН КЕЗДЕСУ: БІРЛЕСКЕН ЖОБАЛАР ПЫСЫҚТАЛДЫ

Қазақстандағы Франция Республикасының Елшісі Сильван Гиоге Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіне арнайы келіп, мекеме директоры Әлия Мұстафинамен кездесу өткізді. Кездесу өткен жылдың қараша айында Президент Архиві пен Францияның Ұлттық архивтері арасында жасалған ынтымақтастық туралы Меморандум аясында ұйымдастырылды.

Кездесу барысында тараптар бұған дейін жасалған келісімдердің жүзеге асу барысын және қазіргі таңда келісу кезеңінен өтіп жатқан Бірлескен іс-қимыл жоспарының жобасын талқылады. Аталған құжат қазақстандық мамандардың Франция архивтеріне зерттеу сапарларын ұйымдастыруды, сондай-ақ екі ел архившілері арасында тәжірибе алмасуды көздейді.

Соныменқатар тараптар Қазақстан Республикасы Конституциясының 30 жылдығына арналған дөңгелек үстелге дайындық барысына ерекше назар аударды. Әлия Мұстафина аталған шара аясында мемлекеттің конституциялық құрылымы тақырыбына арналған тарихи-құжаттық көрме өткізу жоспарда бар екенін атап өтті.

Кездесуде тараптар архив ісі саласындағы екіжақты ынтымақтастықты одан әрі нығайтуға мүдделі екендіктерін білдірді.

Еске сала кетейік, Францияның Ұлттық архивтерімен ынтымақтастық туралы Меморандум Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Францияға жасаған мемлекеттік сапары барысында жасалған. Құжатқа ҚР Президенті Архивінің директоры Әлия Мұстафина мен сол кездегі Францияның Ұлттық архивтерінің бас директоры Брюно Рикар қол қойған. Тараптар өзара ынтымақтастықты нығайту, тәжірибе алмасу, бірлескен зерттеулер жүргізу және екіжақты көрмелер ұйымдастыру жөнінде уағдаласқан еді.

<https://archive.president.kz/news/frantsiya-elshisimen-kezdesu-birlesken-zhobalar-py-sy-taldy/#news-item-gallery-3>

«ШЫҒЫС ҚОЛЖАЗБАЛАРЫН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ» ТАҚЫРЫБЫНДА СЕМИНАР-ТРЕНИНГ ӨТТІ

2025 жылдың 2-3 маусымында Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасында Түркия елінен құжаттарды реставрациялау маманы Гизем Эрдемнің жетекшілігімен «Шығыс қолжазбаларын қалпына келтіру ерекшеліктері» тақырыбында семинар-тренинг өтті.

Түркия елінің реставраторлары шығыс қолжазбаларын қалпына келтірудің заманауи әдіс-тәсілдерімен таныстырып, қатысушыларға практикалық шеберлік сабақтарын өткізді. Аталған халықаралық семинар-тренингіне Астана қаласының мемлекеттік архивінің реставраторы Бағдәулетова Айгул Нағашыбекқызы шығыс қолжазбаларын сақтау мен қалпына келтіру бойынша тәжірибе алмасты.

Семинар соңында қатысушылар семинар-тренингке қатысып, машықтанғаны үшін «Шығыс қолжазбаларын консервациялау және реставрациялау ерекшеліктері» сертификатына қол жеткізді.

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

«ҚАРАӨТКЕЛ ҚҰПИЯЛАРЫ» КІТАБЫНЫҢ ТҰСАУКЕСЕРІ

20 маусым күні Астана күні мерекесіне орай Ұлттық академиялық кітапханада қала тарихын арқау еткен маңызды іс-шара өтті. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Жамбыл Артықбаевтың «Қараөткел құпиялары» атты тарихи-танымдық кітабының тұсаукесері өтті.

Аталған еңбек Астана қаласы Мемлекеттік архивінің ғылым-әдістемелік кеңесінің ұсынысымен жарық көрді.

Астана қаласы мемлекеттік архиві мен тарихшы Жамбыл Артықбаевтың бірлескен ізденісінің нәтижесінде Архив құжаттары мен тарихшының ғылыми зерделеуі тоғысып бұл еңбек – елорданың мәдени-тарихи тамырын тереңнен танытатын құнды дереккөзіне айналды.

Іс-шара аясында архив қорынан құралған «Шаһар шежіресі» фотоқұжаттар көрмесі жұрт назарына ұсынылды. Бұл көрме – елорданың қалыптасу тарихын баяндайтын көне фотосуреттер мен құжаттар арқылы өткен мен бүгінді жалғаған алтын көпір іспетті.

«Қараөткел құпиялары» – Есіл мен Нұраның арасын мекендеген ежелгі Қараөткел өңірінің көмескі тарихын қайта сөйлеткен, Астана атауының артында жатқан терең мағыналарға үңілткен ерекше еңбек.

Бұл еңбек – тарихқа қызығушы оқырманға, жастарға әсіресе оқушылар мен студенттерге арналған. Отаншылдық пен танымдық тәрбиені ұштастыра отырып, жас ұрпақтың тарихи жадысын жаңғыртуды мақсат еткен еңбек.

<https://www.facebook.com/share/p/15eyZ4SWoA/>

Құрметті әріптестер!

Астана қаласының мемлекеттік архиві Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресімен бірге «Архив хабаршысы» ғылыми-көпшілік, ақпараттық- әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақала мәтіні FТАХР-нан басталуы керек (Ғылыми-техникалық ақпараттық халықаралық рубрикаторы мына сілтеме арқылы анықталады <http://grnti.ru/>)

Автор/авторлар туралы ақпарат (әр жолы жаңа жолдан):

- Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі
- Ұйым атауы, қаласы, елі
- E-mail

Мақаланың тақырыбы 10 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп
- бас әріптермен, ортасынан

Аннотация (200-300 сөз). Аннотация мәтінінде абзац, дәйексөздер, аббревиатура болмауы керек. Аннотацияда көлемді формула, мақала тақырыбын қайталау, жұмыс мәтіні мен әдебиеттер тізіміне сілтеме болмауы тиіс. Мақаланың ерекшеліктері мен құрылымын сақтай отырып, қысқаша мазмұны беріледі. Фрагменттерді курсивпен жазуға, астын сызуға және т.б. болмайды.

Кілт сөздер (10-12 сөз)

Кілт сөздер 12 сөзден аспайтын жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың құрылымы:

- Кіріспе
- Әдістер мен әдістеме
- Талқылау
- Нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі)
- Қорытынды
- алғыс (егер жұмыс грант бойынша дайындалған болса немесе осы мақаланың шығуына үлес қосқан, бірақ оның авторлары болып табылмайтын әріптестердің еңбегін көрсету қажет болса қосуға болады);
- әдебиет – референс. Әдебиеттер тізімінде соңғы бес жылда жарияланған мақалалар қамтылуы керек.

Қолжазбалар электронды форматта қабылданады. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, график, диаграмма және т.б.) мәтіннің ішінде орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см, мақалалар мен архив құжаттарының мәтіндерінің стандартты көлемі 50 000 таңбаға дейін (метадеректер мен әдебиеттер тізімін есепке алмағанда 14-16 бет), ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен сыни пікірлер – 1000-3000 сөз.

Дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып беріледі, мысалы [1, л. 25].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысалы: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т.б. сілтемелер дәл осылай ресімделеді.

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар

Егер ғылыми мақалаға кестелер мен графикалық ақпараттар (сызбалар, суреттер, фотосуреттер) қоса берілсе, онда олар электронды журналдың талаптарына сәйкес ресімделуі керек.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме болуы керек. Суреттер, графикалар стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi тұнықтықпен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық көрсетілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Мақала мәтінінде тек сілтеме жасалған дереккөздер (дәйексөздер ретімен немесе ағылшын алфавиті бойынша нөмірленген) ғана болуы керек. Нәтижелері дәлелдемеге пайдаланылған, бірақ жарияланбаған жұмыстарға сілтемелер жіберілмейді. Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтерді (мақала атауы, автордың (авторлардың) аты-жөні, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автор(лар)дың электрондық поштасы), сонымен қатар, аннотация мен кілт сөздерді орыс және ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылса) көрсету қажет.

Содан кейін библиографияның ағылшын және транслитерацияланған бөліктерінің тіркесімі беріледі. Транслитерация <http://translit-online.ru/> онлайн платформасы арқылы жүзеге асырылады.

Бұл онлайн платформа қазақ әліпбиінің нақты әріптерін транслитерацияламайды. Авторлар бұл жерде қазақша мәтінді транслитерациядан кейін келесі ережелерге сәйкес түзетулер енгізуі керек:

ә г ң ө ү Ұ қ і

а г н о у Ү к я

Егер дереккөздің ресми аудармасы болса және ағылшын тілінде жарияланған болса онда әдебиеттер тізімінің ағылшын және транслитерацияланған бөлігінің тіркесімінде ағылшын тіліндегі ресми аудармасын көрсету қажет.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы: «Астана қаласының Мемлекеттік архиві» ММ, Қазақстан, 010000, Астана қ., М.Әуезов көш., 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz немесе s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Астана с Национальным конгрессом историков Казахстана с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно- методический журнал «Архив хабаршысы».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. Текст статьи должен начинаться с МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>)

Информация об авторе/авторах (каждый раз с новой строки):

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов
- Название организации, город, страна
- E-mail

Название статьи не должно содержать более 10 слов:

- шрифт полужирный
- расположение по центру страницы

Аннотация (200-300 слов). Текст аннотации не должен быть абзацев, цитирование, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое изложение статьи, отражая ее особенности и сохраняя структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т. д.

Ключевые слова (10-12 слов)

Ключевые слова могут состоять как из отдельных слов, так и из фраз, не более 12 слов. Их нельзя писать курсивом или жирным шрифтом.

Структура статьи:

- Введение
- Методы и методология
- Обсуждение
- Результат (основная часть статьи)
- Заключение
- благодарность (если работа подготовлена по гранту или по данной статье труда коллег, которые внесли свой вклад в создание, но не являются его авторами можно добавить, если нужно показать);
- литература – референс. Список литературы должен включать статьи, опубликованные за последние пять лет.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т. д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта - 14 кеглей, межстрочный интервал - одинарный, поля (всего) - 2 см, отступ абзаца - 1 см, стандартный объем текстов статей и архивных документов до 50 000 знаков с пробелами (14-16 страниц без учета метаданных и списка литературы), информационные материалы, в том числе обзоры и критические комментарии - 1000-3000 слов.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т. д.

Требования к таблицам и графической информации

Если к научной статье прилагаются таблицы и графическая информация (чертежи, рисунки, фотографии), то они должны быть оформлены в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки следует выполнить с разрешением 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Список литературы

Ссылка должно содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в английском алфавитном порядке), на которые есть ссылки в тексте статьи. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не принимаются. Авторам рекомендуется исключить ссылки на страницы и следовать следующему шаблону: номер главы, номер абзаца и т.д.

После списка литературы необходимо указать библиографические сведения (наименование статьи, Ф. И. О. автора (авторов), полное наименование организации, город, страну, адрес электронной почты автора(ов)), а также аннотацию и ключевые слова на русском и английском языках (если статья написана на казахском языке), казахском и английском языках (если статья написана на казахском языке если статья написана на русском языке), на русском и казахском языках (если статья написана на английском языке).

Затем преоставляется комбинация английской и транслитерированной частей списка литературы. Транслитерация осуществляется с использованием онлайн-платформы <http://translit-online.ru/>. Эта онлайн-платформа не транслитерирует специфические буквы казахского алфавита. Авторам следует внести здесь исправления после транслитерации казахского текста в соответствии со следующими правилами:

ә ғ ң ө ү Ұ қ і

а ғ н о у Ү к я

Если источник имеет официальный перевод и опубликован на английском языке, официальный перевод на английский язык должен быть указан в сочетании английской и транслитерированной частей ссылок.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции: ГУ «Государственный архив города Астана», Казахстан, 010000, г. Астана, ул. Ауэзова, 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz или s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Astana with the Kazakhstan National historians' congress begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Arhiv habarshysy».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The text of the article should begin with IRSTI (International rubricator of scientific and technical information; determined by the link <http://grnti.ru/>)

Information about the author / authors (*each time on a new line*):

- Name, patronymic, surname of the author/authors
- Organization name, city, country
- E-mail

The title of the article should not contain more than 10 words:

- font bold
- location in the center of the page

Abstract (200-300 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, contains links to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and maintaining the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining, etc. is not allowed.

Keywords (10-12 words)

Key words can consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 12 words. They cannot be italicized or bold.

Article structure:

- Introduction;
- Methods and methodology
- Discussion
- Results (main part of the article)
- Conclusion
- gratitude (this section is included if the work was prepared under a grant or there is a need to acknowledge colleagues who contributed to the appearance of this article, but are not its co-authors);
- literature - reference. References should include articles published in the last five years.

The editors accept manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, charts, etc.) are placed inside the text.

The text is typed in Times New Roman, font size is 14 pt, line spacing is single, margins (total) are 2 cm, paragraph indentation is 1 cm, the standard volume of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14-16 pages without taking into account metadata and list of references); information materials, including reviews and reviews - 1000-3000 words.

References to the sources used are given after the quote in square brackets, indicating the ordinal number of the source of the quote and the page, for example [1, l. 25].

The list of references is placed after the text of the article. Only the e-mail address of the resource is allowed. Example: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Accessed:

Links to e-books, magazines, newspapers, etc. are formatted in the same way.

Requirements for tables and graphic information

If a scientific article is accompanied by tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the requirements of the electronic journal.

Tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography

The reference should contain only those sources (numbered in citation order or in English alphabetical order) that are referenced in the text of the article. References to unpublished works whose results are used in proofs are not accepted. Authors are advised to exclude page references and follow the following pattern: chapter number, paragraph number, etc. Otherwise, incorrect references may occur when preparing the English version of the article.

After the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data (title of the article, full name of the author (authors), full name of the organization, city, country, e-mail address of the author (s), as well as annotations and keywords) in Russian and English (if the article is written in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is written in Russian), in Russian and Kazakh (if the article is written in English).

Then a combination of the English and transliterated parts of the bibliography is provided. Transliteration is carried out using the online platform <http://translit-online.ru/>. This online platform does not transliterate specific letters of the Kazakh alphabet. Authors should make corrections here after transliterating the Kazakh text in accordance with the following rules:

ә з ң ө ү Ы ҥ і

а з н о у Ү к я

If the source has an official translation and has been published in English, the official English translation must be given in a combination of the English and transliterated parts of the references.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address: *State Archive of the city of Astana, Kazakhstan, 010000, Astana, st. Auezova, 3, Phone: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz or s.bayakhmetov@gosarhiv.kz*

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген
тіркеу № KZ04VPY00027990

Біздің мекен-жайымыз:
010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119,134)
e-mail: info@gosarhiv.kz

ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН

Б. Қосшығұловтың кәмпит-тоқаш фабрикасының ғимараты.
Ақмола қ., 1911 ж

Қазақ жеріндегі алғашқы дайын өнім шығаратын кәсіпорындардың бірі. 1895 жылы, 1-ші гильдиялы көпес, меценат Баймұхамбет Қосшығұлов ашқан. 1915 жылы бұл фабрикаға «Оның Императорлық Мәртебесінің жабдықтаушысы» құрметті атағы берілген. Фабрикада бал, суслан, қант, бұйра прәніктер, сондай-ақ, крекер, зефир, халва, оралған шоколадтардың бірнеше түрі және кәмпиттер шығарылған.

Кейінірек зауыт ғимаратының орнына баспахана мен облыстық газеттердің редакциясы орналастырылды. Ғимарат 1973 жылға дейін сақталып, қазіргі Абай және Республика даңғылдарының қиылысында орналасты.

Қазір бұл жерде «1932-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарына тағзым» монументалды мүсіндік композициясы, R&A Орталығы және «Турист» қонақ үй кешені (бұрын «Абай» қонақ үйі және «Тұрмыс үйі») орналасқан.

